МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

На правах рукопису

Литвиненко Олександр Євгенійович

УДК 94(477) «1921/1929»

АГРОНОМИ УСРР 1920-х рр.: СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Фареній Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

ЧЕРКАСИ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ 1. Науково-теоретична база дослідження 8
1.1. Історіографія теми 8
1.2. Джерельна база роботи 17
1.3. Принципи і методи дослідження 23
РОЗДІЛ 2. Формування агрономічних кадрів та умови їх соціально-професійної реалізації 29
2.1. Підготовка агрономів у навчальних закладах. Рівень освіти агрономічних працівників 29
2.2. Система агрономічного обслуговування сільського господарства та її посадові структури 46
2.3. Робота агрономів у громадських об’єднаннях 70
РОЗДІЛ 3. Виконання службових обов’язків 97
3.1. Матеріальне забезпечення роботи агрономічних працівників 97
3.2. Трудові будні агрономів 110
3.3. Агрономи у взаємодії з об’єктами агрокультурного впливу 127
РОЗДІЛ 4. Матеріальне становище агрономів 142
4.1. Заробітна плата та інші доходи агрономів 142
4.2. Житлово-побутові умови та харчування агрономічних працівників 161
ВИСНОВКИ 169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 174
ДОДАТКИ 202

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У процесі становлення громадянського суспільства в незалежній Україні вагома роль належить соціальній еліті, з поміж якої виділяється інтелігенція. На останню покладаються значні сподівання щодо здійснення розробки напрямів і заходів із організації суспільного життя, в тому числі в аграрній сфері. Визначальне місце в продукуванні та практичній реалізації цих кроків належить агрономам, які завжди виконували своє покликання у справі поширення агрономічної культури й знань серед населення.

Виокремлення професійної групи агрономів як історичного об’єкту, допомагає з’ясувати їхню роль у проблемах самоорганізації як інтелектуальної еліти, так і селянських мас, піднесенні продуктивності сил українського села, а також з’ясувати ряд недругорядних аспектів суспільного поступу соціальних трансформацій та суспільно-політичних умов, у яких воно відбувалося, зокрема питання кадрового забезпечення, виконання професійних обов’язків та громадська активність інтелігенції, взаємодія її з суб’єктами агровиробництва та матеріально-побутове життя людей минулих епох.

У цьому контексті привертає увагу період 1920-х рр. Серед здобутків соціально-економічного життя доби непу – досягнення вітчизняної агрономії. Великі перетворення у соціально-господарському житті країни розкрили нові горизонти для розвитку агрономічної науки та впровадження її досягнень у життя. Значний вклад агрономів у здійсненні державної аграрної політики сприяв подальшому поступу сільськогосподарського виробництва та виникненню різноманітних агрономічних служб. На практиці цілком реально діяли агробази та агропункти, а селянству надавались консультації і дослідна допомога.

Невід’ємною складовою розвитку агрономічної справи 1920-х рр. була її громадська складова. Адже специфіка діяльності агрономів вимагала якостей

громадського діяча, здатного працювати серед народу. Цей феномен виконання професійних обов'язків також не може не становити науковий інтерес.

Радянська держава у свій час таки оцінила заслуги агрономічних працівників у сфері сільськогосподарської діяльності. 9 грудня 1953 р. було встановлено почесне звання «Заслужений агроном УРСР», якому передували лише звання заслужених учителя школи, лікаря і зоотехніка.

Поза сумнівом, заслуговує агроном високої уваги і в сучасних умовах, у тому числі в формі наукового осмислення агрономічної праці минулих часів. Відсутність спеціальних досліджень присвячених агрономам 1920-х рр. спонукає до вивчення цієї теми, що дозволить скласти належні уявлення не лише про відповідну професійну групу інтелігенції, визначенню значення агрономів у суспільстві, їхнього соціального статусу, професійної активності та матеріально-побутових аспектів повсякдення. Вона сприятиме глибшому осягненню соціокультурних та господарських процесів тієї епохи. Це, у свою чергу, відкриє можливості для використання досвіду агрономічного обслуговування і діяльності агрономів 1920-х рр. у вирішенні проблем агропромомислового комплексу та мобілізації інтелігенції в справі розбудови громадянського суспільства. Агрономи можуть служити добрим прикладом такої місії. Порушена тема також сприятиме поширенню суспільної уваги до аграрного сектору України, який повинен забезпечувати населення продовольством та наповнювати економіку валютними надходженнями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою тематикою кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін. Робота органічно пов'язана з темою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» (номер держреєстрації 0102U006796), з держбюджетною темою кафедри інтелектуальної власності

та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Українське селянство за умов суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер держреєстрації 0115U000636).

Об'єктом дослідження є агрономи УСРР.

Предмет дослідження – агрономічні працівники як професійна група інтелігенції УСРР у 1920-х рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920-ті рр. Вибір нижньої хронологічної межі – 1921 р. – зумовлено проголошенням нової економічної політики в Україні та початком активних відбудовчих процесів у народному господарстві; верхньої – 1929 р. – згортанням нової економічної політики та формуванням принципово інших форм народногосподарського життя. З метою повноти висвітлення окремих аспектів теми автор виходив за вказані хронологічні межі.

Територіальні межі. Опрацьовані автором матеріали охоплюють територію Української Соціалістичної Радянської Республіки у зазначених хронологічних межах за винятком Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, спираючись на попередні здобутки історіографії та опрацьовану джерельну базу, сучасну методологію, дослідити умови діяльності агрономів 1920-х рр. у взаємозв'язку з їхнім статусом у суспільстві, професійними й матеріально-побутовими обставинами життя.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- виявити особливості історіописання обраної нами теми, ступінь дослідження її попередніми науковцями та джерельну базу теми;
- визначити принципи та методи дослідження;
- охарактеризувати процес формування агрономічних кадрів, їхній рівень освіченості та кваліфікації;

– проаналізувати систему агрономічного обслуговування сільгоспвиробництва, посадових структур агрономічних працівників та можливості професійної реалізації агрономів;
– показати роль громадських об’єднань у діяльності агрономів;
– дослідити матеріальне забезпечення професійної діяльності агрономів;
– проаналізувати специфіку професійних обов’язків агрономічних працівників;
– дослідити взаємодію агрономів з об’єктами агрокультурного впливу;
– показати матеріальне становище агрономів: джерела доходів, характер видатків, купівельну спроможність, а також забезпечення житлом та харчування агрономічних працівників.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:
– вперше створено спеціальне дослідження, в якому розкрито життя та діяльність агрономів УСРР 1920-х рр.;
– з’ясовано обставини формування агрономічних кадрів;
– розкрито сфери застосування праці агрономів, характер їхньої діяльності та умови матеріального життя;
– доповнено й уточнено роль державної політики в агрономічному обслуговуванні в зазначений період;
– проаналізовано форми та методи агрономічної роботи у 1920-х рр.

Науково-практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що її фактологічний матеріал, положення та висновки суттєво розширюють і доповнюють сучасні знання з новітньої історії України, зокрема щодо становища інтелігенції. Вони можуть бути залучені до наукової розробки та викладання лекційних курсів, підготовки навчально-методичних посібників, спеціальних курсів із історії України, аграрної історії та історії інтелігенції. Концептуальні підходи до агрономічного обслуговування сільгоспвиробництва, висвітлені в дисертації, можуть становити інтерес для сучасних працівників сільського господарства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорено на засіданнях кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях і повідомленнях автора на VII Всеукраїнській науковій конференції «Богданівські читання» (Черкаси, 2013 рік), Міжнародній науково-практичній заочній конференції «Економічні аспекти функціонування підприємства: стан, проблеми, перспективи» (Черкаси, 2014 рік), Четвертій Міжнародній практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2014 рік), Десятому Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2014 рік), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2015 рік).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 10 статей, 5 з яких – у фахових виданнях України, 1 – у періодичному зарубіжному. Загальний обсяг публікацій становить 4,1 друкованих аркушів.

Обсяг і структура дисертації зумовлені її змістом, сутністю проблем, що досліджувалися, метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (290 позицій), восьми додатків. Загальний обсяг рукопису становить 211 сторінок.

РОЗДІЛ 1
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Сучасна історична наука відкриває широкий перелік пріоритетних і водночас актуальних напрямів спеціальних досліджень. Серед них особливе місце посідає проблема повсякденного та професійного життя сільської інтелігенції у пореволюційні 1920-ті роки, зокрема й агрономів. Протягом тривалого часу ця проблема знаходила відображення в науковій літературі, однак розглядалась поверхово та здебільшого піддавалась ідеологічному впливові.

Загалом історіографія досліджень соціально-професійного життя агрономів УСРР у 1920-х рр. характеризується такими складовими: 1) радянська історіографія; 2) сучасна українська історіографія; 3) зарубіжна історіографія. Водночас кожна з зазначених складових має свою структуру і періодизацію. Зокрема, радянська історіографія пройшла підперіоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті-1950-ті рр.; 3) 1960-ті рр.-1985 р.; 4) 1985-1991 рр. Сучасна українська історіографія охоплює період 1991-2015 рр. Зарубіжна історіографія представлена працями новітніх російських дослідників цього ж часу.

Становлення наукових знань про соціальне становище агрономів бере початок у 1920-х рр. Щоправда тематична спрямованість перших розвідок мала яскраво виражений професійний характер – автори досліджень в основному були працівниками відповідних сільськогосподарських установ і організацій, більшість з них мала агрономічних фах, тому їх роботи були присвячені вирішенню конкретних господарських проблем. Незважаючи на багатий описовий та фактологічний матеріал відповідних праць, у цей період робилась спроба показати агрономів не як представників інтелігенції, а як важливу та надійну опору проведення радянської політики у селі.

Перші грунтовні праці з історії агрономів та агрономічної роботи пов'язані з іменами відомих науковців – аграріїв А. Дедусенка [65] і А. Фабриканта [226]. Слід зазначити, що основну свою увагу вони акцентували на здобутках сільського господарства на прикладі агрономічної практики, тобто так званій «суспільній агрономії». При цьому широкі хронологічні рамки зазначених монографій і використання статистичних даних дозволили авторам показати динаміку росту кількості агрономічних працівників у пореволюційні роки.

Поряд із широкоаспектними працями в цей період публікуються роботи присвячені професійному і громадському життю агрономів. Так, О. Щадилов досліджував систему агрообслуговування і громадські об'єднання агроспеціалістів [277; 278; 281; 285], Б. Бломквіст – організацію агрономічної допомоги [14], І. Доленко – методи агророботи в умовах відбудови народного господарства [69]. Також мають цінність узагальнюючі праці щодо агрономічного персоналу А. Вороніна [28; 29; 30], який працював старшим інспектором НКЗС УСРР і мав можливість залучити широкий перелік статистичних матеріалів. У цілому, незважаючи на вузькопрофесійний підхід, творчий доробок учених-агрономів 1920-х рр. зовсім не зменшує їхню наукову цінність у теоретичній розробці проблеми.

У 1930-ті – 1950-ті рр. дослідження у радянській історіографії, що стосувались агрономів, майже не проводились. Така ситуація була пов'язана насамперед з ідеологічними пріоритетами в тематиці гуманітарних студій та лихоліттям Другої світової війни. Тема агрономів, як й інтелігенції, в цілому на довгі роки випала з актуальних напрямків досліджень і підходів до пояснення господарських досягнень [10]. Переслідувань зазнали визнані агрономічні діячі. Зокрема, в справі так званої «шкідницького контрреволюційної організації в сільському господарстві УСРР» на початку 1930-х рр. було репресовано А. Вороніна, А. Дідусенка, Г. Дібольда, І. Доленка, М. Рєзнікова, К. Центіловича та багато інших агрономів, які дали поштовх до розробки проблеми.

У період – 1960-ті рр. – 1985 р. – спостерігаються спроби теоретичного переосмислення ролі інтелігенції у радянському суспільстві, що позитивно позначилось і на дослідженнях щодо агрономів. Проте, історики продовжували стояти на позиціях марксизму і не відступали від загальноприйнятих підходів, доповнюючи їх власними судженнями. З кінця 1960-х рр. помітно активізовуються спроби досліджень процесу культурного будівництва та підготовки професійних кадрів агроспеціалістів.

У колективній монографії «Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917-1965)» [208] агрономи розглядаються як представники сільськогосподарської інтелігенції. Особливу увагу автори звертають на проблему взаємовідносин держави із агрономами, які через «недовіру» останніх продовжували залишатись складними [208, 120]. Зрозуміло, що така позиція чітко відповідала домінуючим настроям у радянській історіографії, яка загалом сповідувала вороже ставлення до представників колишньої земської агрономії.

Разом з тим побіжну інформацію про агрономів 1920-х років у своїх працях подають ряд радянських вчених. Так, Ю. Курносов [122; 123], розкриваючи поняття «радянської інтелігенції», виокремлював спеціалістів сільського господарства, переважна більшість яких походила із селян та робітників. Схожого канону дотримувалися й інші історики. Так, С. Федюкін, поділяючи класові догми вказував, що агрономи, як радянські службовці в 1920-х рр. за своїми прагненнями та настроями поступово «радянізувались» [227, 374]. В. Тимченко, В. Герасименко та М. Поліщук зазначали, що процес вивчення інтелігенції зумовлює необхідність дослідження також і її «окремих загонів», у тому числі сільських [218].

У роботах радянських авторів, присвячених інтелігенції, зверталась увага й на інші соціальні характеристики агрономів. В. Астахова пропонувала розглядати агрономів, як представників виробничо-технічної інтелігенції або як частину інтелігенції зайняту у сфері матеріального виробництва [6]. При цьому вона наголошувала на «неминучій ліквідації»

соціально-класових відмінностей у суспільстві. У колективній монографії «Радянська інтелігенція та її роль в побудові комунізму» Ц. Степанян, В. Семенов і Т. Усубалієв дотримувалися схожих методологічних принципів, виділяючи в соціальній структурі радянської інтелігенції науково-технічну складову, куди зараховують агрономів [207]. Розглядаючи джерела формування інтелігенції, вчені значну увагу приділяли науково-економічним досягненням та підготовці спеціалістів у міжвоєнний період. Зокрема, в академічному виданні «Історія народного господарства України» [84] агрономи характеризуються як спеціалісти сільського господарства.

Представляють інтерес праці істориків, які розкривають процес адаптації дореволюційної інтелігенції до умов радянської дійсності та її роль в агрономічній допомозі. У роботі «Радянська інтелігенція. Короткий нарис історії. (1917-1975)» [209] за редакцією В. Волкова й А. Мухіна, агрономи згадуються серед складових «соціалістичної інтелігенції». На їхню думку, широка агрокультурна пропаганда, тісний зв'язок із селянством, активність дослідних станцій та підвищення культури сільськогосподарського виробництва в період 1920-х рр. давали всі підстави розглядати агронома, як «головну фігуру агрокультурного обслуговування» [209, 68]. Аналогічно оцінює агрономів праця Б. Мигаля «Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925)». В одному із її підрозділів автор акцентує увагу на агрономічній культурно-освітній роботі в період відбудови народного господарства, яка мала тісний зв'язок із постановкою державних завдань та сприяла підвищенню рівню сільськогосподарських знань селянства [144]. Проте, в цьому дослідженні, як і загалом роботах 1970-1980-х рр. спостерігається надмірна заангажованість та «ідеалізація» керівної ролі партії у сільськогосподарських досягненнях держави.

Розробка проблем становища агрономів продовжилася у 1985-1991 рр. Більшість вчених цієї пори дотримувалась позицій марксистської методології, що, однак, не заважало накопиченню знань з історії агрономів. Колективні праці розкривають окремі аспекти підготовки кадрів спеціалістів

з агрономії в 1920-х рр. [80] та поширенні агрономічних знань серед селянства [81]. При цьому виділяли агрономів як представників інженерно-технічної, або так званої «народної» інтелігенції [80, 25].

Більш ширше теми агрономів торкається дослідження Л. Ткачової [220], яких за своїм ставленням до радянської влади не вирізняє їх із загальної маси інтелігенції. Щоправда в її монографії ключовим об'єктом виступає саме виробнича інтелігенція, а не партійна. Все ж авторка також наголошує, що агрономи були провідниками земельної політики на селі, а активна громадська робота була невід'ємною частиною «перевиховання буржуазної частини інтелігенції» та завершення формування «соціалістичної» [220, 43].

Історик І. Хворостяний, розглядаючи проблему взаємовідносин держави й інтелігенції у 20-х – поч. 30-х рр., побіжно висвітлював факт «політичного виховання» агрономів [68]. На його думку, впровадження непу позитивно позначилось у сфері політичного й економічного життя та було із зацікавленням зустрінуте частиною інтелігенції. Таке ставлення пояснювалось матеріальним стимулювання та наявним, у певній мірі, «привілейованим» становищем. Прихильність представників «старої інтелігенції», в тому числі й агрономів, радянська влада сподівалась здобути за рахунок створення численних громадських організацій. Такими шляхами, як зауважив І. Хворостяний, інтелігенція «радянізовувалась».

У сучасний період історіографії, що розпочався з 1991 р., дослідження аграрної історії та інтелігенції вийшло на якісно новий рівень. Поступовий відхід від «класових» підходів та застосування нових методологічних концепцій сприяли об'єктивністю аналізу історичного процесу. Вказана тенденція спонукала науковців переглянути, головним чином, соціальний статус української інтелігенції 1920-х рр. Г. Касьянов одним із перших у вітчизняній історіографії на засадах новітнього наукового інструментарію розпочав дослідження формування «нової» інтелігенції в період 1920-х – 1930-х рр. [93; 94] Серед інтелігенції він виокремлює групу спеціалістів сільського господарства, до яких належали агрономи. Поряд з цим подаються

загальні дані щодо кількісного складу та матеріально-побутового становища зазначених спеціалістів, їхній освітньо-кваліфікаційний, національний та статевий розподіл. У співавторстві з В. Даниленком і С. Кульчицьким, Г. Касьянов також порушує проблему ідеологічного тиску та репресій проти інтелігенції, яка розглядається вченим як «неповноправний соціальний партнер» та протидіюча йому сила діючого режиму [48]. Початок колективізації, на думку названих авторів, можна вважати точкою відліку показових процесів над спеціалістами сільського та лісового господарства. Отже, подані праці вирізняються неупередженим аналізом інтелігенції, що пояснюється перш за все критично-науковим підходом до проблем.

Історики М. Мірошниченко і В. Мірошниченко [146] відзначають помітний вплив «класових імперативів», які мали б сприяти формуванню нової робітничо-селянської інтелігенції, в тому числі й агрономів. Активізація культурних, у сільськогосподарському сенсі, процесів була одним із способів встановлення «нового соціально-економічного ладу». Звідси ключова думка зводиться до прищеплювання робітничо-селянській інтелігенції перш за все цінностей диктатури пролетаріату.

У книзі «Нариси історії української інтелігенції» за редакцією С. Білоконя, Е. Бойка, Г. Брега [149] агрономи також розглядаються у контексті формування «робітничо-селянської» інтелігенції. Автори серйозно торкаються проблем кількісного складу спеціалістів сільського господарства, їхніх взаємовідносин із радянською владою, ідеологічного впливу та ролі в культурному будівництві держави. Ключовим об’єктом роботи постає «нова інтелігенція», авторитет якої у суспільно-політичному житті залишався вагомим.

Окремі аспекти історії інтелігенції також відображені в дисертаційних дослідженнях Т. Анпілогової [4], О. Висовень [24], С. Гнітька [34], М. Костюк [110], М. Кузьменка [119], В. Масненка [140], О. Струченкова [213]. Щоправда у згаданих дослідженнях агрономи майже не згадуються, за винятком інших окремих соціально-професійних груп сільської інтелігенції.

Однак, наявність таких робіт свідчить про зростання помітного інтересу до історії інтелігенції, яка внаслідок класових пріоритетів донедавна втрачала привабливість. Як наслідок, пошук нових, науково-обґрунтованих тем, зумовив розширення уявлення про соціальну та професійну структуру інтелігенції, її культурно-ідеологічне обличчя.

Все ж історик А. Бобровський [17], розглядаючи пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії української інтелігенції у радянський час, зауважив, що сільській її частині присвячено за останнє двадцятиріччя лише 5 праць. Так, Т. Цьомра [266; 267; 268] висвітлює історію сільської інтелігенції та її культурно-господарську роль в роки непу, неодноразово згадуючи агрономів. Прямий зв'язок з порушеною нами темою засвідчують аналіз Т. Цьомрою суспільного статусу та матеріального становища сільської інтелігенції, професійної діяльності та її суспільно-політичних настроїв.

Фігурують агрономи також у дисертації Т. Дорош [71], яка дотримується власної термінологічної позиції та пов'язує їх із групою «аграрної» інтелігенції. Т. Дорош висвітлює напрями її діяльності, умови професійної реалізації, матеріальне забезпечення та інші важливі аспекти повсякденного життя [72; 73]. Інша дослідниця – А. Білоцерковська, зосереджує свою увагу на вивченні історичного портрета відомого діяча агрономії та популяризатора й знавця сільськогосподарської справи в Україні А. Терниченка [12]. Таким чином, можна констатувати пожвавлення інтересу до теми сільської інтелігенції в новітніх дисертаціях.

Активне вивчення історії інтелігенції сприяло появі робіт історіографічного характеру з зазначеної тематики. Окремі аспекти історіографічних та теоретико-методологічних питань з історії сільської інтелігенції трапляються у роботах Г. Васильчука [21; 22], В. Коцура [112] та в інших.

Варто відзначити значний вклад у подальшій розробці проблеми повсякденного життя інтелігенції О. Коляструк. У своїй дисертації [102] та інших роботах [101; 103] вона доводить вороже ставлення радянської влади

до інтелігенції, застосовуючи перш за все критичний підхід до аналізу повсякденного життя останніх у 1920-ті рр. Між іншим, авторка не обминає увагою представників сільської інтелігенції, «рольові функції якої» – як вона вказує – «чітко визначені і органічно вмонтовані в інфрастуктуру українського села» [103, 164]. Зазначені роботи є результатом назрілої потреби підведення підсумків наукових досліджень відповідного напрямку та систематизації наявних робіт і з'ясування майбутніх наукових пріоритетів.

Тема інтелігенції, зокрема й агрономів, порушена в ряді узагальнюючих праць, присвячених проблемам історії сільського господарства та соціально-економічного розвитку загалом. У колективній роботі «Історія українського селянства» [85], підготовленій в Інституті історії НАН України, подано стислі дані щодо організації агрономічного обслуговування селянських господарств та кількості агроперсоналу в період відбудови сільського господарства в УСРР. У 2010 р. вийшли у світ перші частини колективної монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)» [150; 151]. Вказані праці корисні першими спробами узагальненої картини повсякденного життя населення в роки непу, хоча серед соціально-професійних груп інтелігенції агрономів майже не знаходимо. Проте, в окремих підрозділах присутня стисла інформація щодо буднів агрономічних працівників, їхнього соціального статусу, ставлення селянства до поширення агрокультурних знань.

Безпосередньо до порушеної нами теми звертається В. Лазуренко у своїй книзі «Українське фермерство: злет і падіння (1921-1929 рр.)» [127], де на основі опрацювання широкого комплексу історичних джерел автор наголошує на значній ролі агрономічного обслуговування і самого персоналу у становленні та зміцненні фермерських господарств. Поряд з цим В. Лазуренко висвітлює окремі моменти професійних буднів агрономів, стану та функціонування агрономічної мережі. Такий підхід дає змогу простежити зв'язок агрономів з селянами та оцінити наслідки агрономічної допомоги в Україні в період 1920-х рр.

За період незалежності України історіографічна база проблеми агрономів доповнилась і рядом спеціальних розвідок. Публікації С. Білана [11] і В. Шарпатого [272], присвячені громадським аспектам діяльності агрономів на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства. Окрім дослідження створення і діяльності товариства, автори роблять акцент на майбутній долі його учасників, велика кількість з яких зазнала переслідувань та репресій. Питання політичного терору щодо агрономів також розглянув В. Марочко [139], який серед ряду інспірованих судових процесів 20-х – 30-х років XX ст. виділяє справу так званої «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві». Вона яскраво відображає наступ спрямований проти фахівців сільського господарства та їхню дискредитацію під клеймом «ворогів народу». Такі заходи, в очах радянської влади, мали б допомогти придушити будь-які прояви вільнодумства й підпорядкувати агрономів тоталітарному режиму. Крім цього викликають інтерес роботи А. Зякун [92] і С. Коротяєва [109], в яких представлено власне бачення класифікації соціально-професійних груп інтелігенції та зміни в соціально-культурному житті 1920-х рр.

До певної міри, істориками висвітлені й інші складові соціально-професійного портрету агрономів, серед яких виділяється освітня підготовка. Вона простежується в узагальнюючих працях Д. Мельничука, М. Зубця, Л. Беренштейна [212] та В. Вергунова [23].

Історіографічний огляд був би неповним без врахування праць закордонних дослідників. У цьому сенсі історики української діаспори питання соціально-професійної групи агрономів практично не висвітлювали, оскільки їхнє коло наукових інтересів здебільшого обмежувалось вивченням становлення радянського режиму та його впливу на суспільство.

Російські науковці оминають тему агрономів, як і сільської інтелігенції в Україні у 1920-х рр. Все ж їхні праці є корисними, з огляду на можливість порівняння становища агрономів у різних союзних республіках колишнього СРСР і знайомства з методологією проблеми. Зокрема дисертація А. Валієва

[20] стосується поширення агрономічних знань у Татарстані, Т. Чебоксарової [269] – повсякденного життя технічної інтелігенції на території західного Сибіру, М. Єсікової [78] – трансформаційних процесів в агрокультурі. Варто зазначити, що М. Єсікова також торкається питання агрономічного обслуговування селянських господарств [77]. Інша дослідниця – О. Єліна [76] – виявляє вплив наукових та агрономічних сил на сільське господарство. Частково стосуються агрономів роботи С. Багдасаряна [8], М. Садирової [193] і В. Кулачкова [121].

Таким чином, життя й діяльність, соціальний статус агрономів УСРР 1920-х рр., як соціально-професійної групи інтелігенції, у науковій літературі розглядалось, однак у контексті інтелігенції цілому або розвитку сільського господарства. Спеціальних досліджень, присвячених агрономам, не було створено. Наявні історичні знання, пов’язані з соціальним обличчям агрономів, їх професійною діяльністю та впливом на суспільство, залишаються недостатніми та ідеологічно перекрученими. При цьому в історичній літературі не знайшли належного розкриття проблема освітньої підготовки, громадської активності, матеріального й соціального забезпечення агрономів у зазначений період. Така ситуація зумовлює не лише перегляд та уточнення проблеми, а й необхідність об’єктивного спеціального дослідження, спрямованого на висвітлення ключових професійних і соціальних аспектів життя агрономічних працівників у непростий період 1920-х рр. Існує реальна наукова потреба відтворення картини соціально-професійного портрету агрономів і їхнього впливу на культурно-господарське життя країни в 1920-х рр.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельною базою дисертаційного дослідження є комплекс неопублікованих та опублікованих джерельних матеріалів.

Під час роботи автором було опрацьовано матеріали 15 фондів різних архівних установ: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО), Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО) і Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО).

Опрацьовані неопубліковані архівні історичні джерела за видовими ознаками поділяються на такі групи: законодавчо-нормативні акти: закони та постанови радянської влади щодо аграрної політики та агрономічної роботи зокрема, діловодна документація: протоколи, звіти, інформаційні повідомлення тощо, виступи відомих політичних і громадських діячів та господарників, статистичні матеріали про кількісний і якісний склад агромережі, матеріальне забезпечення агророботи та агрономічних працівників тощо, документи громадських об'єднань: протоколи, резолюції та рішення агрономічних з'їздів конференцій, спеціальних нарад і зборів органів), різноманітні записи, спеціальні щоденники та спостереження агрономів, їхні анкети, а також агітаційно-пропагандистські матеріали: відозви до населення, брошури агрономічного характеру тощо.

Опубліковані історичні джерела поділяються на групи: законодавчо-нормативні акти державних органів влади, промови та виступи партійних діячів і господарників, статистичні матеріали, навчальні посібники та інша спеціальна сільськогосподарська література, опубліковані матеріали судових і слідчих органів, а також періодичні видання сільськогосподарського спрямування.

Значна кількість тогочасних законодавчо-нормативних актів і документів, яка стосуються агрономічної роботи 1920-х рр., зберігається в ЦДАВО України у фондах Народного комісаріату земельних справ УСРР (Ф. 27) і Всеукраїнського агрономічного товариства при Народному комісаріаті земельних справ УРСР у місті Харкові (Ф. 90). Важливими для

дослідження є документи фонду Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1) ЦДАГО України, які допомагають зрозуміти ставлення державних органів до агрономічних працівників, розкрити особливості впровадження у практику ряду актів законодавчого характеру, які пов'язані з їхньою професійною реалізацією та окремими аспектами повсякдення.

Документи особистого характеру – особові справи, анкети агрономічних працівників трапляються у фондах Народного комісаріату земельних справ ЦДАВО (Ф. 27) України, Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1) ЦДАГО України, Земельного відділу Шевченківського (Корсунського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів міста Корсунь Шевченківського (Корсунського) округу (Ф. Р-135) ДАЧО. Статистичні матеріали щодо агрономічної мережі та її персоналу містяться у фонді Народного комісаріату земельних справ ЦДАВО України (Ф. 27).

Документи обласних архівів значно доповнюють тогочасну картину становища агрономів у 1920-х рр. на прикладі окремо взятих регіонів. До уваги беруться особливості місцевого сільського господарства, суспільно-політичні настрої та інше. У ДАКО опрацьовано фонд Всеукраїнського агрономічного товариства (Ф. 90), який допомагає зрозуміти роль громадських об'єднань агрономічних працівників. Фонди ДАМО надають інформацію про організацію агрономічної роботи на місцевому рівні, працевлаштування агроспеціалістів та інші аспекти професійного життя. Серед них фонди Миколаївського повітового земельного відділу в 1920-1923 рр. (Ф. Р-54), Вознесенського повітового земельного відділу Повітового Виконавчого Комітету Ради робітничо-селянських та червоноармійських депутатів міста Вознесенськ у 1920-1923 рр. (Ф. Р-66), Миколаївського окружного земельного відділу у 1923-1930 рр. (Ф. Р-102).

На Полтавщині зосереджувалась потужна агрономічна база, яка мала належний науковий потенціал і значну кількість висококваліфікованих кадрів. З огляду на це серед фондів ДАПО для дослідження мають цінність

фонди Земельного відділу Лубенського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрземвідділу), міста Лубни Лубенського округу Полтавської губернії (Ф. Р-2014), Веприцького районного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (райвиконкому), села Веприк Веприцького району Роменського округу Полтавської губернії (Ф. Р-3120), Гадяцького районного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (райвиконкому) міста Гадяч, Гадяцького району Роменського округу Полтавської губернії (Ф. Р-3121), Відділу народної освіти Лохвицького повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів міста Лохвиця, Лохвицького повіту полтавської губернії (Ф. Р-3154), Земельного відділу Лохвицького повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (повітземвідділу) міста Лохвиця, Лохвицького повіту Полтавської губернії (Ф. Р-3276), Земельного відділу Пирятинського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів міста Пирятин, Пирятинського повіту Полтавської губернії (Ф. Р-3464).

Фонди ДАЧО – Земельного відділу Шевченківського (Корсунського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, міста Корсунь, Шевченківського (Корсунського) округу (Ф. Р-135), Виконавчого комітету Монастирищенської районної Ради народних депутатів міста Монастирище Черкаської області (Ф. Р-2113) і Цибулівського районного виконавчого комітету Рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів містечка Цибулів, Цибулівського району Уманського округу (Ф. Р-2243) – мають важливе значення з огляду на наявність особових справ, анкет агрономічних працівників та інформації про матеріального становища профільних освітніх закладів. Значна частина архівних матеріалів залишалась маловідомою або вперше введена у науковий обіг.

Серед опублікованих джерел значне місце належить законодавчо-нормативним актам державних органів влади. Вони відображають ставлення радянського керівництва до агрономів і земельних органів. Так, у дослідженні було взято до уваги резолюції, рішення конференцій, пленумів та з'їздів радянського керівництва [104; 105; 106].

Друга група – промови та виступи партійних діячів і господарників – дає змогу зрозуміти ставлення керівництва партійних органів, профільних установ і відомств до проведення і наслідків агрономічної роботи [181; 221; 222; 223; 224].

Статистичні матеріали [160; 184] допомагають скласти загальні уявлення про кількісні та якісні характеристики агрономічного персоналу, їхній освітній рівень і матеріальну забезпеченість. При цьому необхідно враховувати політичну ситуацію у країні у 1920-х рр. і методи отримання статистичної інформації, які могли зменшити рівень об'єктивності.

Опубліковані навчальні посібники, підручники та інша спеціальна сільськогосподарська література агрономічних фахівців вказано періоду [14; 124; 201; 226] допомагають відтворити історичну дійсність з професійної сторони.

Матеріали судових і слідчих органів опубліковані у хрестоматіях [211]. Вони формують загальні уявлення про діяльність агрономічного персоналу, класову політику партії, репресії тощо.

Періодичні видання сільськогосподарського спрямування, котрі виходили в 1920-х рр. становлять шосту групу опублікованих джерел. При відборі фахової агрономічної періодики до уваги можна взяти наукові праці В. Вергунова й О. Анікіної [3; 202], які слугують науково-допоміжним довідковим посібником сільськогосподарських видань ретроспективного змісту. Вдаючись до їхньої класифікації періодичні видання можна умовно поділити такі групи: органів управління сільським господарством, сільськогосподарських науково-дослідних установ і закладів освіти та

періодика наукових товариств, з'їздів та інших сільськогосподарських організацій.

До першої групи належать журнали Народного комісаріату земельних справ, Сільсько-Господарського Наукового Комітету України та професійної спілки «Всеробітземліс»: «Агроном», «Вісник Народного комісаріату земельних справ», «Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи», «Бюлетень Народного Комісаріату земельних справ», «Земельник», «Радянський селянин», «Український агроном», «Полтавський селянин», «Сельскохозяйственное опытное дело», «Сільське господарство», «Сільськогосподарська освіта», «Радянське село» та «Українська сільсько-господарська газета». Необхідно відзначити, що широкий джерелознавчий характер щодо вивчення агрономів носять насамперед журнали «Агроном», «Земельник» та «Український агроном». Маючи характер громадсько-професійних та наукових, вони випускались кожного місяця протягом семи років (1923-1929 рр.) органами керівних профільних установ. Джерельна цінність публікацій вказаних журналів полягає насамперед у тому, що поряд із описовими матеріалами про життя на місцях, вміщувалися також статті підготовлені вченими-агрономами, висококваліфікованими спеціалістами, що мали велике практичне значення для українського селянства. У справі популяризації агрономічних знань ці видання здійснювали значну роботу, забезпечували належний науковий рівень публікацій, доносячи агрономічні поради фахівців академічною і водночас доступною для розуміння широким загалом мовою. Програми журналів включала в себе такі рубрики досліджень: громадсько-політичне життя, питання професійної діяльності та побуту, науково-практичні статті по сільському господарству, досягнення науки і техніки. Крім вищевказаних позицій, в часописах містилися важливі матеріали офіційного відділу, дописи з місць, хроніки, попит праці та критика і бібліографія.

Друга група включає періодичні видання сільськогосподарських науково-дослідних інститутів, дослідних станцій, освітніх закладів. До уваги

було взято «Труди Полтавської сільськогосподарської дослідної станції» [115].

До третьої групи належить періодика наукових товариств, з'їздів, нарад, комітетів та інших сільськогосподарських організацій. Серед них – «Труди Всеукраїнської наради окружних агрономів» [223] і «Праці Губерніяльного агрономічного з'їзду Київщини» [172].

Періодичні джерела є надзвичайно цінними для дисертаційного дослідження, оскільки містять значний обсяг інформації, як із професійних, так і повсякденних аспектів життя і діяльності агрономів. Вони слугували дієвим засобом наукової комунікації, відображали й поширювали наукові та практичні досягнення, популяризували здобутки видатних учених, установ, закладів, організацій, допомагали їх впровадженню у життя, тобто дійсно сприяли відбудові та піднесенню сільськогосподарської науки.

Таким чином, джерелознавчий огляд проблеми підтверджує, що дослідник соціально-професійного-портрету агрономів УСРР 1920-х рр. має у своєму розпорядженні достатній комплекс джерел. Його використання одночасно з критичною оцінкою та узагальнене осмислення наявного наукового доробку допомогло вирішити завдання дисертації і досягти поставленої мети.

1.3. Принципи і методи дослідження

Методологічною основою дисертаційного дослідження є комплекс принципів та загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Принципи історичного пізнання розглядаємо як вироблені і науково обґрунтовані правила наукового пошуку, застосування яких дає можливість встановити об'єктивність явищ та характеристики історичних процесів. У ході підготовки дисертації були використані принципи історизму, об'єктивності, багатовимірності, системності, наступності, всебічності.

Історизм у нашому дослідженні зумовлює вивчення процесів, подій та явищ не лише із точки зору їх сучасного бачення, а й у розвитку та історичному взаємозв'язку. Відповідно до цього соціальні явища розглядаються як закономірні та спрямовані історичним поступом, прогресивними тенденціями, хоча з наявністю внутрішніх протиріч. Тому ми маємо можливість розглядати формування і розвиток досліджуваної нами професійної групи інтелігенції – агрономів – у зв'язку з іншими важливими явищами та подіями, які мали місце у 1920-х рр.: соціально-економічною ситуацією – проведенням нової економічної політики та початком колективізації, суспільними чинниками – ставленням селянства до агроперсоналу, а також попереднім досвідом дореволюційної земельної агрономії.

Принцип об'єктивності має на меті істинне відтворення історичної дійсності у науковому знанні. У представленому досліджені автор намагався неупереджено відображати об'єкт пізнання та його складові, зважено оцінювати різні наукові погляди, позиції щодо нього. Так, при опрацюванні історичних джерел, робився акцент на відсутності в них недостовірної чи декларативної інформації. Матеріали щодо агрономів УСРР у 1920-х рр. часто стосуються «класових пріоритетів» добору кадрів агрономії, складнощів матеріально-технічного забезпечення агромережі, взаємовідносин із радянською владою тощо. У дослідженні робиться спроба осягнути проблему шляхом врахування усіх фактів, подій та особистостей і, таким чином, ухилитися від їхнього «одновимірного» висвітлення, наблизитися до об'єктивного бачення історичних явищ.

Основний зміст багатовимірності дослідження полягає в аналізі як ключових явищ самих по собі, так і їхніх зв'язків та взаємодії з іншими суспільними явищами та близькими до них. Завдяки цьому у дисертаційній роботі агрономи розглядаються не лише як суто виробнича, професійна група, а й як невід'ємна складова української інтелігенції 1920-х рр. Таке

трактування передбачає відсутність її приналежності винятково до аграрних відносин та агрокультурної допомоги.

Принцип системності орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта та виявлення багатогранності його зв'язків. Ми вдалися до цілісного аналізу науково-теоретичної бази проблеми та комплексного вироблення історичних знань про агрономів. На цей випадок є всі необхідні історичні джерела, література та методики дослідження.

Принцип наступності проявляється у застосуванні досвіду попередніх поколінь істориків. Зокрема під час історіографічного огляду було взято до уваги напрацювання радянських науковців і сучасних зарубіжних авторів. Таке поєднання дозволяє з'ясувати виникнення напрямів вивчення проблеми, які в подальшому зумовили дослідницьку увагу до агрономів. Останньому передували праці істориків про культурне будівництво на селі, аграрні перетворення у роки нової економічної політики, українську інтелігенцію тощо.

Застосування принципу всебічності проявилося у різносторонньому аналізі соціального становища агрономів періоду 1920-х рр. До уваги бралися як внутрішні, так і зовнішні фактори впливу на них, оцінки й ставлення держави та суспільства. Завдяки такому підходу з'ясовуються формоутворюючі фактори соціально-професійного портрету агрономів: стан агрономії, аграрних відносин, землекористування та становище інтелектуальної еліти суспільства.

Серед дослідницького інструментарію важливе місце належить комплексу загальноісторичних методів. З-поміж них у процесі аналізу життя й діяльності агрономічних працівників використовувалися: діалектичний, аналітико-синтетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, історико-хронологічний методи класифікації.

За допомогою діалектичного методу було встановлено взаємозв'язки між різними професійними групами агрономів 1920-х рр. з українською інтелігенцією як такою, тогочасними реаліями повсякденного життя і

аграрними перетвореннями, що відбувалися за безпосередньої участі радянської влади.

Аналітико-синтетичний метод, що поєднує аналіз і синтез, забезпечує формування цілісності історичних знань. Так, дослідження соціально-професійного портрету агрономів сприяло загальному аналізу стану сільського господарства УСРР у 1920-х рр., агрономічної мережі та інших важливих складових соціально-економічного та суспільно-політичного життя. При цьому у науковій роботі проявляються окремі риси та особливості відбудови народного господарства радянської України та спрямованої на неї політики вищих державних органів і профільних установ.

Застосування історико-порівняльного методу дало змогу встановити, як схожість, так і відмінність між історичними явищами, що досліджуються. Під час історіографічного огляду нами було зіставлено особливості радянського та сучасного українського історіописання проблеми. Крім цього, такий підхід дозволив розкрити еволюцію бачення агрономічних працівників очима науковців: від учасників та організаторів аграрного виробництва на місцевому рівні до верхніх щаблів української інтелігенції.

Використання історико-типологічного методу спрямоване на виявлення диференціації серед агрономічних працівників. Формування агромережі сприяло появі агрономів земельних органів, кооперативних об’єднань та науково-дослідних установ. З іншого боку виділялись районні агрономи, спеціалісти з окремих галузей сільського господарства, агротехніки, агрономи-організатори, громадські агрономи, агрономи-економісти, агрономи-зоотехніки, агрономи-інженери та інші.

Професійні та повсякденні аспекти життя агрономів розглядаються у їхньому взаємозв’язку із становлення агрономічної мережі в УСРР у 1920-х рр., відбудовою народного господарства та початками культурного будівництва в країні. Незважаючи на історичні, соціально-економічні і природньо-географічні особливості розвитку окремих регіонів радянської

України доводиться констатувати загальну тенденцію покращення агрономічної допомоги та сільського господарства в цілому.

При з'ясуванні окремих відмінностей у напрямах, проведенні і результатах агрономічної допомоги в УСРР у 1920-х рр. автор використовував історико-хронологічний метод. Вказаним шляхом вдалось відтворити досліджувані явища історичного процесу в усій їхній конкретності та хронологічній послідовності. Так, агрономи періоду 1920-х рр. розглядаються як «наступники» дореволюційної земської агрономії і «попередники» агрономів наступної епохи – організаторів колективних господарств та фахівців широкого професійного профілю.

Метод індукції допоміг з'ясуванню характеру ставлення до агрономів різних верств суспільства, насамперед селянства. За допомогою цього методу також розглядається сприйняття селянством агрономічних знань та широке застосування їх на практиці.

У процесі підготовки дисертації було застосовано і ряд інших методів дослідження. Історико-системний метод застосовувався під час з'ясування впливу агрономів на загальний стан агрономічного обслуговування і розвитку сільського господарства в УСРР у вказані роки. Метод класифікації дав змогу систематизувати наявні джерела й праці дослідників різних історіографічних періодів. Термінологічний метод передбачав у контексті використання смислового значення терміну «агрономи» ряду інших, споріднених з ним понять: агрономічні працівники, агропрацівники, агрофахівці, агроспеціалісти, «агроробітники», «досвідники», агроперсонал, працівники земельних органів і сільськогосподарських установ, агротехніки.

Важливою методологічною складовою дослідження на початку формулювання дослідницької гіпотези виступала методологія історичної антропології. В її межах агрономи розглядаються як окрема професійна група інтелігенції. За будь-яких обставин агрономи цікаві хоча б тому, що вони великою мірою відігравали важливу роль у суспільстві й мали високий соціальний статус. Їхній історичний та професійний типаж багатоликий, утім

не зовсім безпорадний щодо можливостей науково-дослідної характеристики.

Загалом наукове вивчення соціально-професійного портрету агрономів зумовлювало, так би мовити, двосторонній характер дослідження. З одного боку, агрономи розглядаються як представники інтелігенції, з іншого – як самостійна професійна група.

Отже, використані у дисертаційному дослідженні принципи, методи наукових досліджень та категоріальний апарат зумовили належний науковий рівень отриманих результатів. Відтак життя агрономів представлене у багатьох вимірах його соціально-професійного буття.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ АГРОНОМІЧНИХ КАДРІВ ТА УМОВИ ЇХ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

2.1. Підготовка агрономічних кадрів у навчальних закладах. Рівень освіти агрономів

Відбудова народного господарства УСРР у пореволюційний період вимагала кадрів належної кваліфікації. Така ситуація була пов'язана з складнощами відновлення зруйнованою війною економіки та загальною кількістю відповідних спеціалістів, яких у пореволюційний період не вистачало. Тому сільськогосподарська освіта об'єктивно потребувала належної уваги з боку радянського керівництва.

Забезпечення якості агрономічних кадрів у 1920-тих відбувалося шляхом створення розгорнутої мережі відповідних навчальних закладів [251, 3]. Система освітніх закладів сільськогосподарського профілю мала таку структуру: заклади для поширення агрокультурних знань серед населення – дво-, трьохрічні та зимові селянські сільськогосподарські школи й навчальні заклади з підготовки кваліфікованих працівників – сільськогосподарські інститути, технікуми і професійні школи [270, 50-51].

Згідно з планом розбудови системи вищої сільськогосподарської школи, який був прийнятий Головним комітетом професійної і спеціальної наукової освіти, вищі навчальні заклади – сільськогосподарські інститути – повинні були випускати агрономів-організаторів [98, 219]. Агроном-організатор мав стати працівником «нової формації» – тобто таким фахівцем, підготовка і досвід якого базувалися на основі біологічних, агрохімічних та агротехнічних наук, повному обсязі технічних та наукових знань і вмінь [164, 11]. Підготовка такого агронома передбачала вивчення організації сільського господарства, його установ та основних видів сільськогосподарського виробництва, індивідуальної, колективної та державної форм ведення

господарства. Сфера діяльності працівників іншої категорії агрономії – громадської, включала організацію і проведення заходів щодо поліпшення селянського господарства відповідно до вимог радянської політики [38, 58].

До революції 1917 р. в Україні було лише 2 вищих навчальних заклади сільськогосподарського профілю: агрономічний відділ Київського політехнічного інституту та Харківський ветеринарний інститут [200, 10]. Вказаних два вищих навчальних заклади не могли задовольнити попиту на агрономічні кадри в Україні. У 1920-х рр. радянська влада підкреслювала невідповідність дореволюційної системи підготовки вимогам часу. Важливою подією на шляху утворення системи підготовки фахівців аграрного профілю стало проведення Першої конференції сільськогосподарської освіти 9-15 червня 1924 р. у Харкові. Ключовими питаннями конференції були форми і методи співпраці освітніх закладів з організаціями Народного комісаріату земельних справ у справі вирішення кадрових питань. Обговорюючи цю проблему, член президії засідання М. Вольф, зауважив: «…спираючись на досвід органів Наркомзему, можна сказати, що сільськогосподарська освіта дореволюційного часу не давала робітників, здатних до проведення агрикультурної роботи в умовах, що утворилися після революції…» [161, 35]. Вказана позиція зумовлювала перегляд характеру навчального процесу, зокрема в агроперсоналу. Рішення конференції дали поштовх до оновлення форм підготовки викладачів для сільськогосподарських закладів освіти та підготовки і перепідготовки наявного персоналу агрономії з метою досягнення високого професійного рівня.

1 вересня 1922 р. прийняв перших студентів Київський сільськогосподарський інститут, створений на базі агрономічного факультету Київського політехнічного інституту. У цей же час вищі школи аграрного профілю були створені у Харкові та Дніпропетровську [23, 81]. Загалом замість 84 шкіл дореволюційного типу стало функціонувати 29 вищих навчальних закладів і 151 профшкола. В інститутах навчалось близько 6 тис.

студентів, технікумах – 4 тис. і в професійних школах – 14 тис. Матеріальна база включала 34 тис. десятин землі, викладацький склад нараховував близько 2 тис. спеціалістів [275, 24]. У подальшому кількість сільськогосподарських інститутів не зросла, а технікумів зменшилась з 23 до 21 [200, 9].

Змінилась ситуація і в соціальному складі студентства. Зокрема, до встановлення радянської влади, 89 % студентства агрономічного факультету Київського політехнічного факультету були представниками дворянства, духовенства, купецтва, і міщанства. Після вступної кампанії в 1920-22 рр. 85 % студентів були вихідцями з селянського та робітничого середовища [98, 215]. Крім цього, у жовтні 1922 р. більшість учасників Всеукраїнського агрономічного з'їзду виступила за широкий доступ до сільськогосподарської освіти для дітей робітників і незаможних селян [257, 83]. Радянська влада у формуванні агрономічних кадрів почала надавати перевагу «пролетарському елементові».

Вагома роль у підготовці агрономічних кадрів спочатку належала Київському політехнічному інституту. 1 жовтня 1920 р. на його агрономічному факультеті навчалось 44 студенти, а наступного року він поповнився 194 особами [98, 7-8]. У вересні 1922 р. агрономічний факультет було перетворено на окремий Київський сільськогосподарський інститут [232, 60] У 1924 р., після двох років самостійного функціонування, зусиллями керівництва цього закладу було поставлено питання про перетворення у майбутньому інституту в академію [141, 3].

Поряд з реорганізацією мережі навчальних закладів, в радянській Україні поступово збільшувалась кількість студентів агрономічного профілю. За підрахунками НКЗС, взимку 1924 р. в УСРР у відповідних інститутах і технікумах навчалось 2158 студентів агрономічної та лісничої спеціальностей, а загальна кількість студентів сільськогосподарських спеціальностей становила більше 7 тис. осіб [242, 49].

У 1925 р. вищими навчальними закладами було підготовлено 1070 агрономів. Їхні професійні перспективи залежали від стажування, яке відбувалося протягом року. Організацією працевлаштування випускників НКЗС займалась Комісія стажу та практики. Вона разом з окружними земельними відділами встановлювала кількість спеціалістів, необхідних для агрономічної допомоги. У цьому ж році передбачалось влаштувати 887 практикантів [46, 232].

Для того, щоб підготувати необхідну кількість агрономів для потреб народного господарства, у другій половині 1920-х рр. передбачалось збільшити кількість випускників.

Таблиця 2.1.1

Підготовка кадрів агрономії у 1925-1930 рр. [164, 12].

<table>
<tr><th>Спеціальність</th><th>Загальна потреба для сільського господарства на 5 років</th><th>Передбачено випуском вищих навчальних закладів за 5 років</th><th>% виконання плану</th></tr>
<tr><td>Агрономи-організатори</td><td>954</td><td>900</td><td>94</td></tr>
<tr><td>Агрономи-рільники</td><td>2043</td><td rowspan="3">1790</td><td rowspan="3">79</td></tr>
<tr><td>Агрономи-дослідники</td><td>150</td></tr>
<tr><td>Агрономи-насіннєводи</td><td>145</td></tr>
</table>

Зазначена кількість потенційних фахівців була прийнята Держпланом України як орієнтовна. Важливе місце серед підготовки нових кадрів займали агрономи-організатори, однак, вони кількісно поступались агрономам-рільникам. Працівники дослідних установ і агрономи-насіннєводи на ринку

праці мали менше запитів. Так чи інакше, план підготовки спеціалістів виконувався. НКЗС в 1925 р. у листі до окружних виконавчих комітетів зазначав, що тільки у 1925/1926 навчальному році «гадає… підготувати 220 фаховців великої кваліфікації й 200 райагрономів підвищити кваліфікацію» [245, 14].

У 1928-1929 рр. рішенням Укрдержплану передбачалось підготувати вищими навчальними закладами: агрономів-зерновиків – 624, агрономів-зоотехніків – 44, агрономів-садівників – 37, агрономів-насіннєводів – 30, агрономів-організаторів – 227. Крім цього в майбутньому планувалась підготовка таких спеціалістів, як агроном-механізатор, агроном-інтенсивник і агроном молочарства [171, 9].

За станом на 1928 р. в освітній підготовці агрономів були задіяні і зумовили рівень освіти агропрацівників наступні типи навчальних закладів (див. додаток А). Таким чином, у 1928 р. майже половина агроперсоналу – 47,8 %, мала вищу або спеціальну освіту. Близько 36 % агрономів отримали кваліфікацію у дореволюційний період, але це не заважало їм працювати далі на своїх посадах. Фахівці з нижчою освітою – 14 % – здебільшого були агротехніками.

До кінця 1920-х рр. у системі сільськогосподарської освіти продовжували функціонувати два типи вищих шкіл: інститути, що давали організаторів відповідного виробництва та спеціальні заклади або окремі факультети при вищевказаних інститутах, що готували кваліфікованих спеціалістів різних галузей сільського господарства [200, 8]. Проте, наприкінці десятиліття намітилися серйозні зміни в організації підготовки кадрів. У листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б), обговорюючи питання підготовлення кадрів для промисловості та сільського господарства, зазначив, що «треба посилити підготовку нових пролетарських спеціалістів, на яких Радянська влада могла б повністю та цілком спертися у своїй грандіозній роботі будування соціалізму та могла б замінити ворожі нам елементи з середовища спеціалістів» [26, 11]. Це призвело до конкретних

заходів щодо підвищення якості діяльності вищої школи, а саме: наближення її до виробництва, перехід на безперервний навчальний рік та виробничу практику, запровадження повторного курсу навчання для відстаючих – так зване «другорічництво», а також зменшення у навчальному плані кількості другорядних дисциплін [26, 11].

Подальша відбудова сільського господарства та перехід до господарювання на нових механізованих та енергетичних базах вимагали зміни методів керівництва та агрономічного обслуговування. Перебудованому сільському господарству у найближчі роки потрібні були десятки тисяч агрономів, інженерів та сотні тисяч агротехніків з середньою спеціальною освітою [179, 38]. Такі запити призвели до реорганізації мережі сільськогосподарських вузів. Наприкінці 1920-х рр. 9 інститутів, у яких налічувалось 7,5 тис. студентів та 12 технікумів, в яких навчалось 3,2 тис. студентів, було перетворено в 19 агроінститутів. 2 технікуми отримали статус середніх навчальних закладів. Орієнтований випуск відповідно до першого п’ятирічного плану 1928-1933 рр. мав задовольнити потреби кадрів вищої кваліфікації на 80-85 % [171, 8]. Проектуючи нові факультети та інститути, брали до уваги розвиток сільського господарства окремих економічних районів та масштаби агровиробництва, діяльність науково-дослідних установ. Вказані заходи зумовили зростання спеціальних предметів та встановлення терміну навчання у 3-4 роки. Планувалося, що із 70 майбутніх факультетів відповідного профілю 14 будуть мати 3-річний курс навчання, 16 – 3½-річний, а 40 – 4-х річний курс навчання. В агротехнікумах запроваджувався 3-річний курс навчання [26, 12].

Будівництво мережі вищих шкіл аграрного профілю було тісно пов’язане з конкретними планами, що їх виконували сільськогосподарські організації. За орієнтовними даними, до 1931 р. господарство УСРР потребувало 11792 агрономів. Тим часом сільськогосподарські вузи планували випустити 7165 спеціалістів, тобто 70 % від загальної потреби, причому кількість рільників покривалась на 84 %, а спеціалістів інтенсивних

культур – на 34 % [200, 8]. Випуск кадрів середньої кваліфікації сільськогосподарських школами у 1929-30 рр. налічував 3,6 тис. осіб. За декілька років загальна кількість працівників мала зрости до 20 тис. [171, 9].

Збільшення кількості студентів впливало на обсяги державного фінансування, хоча їхнє матеріальне забезпечення залишалось скрутним. З одного боку, дореволюційний розмір стипендії було підвищено, з іншого – її не отримували ті студенти, які дійсно того потребували. В 1927-1928 рр. у сільськогосподарських інститутах із 4413 осіб стипендію отримували 3280, або ж 72,9 %. У технікумах із 4385 студентів стипендіатами були 1422 особи. [200, 10]. Певні висновки також щодо матеріального становища студентів, можна зробити на основі їх соціального походження, яке згідно статистичних даних в 1927-28 рр. було наступним. Більшість студентів, що навчались у сільськогосподарських інститутах і технікумах були вихідцями із селянських сімей – 52,2-62,4 %. У навчальному процесі також брали участь діти службовців і робітників, кількість яких поступалась, але залишалась значною – 35,1-45,1 %. Представники колишніх станів дворянства, духовенства, чиновників із встановленням радянської влади поступово втрачали широкий доступ до вищої школи [200, 10].

Педагогічний процес у закладах вищої освіти був тісно пов’язаний з потребами сільськогосподарських районів, які обслуговували ці вузи. Тому навчальні програми були насичені матеріалом про місцеве сільське господарство. В інститутах, що випускали агрономів-організаторів, багато місця відводилося економічним дисциплінам. Кількість семінарних та практичних занять збільшилась порівняно із дореволюційним часом. Проте, брак коштів у забезпеченні експериментальної роботи не давав можливості виконувати всю роботу лабораторного та дослідного характеру в запланованих межах [200, 13].

Перший рік навчання агронома передбачав вивчення процесу громадсько-агрономічної роботи й був «практичним» за характером. Під час другого року перебування в інституті, який називали «методологічний»,

відбувалось поглиблене вивчення громадської агрономії і основ дослідної роботи. Третій рік – «спеціальний» – передбачав напівсамостійну діяльність з організації агрономічних заходів у певному селі, де в майбутньому студенту, можливо, довелося б працювати [38, 64-65]. Останній рік навчання був пов'язаний з проблемою практики й стажу. Кваліфікація здобувалася шляхом практичної участі в агротехнічному виробництві [164, 13].

Робота різних навчальних закладів мала свою специфіку. Так, навчальний план Київського сільськогосподарського інституту охоплював 3 роки або 10 триместрів. Спочатку всі студенти агрономічного факультету навчались спільно два роки. Після другого курсу виокремлювались два відділи: лісовий та зоотехнічний [98, 219]. Основні навчальні дисципліни агрономічного факультету цього вузу в 1922-1923 рр. були наступними. На 1-му курсі студенти вивчали вступ до вивчення сільського господарства та його завдань, морфологію й систематику рослин, анатомію рослин, зоологію, мінералогію і геологію, фізику, неорганічну хімію, анатомію тварин, геодезію, метеорологію, механіку й машинознавство, аналітичну хімію, а також сільськогосподарську статистику, політичну економію, історію класової боротьби та історичний матеріалізм. Доповнювали навчальну програму на цьому і наступних курсах екскурсії та практична робота в радгоспах. 2-й курс навчання передбачав вивчення фізіології тварин, грунтознавства, сільськогосподарської кооперації і колективізації, лугівництва та болотництва, органічної хімії, фізіології рослин, сільськогосподарської статистики, механіки і машинознавства, мікробіології, загального хліборобства, загальної зоотехніки та сільськогосподарського рахівництва. Навчальний план 3-го курсу передбачав вивчення загальної зоотехніки, загального хліборобства, хімії угноєнь, варіаційної статистики, селекції, сільськогосподарської економіки та організації господарства, садівництва та городництва, сільськогосподарської ентомології, «часткового» хліборобства, лісництва, дослідної справи, фітопатології, зоогігієни та ветеринарії, «часткової» зоотехніки, пасічництва, землеустрою,

сільськогосподарської меліорації, технології сільськогосподарських продуктів, державних і громадських заходів у галузі сільського господарства, а також земельної політики та законознавства. Навчання на 3-му курсі також передбачало підготовку дипломної роботи [98, 220-221].

Основним способом опанування знань майбутніх агрономів у вищій школі були лекції. Вони становили більшу частину всього навчального навантаження. Однак, вони рідко ефективно виконувалось. За даними журналу «Земельник», у середині 1920-х рр. близько 85 % студентів Харківського інституту сільського та лісового господарства систематично пропускали пари та обмежувались «обов'язковими» практичними роботами та заліками. Це було пов'язано із складним матеріальним становищем молоді, якій доводилось заробляти собі на прожиття [38, 60].

Недостатнє навчальне забезпечення і хитке матеріальне становище впливали на успішність студентів. Про це свідчить кількість відрахованих осіб від загально числа студентів вищих сільськогосподарських закладів.

Таблиця 2.1.2

Кількість відрахованих студентів сільськогосподарських інститутів станом на 1 жовтня 1925 р. (у %) [200, 13].

Курс навчання	Вибуло студентів	Залишилось на 2-й рік	Переведено на старший курс	Закінчило
1	15,4	5	79,6	-
2	11,2	8	80,6	-
3	7,3	7,5	80,6	4,6
4	2,2	44,6	-	53,2

Наведені дані свідчать, що найчастіше студенти залишали навчання після першого курсу. Навчальну програму в середньому виконувало близько 80 % осіб, а закінчувало освітні заклади 53,2 % від кількості тих, що вступили на навчання.

Для того, щоб агроном був достатньо озброєний найновішими досягненнями агрономічної науки, важливо було знати не лише українську чи російську мову, а й іноземну. Вивчення іноземних мов у профшколах та вищих навчальних закладах було на низькому рівні. Так, у Сутиській агропрофшколі, що на Вінничині, із 49 учнів 1 курсу – 20 зовсім не вміли читати і перекладати з іноземної, інші ж із значними складнощами сприймали навчальний матеріал. Для вивчення німецької мови у профшколі було відведено лише 4 години. Водночас у вищих сільськогосподарських навчальних закладах УСРР взагалі обмежувались лише вступними іспитами. До того ж, викладацький склад відповідного профілю не був належно укомплектований [199, 27].

Були проблеми в майбутніх агрономів і у вивченні математики. Під час захисту дипломних робіт, вони часто виявляли, за словами професора М. Михаловського, «повне незнайомство з тим, як в результатах вимірів зазначити їхню точність» [145, 41]. У професійній діяльності агропрацівників володіння математичними діями мало принциповий характер, оскільки було орієнтоване на вирішення питань селекційної роботи та дослідної справи.

Дипломна самостійна робота студентів, що проявляла їх остаточну підготовку, була здебільшого методологічною за своїм характером, і свідчила про придатність випускника до оволодіння методами тієї чи іншої науки, опанування організаційно-методологічними принципами агрономічної роботи, рівень оперування необхідними для неї матеріалами та використовування лабораторних засобів [98, 219]. Для професійної адаптації студента на майбутньому місці роботи передбачалося завчасне вивчення відповідного населеного пункту з господарського та природничого боку, складання плану громадсько-агрономічної роботи в конкретній місцевості та в подальшому виконання цього плану. До опанування такої форми громадсько-агрономічної роботи залучався і викладацький склад, і агроном, який працював у цій окрузі [38, 65]. Після складання випускних іспитів і публічного захисту дипломної роботи, студент відбував стажувальну

практику для отримання кваліфікації агронома-організатора, яка надавалась Губернською стажувальною комісією.

Крім інститутів і технікумів, кваліфікованих агрономічних працівників готували профшколи. Ці школи були двох типів: нормативні та перехідні – відомі як «переходові». У нормативних школах навчалась молодь від 15 до 17 років, яка закінчила семирічну трудову школу. Навчання тривало два роки й давало можливість здобути кваліфікацію «робітника» певної сільськогосподарської галузі за наявності однорічного стажу в державному чи кооперативному підприємстві. «Переходові» школи були створені для молоді, яка не змогла закінчити навчання в семирічній школі, але мала на меті адаптуватися до вивчення агротехнічних наук [83, 26-27]. До 1 січня 1925 р. в Україні було створено 74 таких школи, що охоплювали половину підлітків профшкільного віку [270, 52].

Щоправда, питання фінансування профшкіл залишалось проблемним. Вони отримували незначні дотації, що змушувало звужувати їхні завдання. Ще на початку 1920-х рр. в інтересах єдності системи сільськогосподарської освіти, вони були передані від Наркомзему до Народного комісаріату професійної освіти. Керівництво НКЗС вважало такий підхід далеким від оптимального, і зазначало, що «переходові» школи «переживають зараз дуже важкий період розвалу й остання обставина пояснюється тим, що с/г школа була відірвана від с/г інтересів, від державного обслуговування і регулювання с/г життя, які ведуть органи Наркомзему...» [233, 8].

У 1925-1926 рр. профшколи повинні були отримувати в середньому по 10,5 тис. крб. кожна на рік [270, 53]. Однак такі рішення, очевидно виконувалися лише на папері. У районні та окружні органи влади надходили постійні скарги та прохання про допомогу. Так, голова педагогічної ради Жабківської сільськогосподарської школи, яка діяла на Полтавщині, у листі до місцевого повітземвідділу в 1923 р. скаржився на низький рівень харчування дітей, яке «по нормі не досить і… цим самим школа можеть залишитись без учнів і робітників» [53, 40]. Директор Стадницької

профшколи на Уманщині в 1926 р. просив районний виконавчий комітет допомогти хоча б з опаленням школи, зважаючи на скрутне матеріальне становище [64, 12]. В іншій профшколі – Чорнуській, що на Полтавщині, під час перевірки Професійною спілкою сільськогосподарських і лісових робітників у 1927 р. було виявлено несвоєчасну виплату заробітної плати, відсутність спецодягу та загальну заборгованість школи у 5 тис. крб. [49, 60]. Подібні випадки загалом мали місце в багатьох сільськогосподарських школах УСРР.

Найнижчою ланкою агрономічної підготовки були зимові сільськогосподарські школи, котрі мали за мету дати масового та освіченого в агрокультурному відношенні селянина. Організацію цих шкіл Народний комісаріат освіти розпочав у 1925 р. Невелика вартість утримання зимових шкіл, оптимальна програма для навчання, короткий термін професійної підготовки і використання агронома-вчителя, як інструктора, що безпосередньо керував навчальним процесом – все це допомогло стати зимовим школам масовими освітніми закладами і, певною мірою, ліквідувати агрокультурну неграмотність селянської маси [270, 53].

Важливе місце в підготовці агрономічних кадрів відводилось їхній перепідготовці та підвищенню кваліфікації. У цьому відчувалася гостра потреба [186, 12]. Так, у листі до редакції журналу «Сільськогосподарський пролетар» у 1926 р. цукроварня ім. Х. Раковського на Поділлі просила відкрити при філіях Цукротресту короткотермінові курси для перепідготовки агрономів: «Бо-ж велика кількість агрономів, – як зазначалось у листі, – добрих практиків, іноді дуже заслаба буває теоретично… Треба використати зиму для весни» [75, 8].

Підвищення кваліфікації агроперсоналу відбувалось шляхом проведення так званих «повторних курсів». Слухачами зазначених курсів здебільшого були агрономи земельних відділів [58, 43]. Термін «повторних курсів» охоплював 5-6 місяців. За період 1926-1927 рр., таким чином, вдалося охопити близько 200 спеціалістів у Харкові, Києві, Одесі та

Дніпропетровську [118, 26]. В окремих повітових містах місцевими земельними органами організовувались 15-ти денні практичні курси [258, 136]. Підготовка фахівців стосувалась агроекономічного проектування при землевпорядженні, методу зосередженого обслуговування земельних громад, кооперування та колективізації сільського господарства, агрообслуговування кооперативів [118, 26].

До лекторів та курсантів висувались високі вимоги. Серед слухачів часто спостерігалося небажання сприймати лекції через надмірну кількість «непотрібного матеріалу». Так, у загальній програмі «повторних» курсів при Поліській крайовій дослідній станції агрономи хотіли вивчати насамперед організацію господарства – 86%, скотарство – 86 %, інтенсивні культури – 86 %, рільництво – 79 %, землевпорядження 62 %, і меншою мірою такі дисципліни, як «Фітопатологія рослин» – 44 %, «Мікробілогія молока і масла» – 44 % та «Боротьба з шкідниками» – 14 % [128, 13-14].

Загалом освітній рівень агроперсоналу УСРР на початку 1920-х рр. характеризувався наступними даними: вищу освіту мали 17 % агрономів, середню – 33 %, нижчу – 43 %, не мали спеціальної освіти – 7 %. У представників дільничної агрономії ці показники відповідно становили 15 %, 57 % і 28 % [65, 110]. Зазначені дані підтверджували, що після війни і революції кількісні показники агрономії залишились незмінними, тоді як якісні погіршилися. Половина всього агроперсоналу мала низький рівень освіти за відсутності спеціальної агротехнічної підготовки. Таке зменшення кваліфікованої робочої сили пояснювалось тим, що повноцінного поповнення агрономії не відбувалось, а набір до вищої та середньої шкіл залишався низьким [65, 111]. Для прикладу у 1922 р. у Миколаївському повітземвідділі з 11 агрономів вищу освіту мали 4 осіб, інші – середню [45, 4]. Через кілька років ситуація значно поліпшилась і за відомостями окружних земельних відділів у 1925-27 рр. освітній рівень агроперсоналу був таким:

Таблиця 2.1.3

Освітній рівень окружного агроперсоналу УСРР у 1925-27 рр. [251, 3].

Посада	1925-26 рр.		1926-27 рр.	
	Вища і середня освіта	Нижча освіта	Вища і середня освіта	Нижча освіта
Райагроном	88,5 %	11,5 %	91,7 %	8,3 %
Спеціаліст	59,2 %	40,9 %	86,6 %	13,4 %
Агротехнік	52,6 %	47,4 %	63,6 %	36,4 %

Отже, цифри свідчать, що кваліфікація агроперсоналу значно підвищилась, а відсоток фахівців із нижчою освітою зменшився втричі. Однак, освітні показники агроперсоналу в різних регіонах УСРР не були однаковими.

Таблиця 2.1.4

Освітній рівень агроперсоналу УСРР у 1927 р. (по регіонам) [251, 4].

Район	Райагрономи			Агрономи-рільники			Агрономи-інтенсивники		
	Вища	Середня	Нижча	Вища	Середня	Нижча	Вища	Середня	Нижча
Полісся	28,7	59,3	11,9	21,4	71,5	7,1	-	50	50
Правобережжя	49,2	34,6	16,2	50	36,7	13,3	32,1	49	18,9
Лівобережжя	55,7	40,4	3,9	26,5	44,8	28,7	12,7	63,4	23,9
Степ	54	43,2	2,8	50	44,5	5,5	20,6	62,7	16,7
УСРР	50,2	41,5	8,3	41,8	43,5	14,7	20,5	60	19,5

Характеризуючи фаховий рівень агрономів, слід зазначити, що близько половини агрономічного персоналу отримало освіту в дореволюційний період. Серед агропрацівників було чимало таких, які мали дві вищих освіти:

інститут та середню школу. У лісостеповому регіоні кількість агроперсоналу з нижчою освітою або на посаді практиків становила 37,8 %. Вони були колишніми агрономічними старостами або секретарями сільськогосподарських товариств і виявили себе як добрі знавці окремих галузей сільського господарства [179, 40]. З часом співвідношення старшого та молодшого покоління ставала на користь останніх, оскільки кількість молодих агрономів постійно зростала за рахунок випускників інститутів та технікумів. Однак, в окремих районах, зокрема на Полтавщині, працювали представники старої земської громадської агрономії, які отримали освіту у дореволюційний період [179, 39].

Таблиця 2.1.5

Освіта агроперсоналу 1928 р. (у %) [179, 38].

Час закінчення освітнього закладу	Степ	Лісостеп	Центральні установи (Харків)	Разом
До першої світової війни (1914 р.)	23,7	28,2	23,1	26,6
Під час війни (1914-1917)	11,5	11	15,1	11,5
Під час революції (1917-1920)	12,5	10,6	8	11
У пореволюційний період (після 1921 р.)	48,2	43,2	47,1	45,1
Без спеціальної сільськогосподарської освіти	4,1	7	6,7	6,1

Отже, більше третини агрономів проходило своє професійне становлення ще в дореволюційні часи. Разом з тими, хто розпочав роботу в часи революції,

вони становили близько 50 %. Поряд з освітою, агронома цінувались також його особисті якості та організаторські здібності. Проте в деяких підприємствах, зокрема Цукротресті, практикувалась цілеспрямована заміна старшого покоління молодшим, яке отримало освіту в радянських умовах.

Значна частина агрономів з дорадянським професійним минулим зумовлювала активні політико-виховні заходи серед агропрацівників. Політична підготовка займала окреме місце у вихованні радянського агронома. Народний комісаріат земельних справ і Укрбюро Всеросійської спілки робітників землі і лісу давали вказівки місцевим органам щодо проведення політичної роботи серед агрономів. Відповідно до їх інструкцій у програму виховання входили наступні теми: «Конституція СРСР», «Основи економічної політики СРСР», «Основи земельної, фінансової та податкової політики», «Комнезами та їх земельні права», «Колективізація сільського господарства та її значення» [97, 15].

Рівень і характер освіти агрономів у різних сферах застосування їхньої праці мав свої особливості (див. додаток Б). У наукових установах з нижчою сільськогосподарською освітою працювало лише 8 % агропрацівників, які надавали перш за все технічну допомогу. У дослідних установах із вищою та середньою освітою працювала переважна більшість фахівців – 83 % агроперсоналу. У освітніх закладах працювало 17 % осіб з нижчою освітою та 3 % кваліфікованих практиків. Варто відзначити, що в господарських організаціях п’ята частина агропрацівників були практиками, які проте мали великий професійний досвід і не менш як 15 років стажу. Щоправда ця категорія значно зменшувалась, поступаючись місцем особами із спеціальною освітою. Це стосувалось, зокрема, і Цукротресту.

Агрономія земельних органів та кооперації мала подібний склад, оскільки тут часто відбувався обмін спеціалістами. Кожного року поповнювалась бурякова кооперація. Агрономів приваблювала можливість громадської ініціативи та отримання реальних наслідків праці в межах однієї-двох засівних кампаній. У центральних установах працювало чимало

агрономів, що закінчили Харківський сільськогосподарський інститут – 26 із 84, в окружних управліннях – вихованців Київського інституту [179, 44].

Професійна корпорація агрономів УСРР 1920-х рр. була представлена працівниками різних вікових категорій та освітньо-кваліфікаційних рівнів. У пореволюційні часи трудилося покоління агроспеціалістів, сформоване у дореволюційний та дорадянський період. Водночас характер економічного та політичного життя зумовлював процес якісних і кількісних змін у кадровому складі агрономів, нарощування їх загального потенціалу. Локомотивом цього передусім виступала проблема відбудови народного господарства. У 1920-х рр. проблема забезпечення агрономічними кадрами для відновлення народногосподарського потенціалу поступово вирішувалась. Підготовка агрономічних працівників мобілізувала усіх зацікавлених осіб. Кадрове забезпечення сільського господарства, потреба в якому зростала в кількісних і якісних показниках, здійснювали інститути, технікуми та профшколи, мережа яких порівняно з дореволюційними часами збільшилась. Проте, у другій половині 1920-х рр. освітніми закладами було підготовлено 2,6 тис. спеціалістів, тоді як загальна потреба сільського господарства в них становила 3,3 тис. Навчальний процес студента-агронома охоплював здебільшого три роки, протягом якого він вивчав необхідний курс дисциплін, проходив практичний курс у місцевих господарствах та захищав дипломну роботу. Тільки після цього можна було отримати кваліфікацію агронома-організатора. Нижча ланка агрономічної підготовки – сільськогосподарські школи, сприяла поліпшенню агрикультурних знань населення. Загалом опанування повного курсу агрокультурних дисциплін давала змогу пройти шлях від слухача-практика до агронома-організатора. Взятий у 1928 р. курс на індустріалізацію зумовив у подальшому розширення спеціалізації агрономічної роботи та виникнення нових професій – агроном-інженер, агроном-економіст та ін.

Наслідком підготовки агрономічних кадрів в УСРР було значне поліпшення освітнього рівня серед них – кількість агрономів із вищою

освітою збільшилась із 17 % у 1922 р. до 50 % у 1927 р. Інші агроспеціалісти залучалися до програм перепідготовки та підвищення кваліфікації – брали участь у так званих «повторних курсах». Система агрономічної освіти дозволила суттєво «оживити» агромережу кваліфікованими кадрами та допомогти її зміцнити перед подальшими господарсько-економічними змінами.

2.2. Система агрономічного обслуговування сільського господарства та її посадові структури

Відбудова народного господарства на початку 1920-х рр. потребувала мобілізації усієї колишньої агрономічної сили та вироблення ефективних форм агророботи. З цією метою 13-22 листопада 1922 р. у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський агрономічний з'їзд. Учасники з'їзду намагались запропонувати нові методи агрономічної діяльності: перейти від колишнього дореволюційного культурно-навчального напряму до організаційно-виробничого, який передбачав централізоване агрообслуговування селянських господарств [28, 79]. Проте, скрутне фінансове становище на початку 1920-х рр. не сприяло стрімкому розвитку заходів, необхідних для глибоких організаційних змін сільськогосподарського виробництва та його агрономічного обслуговування. Тому спочатку праця агрономії полягала переважно в тому, щоб реанімувати наявні агрокультурні заклади: сільськогосподарські школи, дослідні станції, племінні господарства та сади. Лише з 1922 р., поступово в міру асигнування коштів з місцевого та центрального бюджетів, агрономічна допомога на селі значно поліпшилась й охопила значну частину селянства [28, 79].

В дореволюційний період агрономічне обслуговування населення було «участкового» характеру. Цей тип агрономії передбачав трьохступеневу форму організації: губернську, повітову і «місцеву» [54, 80-81]. Земський дільничний агроном був порадником і консультантом селянина, а масштаб

його роботи поширювався на 2-3 волості [13, 7]. Місце проживання й обслуговування дільничного агронома було центром однієї волості, а помічника дільничного агронома – центром іншої [41, 3]. Крім агрономів, населення обслуговували спеціалісти із садівництва та скотарства [240, 57]. Матеріально-технічна база дільниці повинна була включати агрономічний кабінет, бібліотеку, сільськогосподарський музей, сад, станцію землеробських знарядь і машин, майстерню для ремонту техніки, склад посівного матеріалу, державне культурно-показове господарство, молочну ферму і пасіку [41, 6].

Місцевий агрономічний колектив дільниці збирався періодично (посезонно) для обговорення плану агрономічної допомоги в районі, з'ясування найкращого способу виконання завдань й ознайомлення з ходом робіт, звітами та іншими організаційно-технічними питаннями, що могли виникнути [54, 80-81].

Особовий склад дореволюційної агрономії був досить чисельним. Станом на 1 січня 1914 р. в 9 українських губерніях на урядовій та земській службах було задіяно 1922 осіб агроперсоналу. З них 228 осіб працювало в урядових організаціях і 1348 – у земствах. Інші 346 працювали завідуючими сільськогосподарськими складами, дослідними та показовими дільницями [214, 123]. Проте, як зазначав один із відомих фахівців агрономії А. Дедусенко, оцінюючи роль та подальшу перспективу дільничної агрономії: «тип агронома-проповідника й учителя, характерний для періоду до 1905 р., який працював на досить розширеній території, повинен поступитись місцем агроному, який працює в порівняно невеликому районі і який ставить перед собою не стільки завдання проповідника і вчителя, скільки завдання організатора господарства» [65, 53].

Проблема нового типу агрономічної організації в УСРР була пов'язана з визначенням характеру осередків сільськогосподарського обслуговування, про що зробив висновок І-й Всеукраїнський агрономічний з'їзд [251, 1]. Дописувач журналу «Агроном» так оцінював ці події: «Прирівнюючи

агроорганізацію до армії, яка веде організований наступ на ворогів с/г поступу, персонал агрорайону з організатором-агрономом на чолі можна порівняти з бойовим звеном нової машинізованої роти в Червоній Армії… Як стара форма наступу «цепью, рассыпним строем» не відповідає сучасній техниці військової справи, так і участкова розсипна форма агроорганізації не відповідає сучасним завданням агророботи» [157, 11]. Вважалося, що утворення районної агрономії (в 1920-х рр. мала назву «районової») було зумовлене низькою ефективністю існуючих місцевих агрономічних організацій та їхнім слабким зв'язком із центром.

Відповідно до загальнодержавного курсу щодо розвитку та раціоналізації сільського господарства, районна агрономія повинна була стати в УСРР низовим апаратом радянської окружної організації і підпорядковуватися відповідним районним земельним відділам. Тому кожний центр районної агрономії складався з групи спеціалістів, які обслуговували окремий адміністративний район. У свою чергу, вказаний персонал виконував ряд ключових обов'язків, що включали: безпосередню агрономічну допомогу населенню, низовим державним і громадським установам, розробку питань щодо виконання планових завдань НКЗС і його місцевих органів по розвитку сільського господарства та догляд на місцевому рівні за виконанням різними організаціями й окремими господарствами існуючих розпоряджень з питань регулювання сільського господарства» [169, 69].

Проте, функціонування «дільничного» типу організації продовжувалось впродовж 1920-х рр. [54, 80-81]. Структура повітових органів агрономії, зазвичай складалася з агронома, інструктора, рільника, спеціаліста сільськогосподарських культур та іншого персоналу [39, 1-14]. Ефективність агрономічної діяльності також зумовлювалася її інфраструктурними можливостями: наявністю агропунктів, бібліотек, показових ділянок, дослідних установ тощо. Чим густіша була мережа таких закладів, тим продуктивнішою була агродопомога на місцях [217, 6].

Форми агродопомоги та методи обслуговування селянства в пореволюційний період поступово змінювались і розвивались відповідно до загального розвитку та інфраструктури сільського господарства [57, 275]. Першочерговим стояло питання забезпечення посівної площі насінням, господарства – робочою худобою, відновлення культури цукрового буряка в лісостепу, розвитку засіву кукурудзи в степовій частині країни [28, 80]. Потреба в агрономічній допомозі настільки зростала, що спочатку з метою збільшення прибутковості господарства розглядався варіант «селянської агрономії». Вона передбачала утримання громадою агронома за свій кошт і використання його для своїх потреб. Для порівняння – у Чехії та Південній Німеччині селянська агрономія була досить розвинута. В УСРР склалося по іншому. Зокрема, на Київщині цю практику використовували лише в окремих селах [15, 19].

На регіональному рівні організаційні агроперетворення мали свої особливості. На Полтавщині з кінця XIX ст. функціонувала земська повітова агрономічна організація, згідно якої один агроном обслуговував увесь повіт із міста. Оскільки об’їздити близько тридцяти тисяч господарств не вистачало часу, він здебільшого приділяв увагу окремим проблемам загального розвитку сільського господарства у місцевій території та ознайомлював з ними селянство. Згодом, коли потреба в агрономах зросла, повіт було поділено на кілька дільниць, у яких працювало по одному агроному (дільничний період громадської агрономії). З початку 1923 р. дільничну форму агрономічної організації було перетворено в району систему агрообслуговування [271, 11]. Загалом у цьому регіоні агроперетворення відбувались на належному рівні.

На Волині у перші роки відбудови народного господарства період мобілізації агрономічних сил проводився у прискореному режимі. Прагнення земельних органів залучити до роботи якомога більшу кількість агрономів призвело до масового набору спеціалістів низької кваліфікації. У багатьох випадках до уваги брали не теоретичну та практичну підготовку, а лише

заяву про проходження курсу сільськогосподарських дисциплін. Цей агроперсонал не мав належної агрикультурної підготовки і тому виконував доручення земельних органів з обліку майна колишніх нетрудових господарств, розподіляв землі цих господарств, збирав статистичні дані для продовольчих органів та інших установ та брав участь у проведенні сільськогосподарських кампаній [240, 16].

За інструкціями губернських земельних відділів, 1923 р. організація районної агрономії передбачала утворення визначеної кількості агрорайонів відповідно до кількості селянських господарств. Один агрорайон мав охоплювати в середньому 15 тис. господарств. Радіус площі обслуговування одного агрорайону залежно від родючості грунтів у регіонах УСРР був різний: у степовому – 26 верств (302,5 тис десятин), у лісостеповому – 19 верств (114 тис. десятин) і у Поліссі – 24 верстви (105 тис. десятин). Наявність в окремих губерніях стабільних агрономічних осередків, і відсутність таких в інших, збільшувала число агрорайонів у перших і зменшувала у других. Кількість агрорайонів розподілялась у губерніях наступним чином: Подільська – 22, Волинська – 18, Київська – 46, Чернігівська – 27, Полтавська – 40, Харківська – 36, Катеринославська – 38, Донецька – 30, Одеська – 43 (разом 300 агрорайонів) [55, 44]. Рішення про утворення районної агрономії було закріплено 1924 р. Всеукраїнською агронарадою, яка визначила новий напрям агродопомоги, згідно якого праця агроперсоналу зосереджувалась, головним чином, у певному селищі чи групі селищ [28, 80]. Принципи агрономічної районізації повинні були визначатись характером економічного стану місцевості [13, 8].

Обслуговування агрорайонів відбувалось за допомогою персоналу земельних органів. Згідно даних НКЗС за 1 вересня 1922 р., кількість таких працівників становила 585 осіб, а за наступні 3 місяці зросла до 1825. З них 605 було районними агрономами, 610 – помічниками агрономів і 610 – спеціалістами різних сільськогосподарських галузей [236, 54].

У подальшому з метою покращення якісних показників агроперсоналу в січні 1923 р. Наркомзем в інструкціях до губернських земельних відділів запропонував провести скорочення своїх працівників. Вплив цієї реорганізації призводив до зменшення кількісного складу радянської агрономії у порівнянні з дореволюційною.

Таблиця 2.2.1

Кількість агрономів на українських землях Російської імперії у 1915 р. та в УСРР у 1923 р. [240, 57].

Губернії	Місцевий агроперсонал 1 січня 1915 р.			Агроперсонал на службі у НКЗС 1 січня 1923 р.			Потрібна кількість агрономів для районної агрономії		
	Державних	Громадських	Всього	Дільничних	Інших	Всього	Райагрономів	Спеціалістів	Всього
Волинська	13	182	195	35	45	80	18	36	54
Катеринославська	21	122	143	56	45	101	38	76	114
Київська	23	186	209	69	48	117	46	92	138
Подільська	13	80	93	144	45	189	22	44	66
Полтавська	16	196	212	56	153	209	40	80	120
Харківська	102	119	221	65	42	107	36	72	108
Чернігівська	11	140	151	54	30	84	27	54	81
Херсонська	32	114	146	-	-	-	-	-	-
Донецька	-	-	-	43	34	77	30	60	90
Одеська	-	-	-	51	35	86	43	86	129
Запорізька	-	-	-	38	19	57	-	-	-
Кременчуцька	-	-	-	48	36	84	-	-	-
Миколаївська	-	-	-	68	14	82	-	-	-
Разом	231	1139	1370	727	546	1273	300	600	900

На процес скорочення агрономічних кадрів передбачався чотирьохмісячний термін. Після цього Наркомзем очікував щодо цього звітної документації від усіх губерній [240, 57]. Таким чином, кількість агрономів в кінці 1923 р. повинна була зменшитись майже на 470 осіб порівняно з дореволюційним рівнем. Це стосувалось насамперед Волинської, Подільської та Полтавської губерній. З метою систематичного обліку персоналу НКЗС просив надсилати інформацію щодо працівників земельних відділів та необхідну кількість працівників на найближчі 5 років відповідно до перспективних планів роботи [237, 13].

Однак, в наступні роки тенденція щодо кількісних показників агроперсоналу впевнено набула зворотнього характеру, що, очевидно, було пов'язано із принциповою зміною ставлення влади до цього питання. За відомостями окружних земельних управлінь, 1 жовтня 1924 р. в УСРР налічувалось 1777 агрономів (без працівників губернських та центральних установ). З них 285 працювало – у сільськогосподарській кооперації, 288 – у сільськогосподарських школах, 703 – у цукроварнях, 236 – у радгоспах, 265 – в інших установах та підприємствах [214, 124]. У місцевих земельних органах у 1924 р. працевлаштувався 241 працівник: 33 – у губернські земельні відділи, 39 – в окружні і 169 – у районні.

Таблиця 2.2.2

Агрономія земельних органів УСРР у 1924-1925 рр. [214, 124].

Дата	Губернські земельні управління	Окружні земельні управління	Районні земельні управління	Разом
1 січня 1924 р.	117	204	805	1126
1 жовтня 1924 р.	106	251	862	1219
1 січня 1925 р.	150	243	974	1367

Статистичні дані на 1 січня 1925 р. мали певні похибки, оскільки була відсутня інформація із Таганрозької, Шахтинської і Малинської округ [214, 124]. Існувала регіональна специфіка забезпечення агрономічними кадрами. Загальна ситуація щодо кількісного складу агроперсоналу та його територіального розподілу за агрорайонами в УСРР була такою (див. додаток В).

За офіційними даними, на 1 жовтня 1924 р. в УСРР було 669 адміністративних і 311 агрономічних районів (50 округ). Межі агрономічних і адміністративних районів майже збігались. Із 311 агрорайонів, 295 повністю охоплювали відповідні адміністративні райони, а в складі 16 агрорайонів були частини інших адміністративних районів. 36 із 669 адміністративних районів були окремими частинами агрономічних районів. Агрорайони дуже відрізнялись між собою щодо кількості сільрад, населених пунктів, селянських господарств, загальної площі й населення. Одеська губернія мала найбільші агрономічні райони й кількість спеціалістів [214, 129]. Розподіл районного агрономічного персоналу за посадовими обов’язками був таким: районних агрономів – 368, їхніх помічників – 237, спеціалістів з окремих галузей – 98, співробітників районних земельних управлінь – 148, інших – 23. По одному агроному мали 44 агрорайони, по два – 111, по три – 96, по чотири – 28, по п’ять – 16, по шість – 8, по сім – 3 агрорайони. Кожен агрорайон на Одещині мав не менше, як 4 агрономів. Крім цього налічувалось 44 агрорайони на Чернігівщині та Донеччині, в яких працювало лише по 1 працівнику. Найбільш характерний тип районної агрономії був притаманний Полтавщині, Київщині та Харківщині. Велика кількість агропрацівників зосереджувалась у Черкаській, Охтирській, Сумській та Луганській округах, а менша – у Вінницькій, Запорізькій, Мелітопольській, Зінов’євській, Першотравенській, Одеській і Херсонській. Найбільшою агрономічна мережа була на Харківщині, найменшою на Катеринославщині. На одного агронома з районного персоналу припадала відповідна кількість населених пунктів, селянських господарств і посівної площі:

Таблиця 2.2.3

Порівняльна характеристика агромережі Харківської і Катеринославської губерній у 1924 р. [214, 124].

Територія	Населених пунктів	Селянських господарств (в тис.)	Населення (в тис.)	Загальної площі (в тис. десятин)	Посівної площі (в тис. десятин)
Харківщина	31,8	3,5	18	24,5	11,7
Катеринославщина	66	8	38,3	85,5	43,1
По Україні	44,6	5,6	26,2	42	19

Цифри вказують, що в Харківській і Катеринославській губернії обсяг роботи агронома був різним. На Катеринославщині обслуговували удвічі більше населених пунктів і селянських господарств, ніж на Харківщині, а загальна й посівна площа була більшою у чотири рази. Отже, виробниче навантаження агронома мало велику регіональну специфіку.

Кількість агрономічного персоналу в УСРР загалом зростала в результаті залучення додаткових коштів із місцевого бюджету, який став забезпечувати до 58 % окладу агропрацівників [285, 48]. При цьому на агродопомогу грошові витрати з державного і місцевого бюджетів зрівнялись з дореволюційними лише аж у 1926 р. (1913 р. – 7799134 крб., 1926 р. – 8000533 крб.) [28, 80].

На 1925 р. в УСРР налічувалось 538 агрорайонів, у яких працювало 980 агрономів: 538 районних агрономів, 241 спеціаліст і 201 агротехнік [251, 2]. Утвердження агрономічної мережі в середині 1920-х років у вигляді районних організацій відбувалось з великими проблемами. Більшість районів не забезпечувалась відповідними фахівцями в тій кількості, що б дозволяла мати спеціалістів з усіх галузей сільського господарства, як того вимагав

принцип роботи районної агромережі. Відсутність кадрів потрібної кваліфікації – агрономів-організаторів та агрономів-економістів – стала однією з основних передумов збільшення території агрономічних районів. З метою подолання цієї проблеми та наближення агронома до населення штати агрономічного персоналу у 1925 р. збільшились до 3-4 осіб на агрорайон. В організаційному відношенні агроному й спеціалісту потрібно було обслуговувати територію всього району, а не обмежуватись її частинами. Це призводило до того, що агрономи часом «таємно» ділили територію агрономічного району щодо обслуговування між собою. Такий спосіб роботи став більш продуктивним, оскільки об'їхати всю територію агрорайону (у середньому 1 тис. кв. км.) у повному обсязі було проблематично [204, 17]. Для вирішення цього питання Народний комісаріат земельних справ у 1928 р. поставив окружним та районним земельним відділам завдання [251, 1], що передбачали перевірку складу агропрацівників та заповнення вакансій фахівців лише особами із відповідною спеціальною освітою. У міру заповнення штатів земельних органів відповідними фахівцями перехід до розподілу праці між ними повинен був відбуватись за окремими галузями сільського господарства. Крім цього передбачалось створення у кожній окрузі плану підвищення кваліфікації агроперсоналу та поліпшення умов праці і збільшення заробітної платні.

У подальшому майже кожен штат районного агроапарату мав налічувати не менше чотирьох працівників: районного агронома, спеціалістів із тих галузей сільського господарства, які в цьому районі найбільш розвинуті і вимагають особливого організаційно-господарського обслуговування та агротехніка. При цьому склад агроосередку встановлювався по кожному району окремо окружним земельним та районним відділом. Посади райагрономів заміщувались випускниками сільськогосподарських інститутів і агротехнікумів та рівнозначним їм сільськогосподарських шкіл, що мали спеціалізацію економічного та агрономічного напряму. Стаж для осіб, що закінчили інститути, становив не

менше 3-х років, а для інших – не менше 5 років, при цьому половина цього стажу мала бути проведена в межах даної сільськогосподарської смуги [169, 70].

Вказані заходи повинні були допомогти набути роботі агрономічного апарату більш злагодженого та ефективного характеру. Особливу увагу НКЗС звернув на поширення агромережі та збільшення кількості агропунктів, про що й клопотав перед Раднаркомом. Це стосувалось, насамперед, тих округів, де проводилась боротьба із посухою, а саме: Одеського, Миколаївського, Херсонського, Криворізького, Мелітопольського, Запорізького, Маріупольського, Сталінського, Луганського і Старобільського. Крім цього НКЗС клопотав про збільшення числа агрономів в решті округ до 2-х на кожний адміністративний район. В округи, де активно розвивалось бурякосіяння, виділяли не менше 3-х агрономів. Отже, після планів скорочення агроперсоналу Наркомзем підняв питання про збільшення кількості районних агрономів, загалом – на 450 осіб [89, 123].

У середині 1920-х рр. розгорнулася робота з проведення професійного обліку агрономічного персоналу УСРР. Відповідне рішення було прийняте ІІ-им пленумом Всеукраїнського бюро аросекції в червні 1926 р. Облік мав «з’ясувати дійсний склад агроробітників України» [182, 57]. Загалом обліку «в порядку професійної дисципліни» підлягали усі без винятку агропрацівники державних, господарських, кооперативних і громадських установ та організацій, а також сільськогосподарські та лісові робітники, які вважали себе агроспеціалістами-техніками та закінчили сільськогосподарські інститути, технікуми й профшколи, зокрема перелік включав осіб, що закінчили діючі сільськогосподарські освітні заклади: інститути, технікуми, а також сільськогосподарський відділ Політехнічного інституту, природничі факультет університету, середні сільськогосподарські школи дореволюційних часів, вищі, середні та нижчі сільськогосподарські курси, школи садівництва і городництва тощо [182, 57-60]. Професійний

документальний облік покладався передусім на внутрішні профспілкові організації і сприяв чіткій організації ведення контролю над агрономічними кадрами. Разом з тим, дякуючи цьому обліку маємо нині достовірні дані щодо кількості агропрацівників у 1920-х роках.

У 1925-1926 рр. планом НКЗС передбачалось збільшення кількості районних агропрацівників до 1600 осіб, насправді ж їхня кількість 1 жовтня 1926 р. становила 1433 особи [251, 2]. Однак, до 1927 року запланований показник був майже досягнутий. За даними інспектора НКЗС М. А. Сябра, який у доповіді «Організаційні питання агросітки» на Всеукраїнській агрономічній нараді 1927 р повідомляв, що 1 квітня в складі районної агрономії працював 1561 фахівець: райагрономів – 623, спеціалістів з рільництва – 222, спеціалістів із скотарства – 228, фахівців із спецкультур – 191, агротехніків – 172, агрономів, що обслуговували переселенців – 50, агрономів-землевпорядників в районах бурякосіяння – 25 [246, 137]. Загальна динаміка кількості агроперсоналу в 1925-1927 рр. була така:

Таблиця 2.2.4

Агроперсонал земельних органів у 1925-27 рр. [251, 2].

Регіон	1925-1926 рр.				1926-1927 рр.				Зріст у % за рік
	Райагрономів	Спеціалістів	Агротехніків	Разом	Райагрономів	Спеціалістів	Агротехніків	Разом	
Полісся	65	35	24	124	66	43	46	155	25
Правобережний	216	146	63	425	192	180	108	480	13
Лівобережний	165	114	101	380	156	203	44	403	6
Степовий	231	231	42	504	202	308	33	543	7,7
Разом	677	526	230	1433	616	734	231	1581	11,3

Слід також зазначити, що крім працівників, які утримувались коштом районних земельних органів у районах посушливої смуги для агророботи

серед переселенців за кошти фонду боротьби з посухою у 1926-27 рр. працювали агрономи-рільники в кількості 50 осіб, а в районах розвиненого бурякосіяння для посилення агрообслуговування та землевпорядження працювало ще 28 агрономів [251, 2].

Зростання районної агрономії відбувалось винятково за рахунок спеціалістів. У 1925-1927 рр. їх збільшилось на 39,5 %. Кількість агротехніків залишалась стабільною, а районних агрономів зменшилась у зв'язку із скороченням кількості адміністративних районів. Наведені дані свідчили про те, що розвиток агромережі відбувався не лише за рахунок збільшення кількості агроперсоналу, але й у напрямку поширення його спеціалізації. В подальшому першим п'ятирічним планом передбачались у кожному агрорайоні штатні районний агроном, агроном-колективізатор і відповідні спеціалісти в галузі рільництва, скотарства та інтенсивних культур [251, 2].

Загалом на 1926-1927 рр. агроперсонал окружних земельних відділів відповідав кадровим вимогам до нього. Його штат його зазвичай складався з окружного агронома, спеціалістів з кооперації та колективізації, спеціалістів з рільництва, інтенсивних культур, боротьби з шкідниками та агронома-землевпорядника. В окремих округах (Київській, Харківській) спостерігались незначні відхилення від встановленої норми в бік збільшення особового складу. Загальна ситуація щодо обсягів агрономічної роботи на один агрорайон та її забезпечення у 1926-27 рр. була наступною. Кількість агрономів в УСРР у кожному районі в середньому зросла з 2,1 до 2,6 засіву, що обслуговувався ними – з 29,8 до 33,2 тис. десятин, господарств – 7,5 до 8,3 тис., колгоспів – з 7,4 до 10,3, кооперативних об'єднань – 12,6. При цьому обсяги навантаження районної агрономії мали регіональні відмінності. На Поліссі кількість агрономів зросла в середньому в одному агрорайоні з 1,9 до 2,3, на Правобережжі – з 2 до 2,5, на Лівобережжі – з 2,3 до 2,6, у Степу – з 2,2 до 2,7. Обслуговування засіву на Поліссі зросло з 23,6 до 23,9 тис. десятин, на Правобережжі – з 20,6 до 23,5, на Лівобережжі – з 27,3 і 29,3, у Степу – з 41,9 і 48,5, господарств – відповідно (у тис.) 8,1, з 8,3 до 9,3, з 7,3

до 7,8, з 7,5 до 8,3, колгоспів – з 2,4 до 7,7, з 8,7 до 15,7, з 5,8 до 6,3, з 9,3 до 10,9 [251, 2].

Зазначені дані стверджують, що фахове навантаження агронома в 2-ій половині 1920-х років поступово зростало. Насамперед, це стосувалось обслуговування колективних господарств, яке збільшилось на третину й було пов'язано з курсом на колективізацію. Проблема забезпечення агрономічними кадрами на місцевому рівні вирішувалась в основному за рахунок збільшення спеціалістів, особливо у степових районах УСРР. Зокрема в 1926-28 рр. мережа земельних органів зазнала наступних змін:

Таблиця 2.2.5

Зміни в агромережі земельних органів у 1926-28 рр. [2, 68].

Регіон	1926-27 рр.					1927-28 рр.				
	Агрорайонів	Райагрономів	Спеціалістів	Агротехніків	Кількість господарств на 1 агропрацівника (в тис.)	Агрорайонів	Райагрономів	Спеціалістів	Агротехніків	Кількість господарств на 1 агропрацівника (в тис.)
Полісся	66	66	41	46	3,4	62	62	70	22	3,5
Правобережжя	167	167	146	83	4,0	164	164	218	33	3,8
Лівобережжя	131	131	129	44	3,2	131	131	192	14	3,1
Степ	191	191	278	24	2,9	189	189	358	12	2,6
Разом в УСРР	605	605	662	197	3,5	593	593	921	102	3,1

Таким чином, за два роки в УСРР кількість агрорайонів скоротилась з 605 до 593 в результаті укрупнення окремих із них за рахунок інших. Разом з тим агрорайони продовжували укомплектовуватись спеціалістами з різних галузей сільського господарства. У свою чергу це зумовило зменшення

обсягу виробничого навантаження на одного агропрацівника – з 3,5 до 3,1 тис. господарств.

Між тим, на середину 1920-х рр. в УСРР сформувалися 3 типи агрономії зі своїм кадровим потенціалом: державна агрономія у структурі земельних органів, громадсько-кооперативна агрономія та відповідні підрозділи у складі кооперативних союзів і «науково-державна» агрономія, що включала дослідні станції та агрономічні школи [285, 48].

Таким чином, крім агрономії земельних органів, агрообслуговування селянства виконували також агрономи сільськогосподарської кооперації, колективів, дослідних станцій і радгоспів. Це мало позитивні наслідки. Адже у «хліборобській» Україні було багато безробітних агрономів, а державний та місцевий бюджети не могли збільшити своїх витрат на утримання агроперсоналу, хоч й існував великий попит на агрономію. Майже всі безробітні агрономи перебували на обліку у біржі праці та в профспілці «Всеробіземліс». Тому кожна громада чи кооператив або й кооперативний союз могли запросити до себе агронома через свій районний земельний відділ від місцевої організації цієї профспілки [15, 19]. Це пояснювалось тим, що хоч матеріальне становище сільськогосподарської кооперації ще залишалось складним, однак, агрокультурна діяльність не виходила з поля її уваги. Усі 44 сільськогосподарські союзи Полтавщини, Чернігівщини й Правобережжя вважали за необхідне утворити при собі окремі агрокультурні відділи. Такі відділи запрацювали при Київському, Чернігівському, Миргородському, Кам’янецькому та інших губернських і районних союзах. У менших об’єднаннях вказану роботу проводили інструктори з неповною агрономічною освітою [33, 36].

Провідну роль в узгодженні агрономічних заходів сільськогосподарської кооперації взяв на себе її всеукраїнський центр – «Сільський Господар». З 1922 року при ньому існував дорадчий орган – агрономічна рада, яка координувала торгівельно-господарчу та агрономічну організаційну діяльність об’єднання і контролювала впровадження конкретних заходів

агрономічно-кооперативного характеру сільськогосподарської кооперації у співпраці з органами Наркомзему та іншими установами [234, 6]. У липні 1927 р. правління «Сільського Господаря» підготувало постанову щодо порядку організації кооперативної агрономії в Україні. Згідно неї кооперативна агрономія мала здійснювати агротехнічне обслуговування членів сільськогосподарської кооперації, безпосередній вплив на організацію селянських господарств, стимулювання агрокультурних, освітніх та показових заходів з врахуванням конкретних господарчих цілей самої кооперації. Останнє, у свою чергу, полягало в тому, щоб по-перше, виконувати плани заготівлі сільськогосподарської продукції, і по-друге, поліпшувати якість продукції, впливаючи різними засобами на техніку її виробництва селянськими господарствами.

Правління «Сільського Господаря» виробило наступну схему організації кооперативної агрономії: при товариствах і союзах – агротехніки, що обслуговують певні спеціальні галузі або сільськогосподарські переробні господарства, в низовій мережі сільськогосподарської кооперації – агрономи по «великих товариствах», які працюють у тих напрямках, що переважають у роботі товариства, в кооперативних союзах – агрономи, що обслуговують малобюджетні товариства або окремі галузі, які в господарчій роботі союзів мають переважне значення, у спеціальних центрах кооперації – агрономи-спеціалісти з окремих галузей, агроном-організатор та економіст.

Керівництво агрономією всієї системи сільськогосподарської кооперації мало здійснюватись за допомогою постійної агрономічної наради при плановій комісії «Сільського Господаря», яка складалась з агрономів його спеціальних центрів та відділів. Повсякденний контроль мав перебувати в руках спеціаліста-агронома при плановій комісії товариства [113, 38-39].

Ініціативи «Сільського Господаря» щодо організації кооперативної агрономії постійно обговорювалися і, так чи інакше, концептуально підтримувалися. Зокрема у пропозиціях члена НТС Всеробіземлісу В. Вороніна кооперативна складова у складі об’єднаної агрономічної мережі

в Україні мала опиратись на всі системи сільськогосподарської спеціальної і кредитної кооперації, причому сформована мережа відповідної агрономії включала агроперсонал центру, окружних союзів і низових товариств. Фінансування кооперативної агрономії мало відбуватись за власний кошт, а діяльність та утворення допоміжних установ – за погодженням земельних органів [168, 45].

Загалом у середині 1920-х років в агрономії сільськогосподарської кооперації спостерігався значний зріст. Кооперативна агрономія була задіяна у буряківництві, тютюнництві, хмільній справі. [66, 35]. Агрономія кооперативних організацій нараховувала у 1927 р. близько 800 агрономів особового складу, тоді як до революції ця кількість становила 229 осіб. Найбільша частина кооперативної агрономії – 450 осіб – припадала на бурякові товариства [28, 80].

Певна частина агрономів була задіяна в справі колективізації селянських господарств. З кінця 1927 р. вони гуртувалися в окружних колгоспних секціях. Об’єктом безпосереднього агрономічного обслуговування колективної агрономії були господарства селянських колективів. У колективізації було задіяно значну кількість агрономів, яка працювала винятково у цій сфері. Обслуговування колгоспів також відбувалось за рахунок залучення до цієї роботи агроперсоналу спеціальної сільськогосподарської кооперації та агроспеціалістів земельних органів [187, 36-37].

У 1928 році 282 агрономи обслуговували винятково колективні господарства, інші – працювали на договірній основі або були безпосередніми членами колективів, Укрколгоспу, центральних установ. Найбільша кількість «колективних» агрономів працювала в степу – 111, а найменша на Поліссі – 14. Цього агроперсоналу не вистачало для обслуговування тієї кількості колективних господарств, що існували на той момент. У зв’язку з поширенням у 1928 р. заходів щодо об’єднання окремих селянських господарств шляхом колективізації, а також вимогами посилити і

поширити роботу серед діючих колективів, назріла потреба збільшити кількість агрономічного персоналу. Тому з березня 1928 р. Укрколгоспом було збільшено кількість фахівців всіх категорій до наступної кількості: окружних агрономів на 32 осіб, агрономів-колективістів – на 100, інструкторів-агрономів – на 80, та агрономів, що працювали за рахунок колективів – на 18 [187, 37].

Таблиця 2.2.6

Персонал кооперативної агрономії у 1928 р. [187, 37].

Регіон	Окружних агрономів	Агрономів-колективістів	Інструкторів-агрономів	Разом агрономічних колгоспсекцій	Агрономів за рахунок колективів	Всього агроперсоналу в колгоспах	Кількість округ
Полісся	-	6	8	14	Точний розподіл відсутній		5
Правобережжя	1	25	37	63			11
Лівобережжя	3	24	35	62			10
Степ	6	45	60	111			16
Разом	10	100	140	250	32	282	42

Таким чином, кількість «колективного агроперсоналу» в Україні збільшувалась на 230 осіб або 81,5 % поверх наявної кількості. Передбачалось, що у жовтні 1928 р. буде працювати 525 агрономів, з яких: 8 % окружних, 39,1 % «колективістів», 41,9 % інструкторів, 9,5 % у самих колективах і 2,5 % в Укрколгоспі. 88 % від усієї кількості вказаного агроперсоналу повинні були безпосередньо обслуговувати колективні об’єднання на місцях. Крім цього згідно з постановою Української економічної ради від 27 березня 1928 р. НКЗС зробив розпорядження, аби в кожному РЗВ та ОЗВ було виділено по 1 агроному, який працював би по

колективізації, притягуючи до цієї роботи також весь агроперсонал земвідділів [187, 37].

У кінці 1920-х років кооперативна агрономія в УСРР продовжувала бути однією із найрозвиненіших організаційних форм агрообслуговування. Найстарішою з поміж інших була агрономія бурякової кооперації. Її структура включала організаційно-агрономічні відділи окружних спілок, районних агрономів при цукроварнях, дільничних агрономів, які обслуговували декілька бурякових товариств або агрономів окремих великих товариств. Темп розвитку агрономії бурякової кооперації відповідав запроектованим перспективам розвитку бурякосіяння. Середнє навантаження одного агронома цієї кооперації становило близько 1,2 тис. га селянських посівів буряка, а в 1929-1930 рр. збільшилось до 1,5-1,6 тис. га. У 1929 р. кількісний склад агрономії бурякової кооперації налічував 214 організаторів, 222 дільничних рільника і 154 рільника при товариствах [176, 23-24].

Зернова кооперативна агрономія за своє основне завдання ставила розвиток контрактації хлібних культур і агрономічного обслуговування земельних об’єднань, що контрактували посіви. Зростання агроперсоналу відбувалось залежно від очікуваного розвитку контрактованих культур, причому один агропрацівник обслуговував в середньому 5,5 тис. га контрактованої площі зернових культур. Проте, на агрообслуговування 6,6 млн. га в індивідуальних господарствах необхідно було 20 агрономів, 420 рільників, 780 агротехніків і ряд представників при окружних і районних спілках, тоді як у 1929 р. працювало лише 356 фахівців, не враховуючи агротехніків [176, 24].

Розвиток агрономії насінньової кооперації проектувався відповідно до запланованих темпів розвитку сортозмін з розрахунку: в кожній окрузі 2 агрономи-організатори і 2 техніка, а в кожному районі розвитку насінництва – по 1 агроному-насінняру. Всього у насіннєвій кооперації у 1929 р було задіяно 35 агрономів-організаторів, 105 насіннярів та 35 техніків [176, 25].

У подальшому в планах першого п’ятирічного плану, окрім кооперативної агрономії, значна увага надавалась розвитку колективного землеробства. Спочатку узгоджене організаційно-планове обслуговування колгоспів проводилось через НКЗС, «Сільський Господар», а з 1928 р. – Укрколгосп [187, 36].

Окремого розгляду заслуговує робота агрономів у сфері дослідної справи. В УСРР налічувалось 43 дослідні установи. 32 із них було відкрито в дореволюційний період, 14 – у радянський. Сільськогосподарські дослідні станції обслуговували переважно рільництво. У цій справі було задіяно 97 із 139 наукових підрозділів у структурі названих установ. На інші галузі господарства, зокрема скотарство, спеціальні й технічні культури звертали менше уваги [142, 4].

До революції дослідні станції обслуговували переважно поміщицькі господарства. З часом їх вплив поширився і на дрібні селянські господарства. Вплив дослідних станцій на сільське господарство і в 1920-х рр. залишався незначним, оскільки вони ще не дійшли рівня визнаних агрокультурних наукових центрів, відповідно до результатів яких проводилася б організаційна робота. Дослідні установи та їхні досягнення були далекими від масового сприйняття селянськими господарствами. Місцеві земельні органи також мало звертали уваги на роботу дослідних станцій [142, 3-4]. Виняток становили дослідно-агрономічні дільниці, які мали забезпечити покращення виробництва місцевих селянських господарств [239, 4].

В кінці 1920-х рр. мережа дослідних установ не охоплювала повністю усіх галузей сільського господарства. Це було пов’язано з особливостями сільського господарства спеціалізації регіонів. Водночас наявну дослідну мережу пропонувалось доповнити новими дослідними установами: 4-ма новими дослідними станціями садівництва, городництва й технічних культур на Дніпропетровщині, Мелітопільщині, Поділлі та Лівобережжі, а також новими відділами в існуючих станціях. Планувалась організація спеціальних

станцій для вивчення полезахисних смуг і утворення опорних пунктів на діючих станціях та птахівничої станції на Поділлі [143, 3-4].

Гостро стояло питання підготовки кадрів для дослідної справи. Нестача відповідних спеціалістів унеможливлювала поширення наукової роботи і мережі дослідних установ. Загалом усіх працівників-дослідників налічувалося 1870 осіб. 45 % з них були спеціалісти, інші – технічний персонал [143, 4].

Директор дослідної станції по суті керував науковою й адміністративно-господарською частинами станції. Помічник директора тільки допомагав йому. Через це директор витрачав значну частину часу не лише на керування науковою роботою, а й господарські справи, фінансові питання і поїздки до центральних установ. НКЗС з метою поліпшення роботи директора визнала за потрібне запровадити додаткову посаду адміністратора з усіма правами адміністративних і господарчих розпоряджень [143, 4].

Швидкий темп очікуваного зростання сільського господарства УСРР, як і загальносоюзний, стимулював збільшення агрономічної мережі земельних органів, колгоспів і кооперативних органів у кількісних і якісних показниках. Завдання технічної модернізації сільського господарства та підвищення врожайності потребувало від агроперсоналу не лише напруженої праці, а й перегляду форм роботи. Це питання постійно обговорювалося на різного роду професійних зібраннях та періодичній пресі. Зокрема 1929 року членом Укрбюро агросекції В. Вороніним було запропоновано цілий комплекс принципів подальшої роботи агрономії. Ключова позиція цього комплексу стосувалась побудови нової структури агрономічної мережі – вона повинна була включати в себе земельні органи, колективні та кооперативні господарства залежно від розвитку відповідної галузі і потреб в ній агрономічної сили. Агроперсонал цієї структури отримував відповідні завдання, виконуючи роботу в рамках єдиного районного плану. Об’єднання і керівництво всією агророботою покладалося на земельні відділи через відповідний агроапарат. Звідси загальне управління здійснювалось у такий

спосіб: загальне керівництво залишалось за земельною агрономією, окружні колгоспсекції (ОКС) через агроінструкторський апарат керували роботою у колективних господарствах, а сільськогосподарські та кредитові союзи – у кооперативній агрономії [29, 41]. Відповідно агрономія УСРР набувала рис єдиної земельно-кооперативної, за винятком кооперативної агрономії із різних ланок кооперації. Поруч із цим, існувала думка провести «механічний» розподіл території району між усім агроперсоналом, що передбачав закріплення за кожним працівником окремих населених пунктів і господарств.

Розрив між наявною кількістю агроспеціалістів та потребою в них сільського господарства вимагали удосконалення побудови агрономічної мережі, погодження організаційно-технічних заходів усіх видів агрономії і точного визначення обов’язків кожного спеціаліста. Проведення зазначених заходів дало можливість заощадити кошти на агрообслуговуванні й продовжити планову агророботу. Проте ІІІ-й пленум Укрбюро агросекції й ІІІ-я позачергова Всеукраїнська конференція спеціалістів сільського й лісового господарства, що відбулись 2-6 квітня 1929 р., не змогли виробити консолідовану позицію щодо організації об’єднаної агрономічної допомоги і лише запропонували обговорити це питання в пресі, окружних організаціях та низових осередках. Тільки після цього пропонувалось подати проект положення про агрономічну діяльність на затвердження урядовим органам [9, 6-7]

Загалом у різних напрямах системи агрообслуговування була задіяна наступна кількість агропрацівників. У січні 1928 р. їх налічувалося 6556 осіб, а в кінці цього ж року 7350 осіб, причому земельні органи мали 1980 агропрацівників, сільськогосподарська кооперація – 1016 і 1810 у вказані періоди, радянські господарства і Цукротрест – 2010, дослідні наукові заклади – 470 [163, 53]. За оперативними планами 1928-1929 рр., потреби народного господарства УСРР становили 9,98 тис. осіб, з яких 7,7 тис. з

вищою або середньою сільськогосподарською освітою і 2,28 тис. агротехніків. У дійсності їх нараховувалося – 8,5 тис. [29, 41].

У 1928-1929 рр. кількість агрономів, що працювали у земельних органах становила близько 1290 осіб, у дослідних установах – 955, у радгоспах (у тому числі Цукротрест, Укрсільцукр і Спирттрест) – 905, в освітніх закладах – 801, у колективних господарствах і машинно-тракторних станціях – 848, у кооперації – 590, у зерновій кооперативній агрономії – 646 (разом з агротехніками), в агрономії насіннєвої кооперації (в тому числі садівництва, городництва та ін.) – 339, у скотарській кооперації – 123, у птахівничій агрономії – 50 [30, 55-57].

Хоча потреби в агроперсоналі постійно уточнювалися, перший п’ятирічний план у сфері розвитку сільського господарства передбачав постійне зростання агроперсоналу УСРР: 1928 р. – 7690 працівників, 1929 р. – 10040, 1930 р. – 12560, 1931 р. – 14880, 1932 р. – 17340 [184, 102], що дещо більше, ніж вважалося експертами агрономічної роботи.

У кінці 1920-х рр. у зв’язку з виконанням 1-го п’ятирічного плану постало питання про забезпечення сільськогосподарського виробництва необхідними технічними кадрами. Розвиток галузевої структури сільського господарства вимагав нових спеціальностей. Народногосподарська ситуація чим далі вимагала такі категорії агрономічного персоналу як агроном-організатор та агроном-економіст, а також спеціалістів з певних галузей сільськогосподарського виробництва.

Агрономи-організатори повинні були мати вищу освіту і володіти необхідними знаннями у справі організації великих сільськогосподарських підприємств різного спрямування, в основних галузях сільського господарства – рільництва, скотарства та в питаннях механізації і індустріалізації. Його завдання полягали у вивченні організаційних, агротехнічних особливостей сільського господарства та розробці планів розвитку господарства агрорайону відповідно до директив керівних органів [271, 12-13].

Агроном-економіст повинен був здатним досліджувати економічну ситуацію в сільському господарстві. Такі спеціалісти працювали у планових підрозділах земельних органів, у радгоспах і колгоспах та у кооперативній і кредитно-фінансовій системі [30, 51].

Важливого значення набували спеціалісти з окремих галузей сільського господарства: агрономи-інженери в галузі індустріалізації сільського господарства, спеціалісти з рослинництва та агрономи-зоотехніки – фахівці з тваринництва і птахівництва [30, 52].

Отже, швидкий темп очікуваного зростання сільського господарства УСРР стимулював зростання агрономічної мережі земельних органів, колгоспів і кооперативних органів в кількісних і якісних показниках. Новою організаційною формою стала районна агрономія, яка об’єднувала всю агророботу місцевих адміністративних одиниць з центром і складала професійний колектив з 3-4 осіб – райагронома, спеціалістів та агротехніка. Довоєнного рівня кількості агроперсоналу вдалось досягти лише в середині 1920-х рр. Це було пов’язано із періодичним скороченням працівників, які не мали належної фахової підготовки. В подальшому агромережа невпинно зростала – з 1,7 тис. у 1924 р. до 7,3 тис. у 1928 р. При цьому основна їхня частина – 1,8 тис. – була задіяна у земельних органах.

Основні завдання агрономічної мережі включали встановлення раціональних організаційних форм для сільського господарства, розробку перспективних та оперативних планів ведення сільського господарства та втілення цих планів у практичному руслі, агрокультурну допомогу громадським, кооперативним і державним установам, використовуючи їх для підсилення агрономічної роботи серед селянства, розповсюдження агрономічних знань через селянство та інше. Завдання технічного переозброєння сільського господарства та підвищення врожайності потребувало від агроперсоналу не лише напруженої праці, а й надійної системи організації роботи. Це зумовило утворення і подальше функціонування ряду організаційно-господарських форм агрономії: агрономії

земельних органів, агроперсоналу освітніх закладів, агрономії колгоспів та кооперативної агрономії. Передбачалось формування і нових агрономічних професій: агронома-економіста, агронома-інженера, агронома-зоотехніка та інших. Нарощування організаційних структур системи агрообслуговування та розвиток агрономічних спеціальностей, залучення громадськості до обговорення проблем поступу агрономії загалом створювали добрі умови для професійної реалізації агрономів.

2.3. Робота агрономів у громадських об'єднаннях

Діяльність агрономів у рамках громадських організацій мала дорадянську передісторію. Розпочалась вона у 1903 р. зі створенням сільськогосподарського видавництва «Рілля» під керівництвом відомого громадського діяча й агронома А. Г. Терниченка [132, 4-5]. Згодом навколо редакції «Ріллі» утворилося громадське об'єднання «Український Агроном». На початку своєї діяльності товариство мало небагато членів – усього кілька десятків. Офіційно, згідно зі статутом, воно проводило популяризаторську культурно-освітню роботу за допомогою видання сільськогосподарської літератури. Крім часопису «Рілля», завдяки товариству у світ виходили й інші періодичні видання – «Маяк», «Сяйво» і «Згода», а також багато іншої корисної літератури для селянства [79, 1-2]. Товариство «Український Агроном» у своїй видавничій роботі посідало перше місце в Україні по виданню масової сільськогосподарської літератури українською мовою до революції. Селянські організації широко відзначали його нагородами – срібними медалями сільськогосподарських виставках у Ромнах, Семенівці та похвальними листами 1912 р. на Чорнуській виставці у Лохвицькому повіті та від Київського земства у Рокитному [277, 29].

Крім «Українського агронома» в Києві організувалось інше громадське об'єднання – «Київське агрономічне товариство». Воно поставило собі за мету захист культурно-наукових і професійних інтересів представників

агрономії. Проіснувавши до 1917 р. Київське агрономічне товариство об'єднало у своїх лавах близько 50 осіб і згодом перетворилось на «Спілку агрономічних робітників» [195, 16].

З початком революції 1917 р. агрономічні об'єднання стали швидко поширюватися і набувати виразніше професійних ознак. У цей період майже у всіх губернських центрах України організовувались свої «агрономічні союзи». Агрономічні союзи губернського значення не були численними. Їхня роль обмежувалась переважно проведенням зборів та читанням доповідей [277, 29]. Однак, траплялися й досить дієві громадські осередки. Серед них – «Херсонський союз агрономів», що виник у 1918 р. Незважаючи на те, що Комітет професійних союзів робітників сільського господарства відмовив йому у реєстрації статуту як невиробничій організації, товариство здобуло визнання керівників губернського земельного органу й на практиці визнавалося легальною спілкою [228, 23].

Поряд з цим, у 1919 р. у Києві місцеві агроспеціалісти організували «Центральний комітет агрономів» [195, 16]. У цьому ж році при Наркомземі у всеукраїнському масштабі було проведено об'єднання «Всеукраїнського союзу агрономів» із союзними організаціями землемірів, техніків та лісників. Однак, у зв'язку з нестабільною політичною ситуацією центральна організація розпалась, а залишились тільки поодинокі губернські центри. В 1920 р. Київський відділ комітету був закритий губернським земельним відділом [277, 30].

Починаючи з 1920 р. в Україні почали організовуватись профспілки «робітників землі», що мали своєю метою захист громадсько-професійних інтересів. Одним із перших агрокультурних осередків, який почав об'єднувати агрономічних спеціалістів у пореволюційну добу, стало Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ), яке утворилось у червні 1921 р. [252, 59], і було легалізовано із затвердженням його статуту 18 червня 1922 р. [36, 2]. Статут передбачав створення об'єднання агроспеціалістів на основі «суспільно-господарських і науково-технічних інтересів». Для

досягнення своїх цілей товариство мало розробляти питання, які стосувались сільськогосподарської науки і агрономічної діяльності. Пріоритетними напрямами діяльності ВАТ були: створення комітетів, секцій, комісій агрономічного профілю; організація засідань, зібрань і бесід для обговорення доповідей з питань наукової і практичної агрономії; сприяння поширенню сільськогосподарських знань шляхом сільськогосподарських виставок та курсів, організація всеукраїнських і місцевих агрономічних з'їздів, організація бібліотек, музеїв, довідкових, лекційних і консультаційних бюро, клубів, агрономічних будинків, артілей для агрономів та інших закладів, які б реалізовували мету товариства, здійснювали представництво в державних, громадських і наукових закладах в інтересах агрономічної діяльності [40, 6].

Питання статуту товариства розглядалось на високому рівні. Статут ВАТ було схвалено на засіданні Малої колегії Народного комісаріату земельних справ УСРР 23 травня 1922 р., яка ознайомившись з його проектом «вважала, що з її точки зору він цілком прийнятний і відповідає завданню об'єднання і організації агрономів та сільськогосподарських працівників, що має державне значення» [259, 37]. Це допомогло реалізувати клопотання ВАТ про реєстрацію статуту товариства перед статутною комісією Надзвичайного комітету внутрішніх справ. З самого початку своєї діяльності товариство вважало, що «знову ж таки у повній згоді із Наркомземом воно не повинно брати на себе обслуговування професійних потреб агрономів». Оскільки така ситуація була прийнятною, то в жодної зі сторін не виникало заперечень [255, 36].

Головами ради й правління ВАТ було обрано відомих представників сільськогосподарської науки, вчених К. Маньківського і М. Рєзнікова. Крім них до товариства увійшли такі агрономи та інші фахівці: І. Батюк, І. Дамберг, Ю. Уман, О. Челінцев, М. Емелакі, А. Йоффе, К. Кононенко, Г. Дібольд, В. Подольський та інші [275, 135-139].

Розгортання діяльності ВАТ призвело до появи в УСРР її відділень, як у великих містах, так навіть на периферійній місцевості. В 1922 р. відкрились

відділення товариства: Донецьке – з центром у м. Бахмут, Запорізьке, Київське, Полтавське – Полтавське наукове товариство у м. Полтава, Одеське – Одеське товариство сільського господарства у м. Одеса, і Волчанське у м. Волчанськ Харківської губернії. Загалом організація відділень ВАТ передбачала попереднє клопотання потенційного агрономічного осередку до місцевого відділу управління окружного виконавчого комітету про факт відкриття відділення. Після цього відділ управління повинен був видати товариству дозвіл на виготовлення штампу й печатки. Заключний етап утворення відділення передбачав скликання організаційних зборів членів філії, вибори постійних органів ради, правління і ревізійної комісії та початок створення плану своєї діяльності та його виконання. Загальні збори філії повинні бути стати центром суспільно-агрономічного життя округи, а доповіді, що подавались на розгляд зборів – відображати тодішній стан місцевої агрономічної думки [256, 23].

На 1923 р існувало центральне управління у Харкові та 20 відділень губернського та повітового рівня, які, однак не виявили великої активності у своїй діяльності [256, 59]. Водночас запити про утворення нових осередків ВАТ, зокрема і районних, надходили від місцевих агрономічних працівників з усіх кінців УСРР. При цьому забезпечення повноцінного функціонування ВАТ відбувалося за рахунок «профілактичних відборів», що передбачало відсутність швидкого росту організації. Дописувачі «Української сільськогосподарської газети» так пояснювали дану ситуацію: «Організація малочисельна, але з правильним підбором членів, більш здатних до активної творчої роботи, ніж об’єднання, яке досягне великих розмірів, але легко розсипеться…» [116, 4]. На початку 1923 р. в товаристві налічувалось більше 400 осіб. Проте, ці дані були недостатньо достовірні, оскільки частина його членів у відділеннях не увійшли в загальний облік у центрі [65, 127]. Таким чином, участь у Всеукраїнському агрономічному товаристві засвідчила тяжіння агрономів до професійної консолідації.

Громадська активність агрономів продовжувала спостерігатись і в подальшому. В 1923-1924 рр. товариство, за сприяння своїх симпатиків з різних куточків України, розширилось за рахунок філій: Кременчуцької, Миколаївської, Подільської, Валківської, Волинської, Чернігівської, Сумської, Роменської, Ізюмської, Єлисаветградської, Катеринославської, Першотравневої, Богодухівської, Черкаської, Уманської, Лубенської, Куп'янської, Конотопської, Ніжинської, Малинської, Корсунської, Бердянської, Гайсинської, Білоцерківської, Маріупольської, Херсонської і Прилуцької. В перспективі очікувалось поширити мережу товариства на Кривий Ріг, Золотоношу, Олександрію, Луганськ, Юзівку, Сновськ, Проскурів, Коростень, Кам'янець-Подільський, Прилуки, Шепетівку, Шахти, Старобільск, Бердичів, Новгород-Сіверський, Голу Пристань, Бердянськ, Балту, Красноград, Зміїв, Краснокутськ і Драбів.

Незважаючи на те, що мережа відділень ВАТ зростала, їй все ж не вдалось залучити до своєї діяльності широкі професійні кола агрономічних працівників. Працювали вони досить слабко, незважаючи на матеріальну допомогу з центру і наявність платних секретарів. Так, в діяльності Київської філії переважали доповіді на загальних зборах для агрономів Києва, хоча територія окреслювалась кількома повітами [277, 34]. Всього ВАТ за період своєї діяльності вдалось охопити близько 1 тис. осіб. По суті товариство було не так багаточисельним, як тимчасово «монопольним» в УСРР [277, 32], і мало великі претензії на роль у визначенні характеру системи агрообслуговування.

Останнє часом породжувало ряд протиріч з місцевими земельними органами. Зокрема, так сталося з Волинським відділенням товариства в липні 1923 р. У листі до члена колегії НКЗС М. Вольфа та Центрального правління товариства, співробітники ВАТ скаржились на невдалі спроби заповнити ряд вакансій у губернському земельному управлінні через опір останніх. Приводом для апеляції членів відділення стали декларації Наркомзему, які передбачали співпрацю земельних органів та сільськогосподарських

організацій. Для подолання конфліктів між місцевими агрономами у вказаному регіоні Центральне правління ВАТ доручило керівникам Волинської філії «на місці прийняти відповідні заходи… що в силу агрономічної етики і дисципліни будуть вважатися обов'язковими» [253, 58].

Водночас за порівняно короткий період свого існування ВАТ вдалось досягти помітних результатів у сільськогосподарській просвітній роботі. Вже в 1923 р. при центральному правлінні товариства було утворено 5 секцій: сільськогосподарської політики й економіки, скотарства, сільськогосподарської освіти, сільськогосподарської кооперації та буряківництва. Діяльність секції сільськогосподарської освіти була досить продуктивною і сприяла утворенню бюро сільськогосподарської консультації. Воно проводило місцеві повторні курси для агроперсоналу та різні вузькоспеціальні курси, які відбувались за підтримки НКЗС. Курси, які проводили члени ВАТ включали «насіннєву» та «дослідну» справи, «організацію селянського господарства» та «скотарство». Робота секції буряківництва, враховуючи недостатній кадровий потенціал, обмежувалась лише організацією курсів [277, 34].

Між іншим, у пореволюційний період ідею організації повторних курсів для агрономів одними із перших взяли на себе саме колишні члени Агрономічного товариства в Києві. Такі курси пропонувалось провести у Києві місцевим відділенням ВАТ на початку 1923 р. Вони повинні були носити локальний характер, мали проводитися для мешканців Київської, Волинської, Подільської і північної частини Полтавської і Чернігівської губерній. Кошторис курсів складав у золотій валюті 1012 крб., 75 % якого фінансували центральні профільні установи, а інші витрати покривали своїми дотаціями місцеві державні та громадські організації [59, 8]. Розвиток періодичних сільськогосподарських курсів передбачав у майбутньому створення відповідного вищого спеціального освітнього закладу [65, 127].

Крім повторних курсів, ВАТ займалось організацією зборів з питань сільського господарства. До середини 1923 р. товариство організувало

близько 50 загальних зборів для прослуховування доповідей з різноманітних питань сільського господарства. Як на загальних зібраннях, так і на секційних, ставились поряд з суто науковими питаннями й ті, які мали громадсько-агрономічне і народногосподарське значення. Вони стосувались боротьби з засухою, громадських сівозмін, проблем відновлення цукрової промисловості, кооперування селянських посівів цукрового буряка та іншого. У результаті постановки й обговорення вказаних питань, агрономічні кола в подальшому втілювали конкретні господарські заходи [65, 127].

Вагомим досягненням секції сільськогосподарської освіти була участь ВАТ у Методичному комітеті з клубної роботи при Головному політико-освітньому комітеті УСРР та розробці матеріалів щодо організації сільськогосподарських гуртків на селі. Ця подія свідчила про високу активність роботи ВАТ у Харкові, і, як наслідок, успіх загальної картини діяльності правління ВАТ [277, 33].

Крім секційної діяльності, ВАТ приділяло значну увагу своєму друкованому органу – «Українській сільськогосподарській газеті», яка виходила у 1922-1924 рр. при товаристві Бюра Всеукраїнських агрономічних з'їздів. Вказане видання було двотижневиком і включало низку статей присвячених питанням аграрної політики, громадської агрономії, сільськогосподарської кооперації, дослідної справи та техніки сільського господарства. Головним редактором «Української сільськогосподарської газети» був відомий агроном К. Маньківський.

Роль Всеукраїнського агрономічного товариства була також позитивно оцінена з боку держави. Представники ВАТ залучалися до роботи вищих державних органів – планового комітету НКЗС, Держбанку та інших установ [277, 32]. Ще з початку свого існування товариство мало досить сприятливі умови для повноцінного фінансування. З державного бюджету через Народний комісаріат земельних справ ВАТ отримувало матеріальну допомогу, причому вона обчислювалась пристойними сумами. Загальні уявлення про фінансове забезпечення ВАТ дають кошториси їхніх витрат: у

жовтні 1922 р. – 4 млн. 550 тис. крб. [235, 110-111], у листопаді 1922 р. – 5 млн. 607 тис. крб. [235, 129-130], у січні 1923 р. – 8 млн. 359 тис. крб. [238, 19-20], у лютому 1923 р – 119 тис. крб. (після встановлення нового курсу карбованця) [238, 57], у березні 1923 р. – 157 тис. [238, 73], у квітні 1923 р. – 257 тис. [238, 82]. Кошторис одного відділення, наприклад, Одеського, складав у квітні 1923 р. 35,6 тис. крб. [238, 117].

Із спільної праці з іншими сільськогосподарськими організаціями слід відзначити роботу ВАТ з Народним комітетом праці, де Центральне правління через секцію сільськогосподарської політики й економіки брало участь у розробці питань класифікації професій сільськогосподарських працівників та розробкою законодавчих норм регулювання умов праці. На І-й Всесоюзній сільськогосподарській і кустарно-промисловій виставці у Москві експертний комітет Державної зовнішньоекономічної комісії преміював за кращу підготовку і експонування результатів роботи відділів рільництва і агродопомоги в Україні – насіннєво-контрольну станцію ВАТ – вищою державною нагородою і почесним дипломом 1-го розряду [277, 34]. Повагу додавав той факт, що контрольна станція товариства залишалась найстарішою в Україні. Доповнювала виробничу інфраструктуру ВАТ контрольно-хімічна лабораторія, робота якої тісно пов’язувалась як з суто науковими проблемами, так і практичними запитами сільськогосподарського життя – організацією громадського контролю насіння [65, 128].

Незважаючи на плідну діяльність окремих членів та осередків ВАТ, товариство починаючи з 1923 р. почало втрачати свої позиції. Насамперед, це було пов’язано із створенням іншої професійної спілки сільськогосподарських працівників – Науково-технічної секції Всеросійської спілки робітників землі і лісу. Один із організаторів Всеукраїнського агрономічного товариства М. Рєзніков у ряді своїх статей порушував питання про організацію при спілці так званих «Науково-технічних секцій» із ключовою проблемою: «Яке повинно бути відношення до ВАТ?» [183, 3]. В Україні це питання набуло дискусійного характеру, а тому й потребувало

вирішення. Піднімалася теза про паралельне співіснування двох професійних союзів, функціонування одного з яких було начебто зайвим. Проте, порушена проблема знайшла врегулювання. На засіданні Ради ВАТ, скликаній для прослуховування доповіді Голови Укрбюро Всеробітземлісу на тему діяльності ВАТ і НТС, в результаті дискусії обидві сторони визнали, що ці дві організації не заперечують доцільність існування одна одної. Однак, ставлення до товариства зі сторони земельних і профсоюзних органів, як в центрі, так і на місцях, різко змінилось. Центральне правління ВАТ відтепер перебувало у стані повної ізоляції. Йому офіційно не висувалось ніяких обвинувачень, а діяльність не кваліфікувалась як ворожа. У той же час місцеві органи товариства розцінювались як організації, які протиставляють себе НТС і навіть радянській владі. Товариство було позбавлене прав проведення сільськогосподарських курсів, видання журналу, відсторонене від участі в широких агрономічних заходах. Така ізоляція товариства фактично зводила до мінімуму поле його діяльності [255, 37].

Не менш важливою проблемою в діяльності товариства було питання українізації. Один з очільників НТС Всеробітземлісу, відомий агроном О. Щадилов з цього приводу зазначав: «Дух ВАТ – дух «великодержавний», якому з українською ідеєю миритися було важко». Крім цього, опоненти закидали ВАТ орієнтацію на московські вільні товариства – «Агрономическое общество», «Московское сельскохозяйственное общество», в той час, «коли агроном-масовик працював серед маси українського населення, йому треба було вміти розмовляти українською мовою, знати історію України, її побут». Крім цього О. Щадилов наголошував, що влада визнавала за потрібне українізувати журнали, газети, виступи, а ВАТ у своєму друкованому органі обмежився українізацією лише першої сторінки та окремих статей. Решту матеріалу він на 90 % друкував російською мовою. Сільськогосподарські курси для підвищення кваліфікації агроперсоналу НКЗС на Харківщині і Дніпропетровщині за участю ВАТ були

майже повністю були зрусифіковані. Як наслідок, ВАТ почали звинувачувати у «відсутності розуміння» національного питання [277, 33].

Керівництво ВАТ намагалося протистояти критиці на адресу організації. Однак, на початку 1925 р. ВАТ остаточно втратило підтримку з боку держави. Перед його правлінням і радою уже неодноразово порушувалось питання про те, що за обставин, які склались для товариства, його діяльність не може бути продуктивною [255, 36]. Тому 9 січня 1925 р. члени засідання ради ВАТ прийняли рішення призупинити діяльність товариства. В свою чергу, збори делегатів визнали доцільними санкціонувати постанову про відставку ради ВАТ [37, 33]. Вищевказані рішення не викликали заперечень з боку НКЗС, який крім цього надав ряд вказівок по «ліквідації» товариства [129, 117]. Вони передбачали участь окружних земельних управлінь у розпуску відділень товариства, що знаходились в їхніх округах шляхом входження у спеціальні комісії. Майно ВАТ передавалось, як правило, відділенням Науково-технічної секції Всеробітземлісу. Загалом у цьому процесі взяли участь майже всі окружні земельні управління. На початку 1925 р. рада правління і ревізійна комісія звернулися до всіх членів товариства із спростуванням критики в їхній бік, зазначивши, що «товариство при цьому зовсім не протиставляло себе роботі, що проводилась земельними органами по відновленню агрономічної мережі. Навпаки, його робота була прямим продовженням і доповненням діяльності земельного відомства» [255, 36].

Окремі групи агрономів, що виховались на ідеях ВАТ, не змогли примиритись з ліквідацією товариства. Ідея створення свого нового «корпоративного союзу», окремого від НТС, тривалий час не втрачала своєї актуальності. Так, у 1927 р. в Одесі група агрономів організувала за схожими типом і принципами «Сільсько-господарське товариство», а в Полтаві того ж року група агрономів на окружних зборах теж висунула ідею організації товариства сільського господарства, яка, однак, зазнала невдачі [278, 55].

Таким чином, поодинокі спроби відродити ВАТ чи хоча б утворити автономні агрономічні об’єднання завершились безрезультатно.

Між тим, важливий вклад у розвиток громадської інституалізації агрономії також внесла Науково-технічна секція (НТС) Всеросійської спілки робітників землі та лісу. Її виникнення пов’язують зі створенням 15 березня 1923 р. першого відділення НТС при Київському губернському відділі спілки Всеробітземлісу. Всеробітземліс, як головний орган управління НТС, був утворений значно раніше – у серпні 1920 р., – зборами делегатів Всеукраїнської конференції всіх профспілок. Його завдання передбачали об’єднання усіх фахівців сільського господарства, які працювали у радянських і культурних господарствах, комунах та артілях, а також активну участь в організації сільськогосподарського виробництва й вплив на управління ним [95, 7]. Передували створенню Київського відділу НТС і численні всеукраїнські зібрання агрономів при Народному комісаріаті земельних справ у лютому 1923 р., які за словами відомого агронома й громадського діяча А. Терниченка, стали «найкращим виразником потреб сільського господарства й агрономії на Україні» [274, 98]. Вказані зібрання допомогли виявити тодішній стан сільського господарства та визначити роль агрономії у справі його відновлення. Врешті-решт, розпочалися розмови про утворення секцій або інших організацій, що мали замінити собою профспілку. Це виявилось у спробах перетворення Агрономічного товариства у масову широку організацію відповідних фахівців та входженні меліораторів в Асоціацію інженерів і техніків [170, 4-5].

За перший місяць роботи київська губернська секція об’єднала на добровільних засадах близько 70 % усіх спеціалістів губернії, що втричі перевищувало філію Всеукраїнського агрономічного товариства за три роки її діяльності в цьому регіоні. Поряд з цим ідею організації НТС підтримав розширений пленум губернського відділу Всеробітземлісу 22 квітня 1923 р., після чого було обрано тимчасове організаційне бюро НТС. Постанова загальних зборів членів НТС від 22 серпня 1923 р. схвалила його склад:

голова – відомий діяч сільського господарства С. Ковган, заступник – агроном О. Щадилов, члени – меліоратор Стародубцев, агроном А. Терниченко, агроном Полонський, професор Олексієв, землевпорядник Кресан та інші [278, 51].

Визнання НТС на державному рівні відбулось за участю Центрального комітету Всеробітземлісу, який схвалив потребу утворити науково-технічну секцію. Внаслідок цього на початку серпня 1923 р. друга сесія розширеного пленуму ЦК Всеробітземлісу виробила положення про науково-технічну секцію для її київського бюро, яке в майбутньому визначало в цілому діяльність секції. Мета і завдання НТС включали об'єднання всіх сільськогосподарських і науково-технічних сил губернії, вивчення сільськогосподарської галузі, використання науково-технічних знань для піднесення сільського господарства, популяризацію сільськогосподарських знань, захист матеріально-правових інтересів членів секції і поліпшення умов праці та побуту, участь сільськогосподарських спеціалістів у культурно-освітній та професійній роботі [278, 51].

Утворення перших відділів НТС відбувалось із певними труднощами, пов'язаними, перш за все, зі ставленням нього. Ситуацію щодо цього добре демонстрував лист членів Куп'янського окружного відділення Всеробітземлісу, у якому говорилося: «Взаємовідносини з союзом Всеробітземліс формальні, офіційні. Спроби агрономів прийняти в житті союзу активну участь закінчились невдачею, так як безпартійні товариші терпіли на виборах поразку від товаришів комуністів. На з'їздах Всеробітземлісу піднімалося питання про виділення агрономічної секції і це вважали сепаратизмом – махновщиною, петлюрівщиною і не давали говорити. Без сумніву, агронома, як інтелігентного трудівника, культурного працівника, організатора й економіста не можуть задовольняти загальні питання сільськогосподарського робітника (батрака) про страхування, охорону праці та умов житла, харчування, освіти або ліквідація безграмотності, які ставлять на з'їздах і зібраннях Всеробітземлісу» [96, 7].

Спочатку НТС організовувались лише на рівні Укрбюро Всеробітземлісу та губернських відділів. Багато спеціалістів скептично сприймали нове об'єднання, що пояснювалось відсутністю відповідних коштів на витрати секцій і часом негативним ставленням до неї окремих організацій та осіб. Проте, секція НТС зростала, поширюючись від губернських центрів на округи і вдосконалювала свою організаційну структуру. Робота стала набувати планового характеру [148, 5].

Згідно з першим положенням про секції ЦК Всеробітземлісу Науково-технічна секція носила загальний характер, об'єднуючи всіх спеціалістів сільського та лісового господарства. З поширенням роботи НТС у великих населених пунктах почали виникати її місцеві секції, що повинні були свою діяльність координувати та об'єднуватися навколо бюро НТС [192, 73]. Після утворення першого відділу НТС у Києві розпочалась робота з організації наступних осередків секції. У вересні 1923 р. утворився відділ НТС на Волині, у листопаді 1923 р. – на Донеччині, у грудні 1923 р. – на Катеринославщині та при Українському бюро Всеробітземлісу, у січні 1924 р. – на Поділлі, у лютому 1924 р. – на Одещині, у березні 1924 р. – на Полтавщині та Чернігівщині, в липні 1924 р. – на Харківщині. НТС при Харківському відділі Всеробітземлісу організувалась останньою, тому що спочатку секційну роботу на Харківщині проводила НТС при Укрбюро Всеробітземлісу. Проте, така форма не стала продуктивною і через це було вирішено організувати окрему секцію при Харківському губернському відділі.

За перший рік діяльності НТС відбулось 25 засідань бюро і президії секції, 5 об'єднаних засідань з правлінням спілки й 20 загальних зборів членів НТС, на кожному з яких було присутньо близько 100 осіб. На всіх засіданнях президії і бюро секції обговорювались організаційні, тарифно-економічні та культурно-освітні питання. Крім цього було засновано інститут уповноважених НТС на місцях при окружному відділі союзу та видано звернення до усіх спеціалістів губерній, в якому пояснювалася необхідність

об'єднання всіх науково-технічних сил для проведення ключових завдань і заходів секції [278, 51].

Незважаючи на те, що професійна діяльність займала помітну увагу серед членів спілки, її громадська складова у формі НТС ще не приносила очікуваних результатів. Лише в Києві та окружних центрах спостерігалась досить жвава робота серед сільськогосподарських спеціалістів та проявлявся інтерес до загальнопрофесійних та громадських справ. На місцевому рівні районні агрономи та інші низові фахівці здебільшого стояли осторонь НТС або ж обмежувались лише записом у її члени та виплатою внесків [7, 101]. За словами керівника НТС С. Ковгана, «агроном скоріш почував себе представником та ідеологом селянства, ніж членом класової пролетарської організації, що в значній мірі пояснюється відривом від профорганізації та недостатнім обслуговуванням з боку спілки» [100, 113].

Зрештою, з січня 1924 р. організаційне бюро НТС свою роботу фактично розпочало. Основне завдання цього періоду полягало в закінченні процесу створення відділів НТС і підбору кадрів у губерніях та округах [278, 58]. У ході цього процесу очільникам НТС Всеробітземлісу вдалось заручитися підтримкою вищих партійних органів. Так, на початку 1924 р. були ухвалені на державному рівні пропозиції члена Центрального комітету Російської комуністичної партії М. Калініна, які стосувалися агрономічних організацій. Згідно них «треба було добиватися організаційного об'єднання агрономів круг секції Робітземлісу», а також щоб «парторганізації… на селі оточували агронома товариською атмосферою і подавали йому допомогу при переведенню агрокультурних заходів поміж селянством» [265, 185]. Поділяли думку вищого керівництва й професійні часописи. Журнал «Земельник» з цього приводу писав: «Всі спеціалісти – в ряди НТС, всі спеціалісти – за газету та книжку, всі спеціалісти – за громадську роботу під керівництвом НТС, всі спеціалісти – за ази ленінізму! НТС – вам порятунок від політичної, громадської, професійної смерті» [216, 56].

«Втягування» різних спеціалістів у члени НТС успішно проводилось по всій Україні, особливо у місцях, де існували центральні оргбюро НТС. На периферії ця робота проводилась на рівні округів і лише з часом дала позитивні наслідки. Найкращі показники відбору кадрів мали місцеві осередки Київщини, Катеринославщини, Донеччини, Одещини і частково Полтавщини та Харківщини, а найгірші – Поділля та Чернігівщини. Станом на 1 липня 1924 р. переважна більшість агроспеціалістів вступила до НТС на Київщині – 316 осіб і Харківщині – 200, а найменше на Чернігівщині – 40. Низькі показники роботи НТС на Чернігівщині, Поділлі й частково Волині пояснювались слабкою організаційною роботою і потребою її підтримки з боку губернських відділів Всеробітземлісу [192, 74].

Кампанію для запису в члени НТС як у Києві, так і на периферії при окрземвідділах спілки, керівництво секції проводило через уповноважених НТС. Прийом відбувався за принципом добровільного вступу [278, 51]. Загалом у 1924 р. під час перереєстрації членів Всеробітземлісу в 7 губерніях УСРР без Донеччини та Поділля нараховувалось 55,7 тис. спеціалістів сільського господарства – членів спілки, з яких агрономів, зоотехніків та лісників було 2147 осіб або 3,8 % [206, 90]. Найкраще в роботі спілки виявили себе агрономи, завідуючі радгоспами та працівники лісництв. Енергійність членів центральних органів дещо поступалась, однак саме вони зуміли налагодити відносини з найбільш активними діячами агрономічної і лісогосподарської наук, що виражалось у спільній повсякденній роботі по господарській лінії та виконанні окремих прохань союзу [96, 8].

Організаційна сторона діяльності НТС, значною мірою зводилась до виборів робочої президії її бюро та налагодженні їх діяльності. Причому особи, що входили до президії, одночасно працювали в інших земельних і громадських установах. Навіть відповідальні секретарі секцій мали додаткові робочі місця, що негативно позначалось на роботі. Губернські відділи Всеробітземлісу намагались скерувати діяльність відповідальних секретарів винятково в русло НТС. Для цього виділялись їм субсидії. Це спостерігалось,

зокрема на Київщині, Одещині, Харківщині, Донеччині і Волині. У решті відділів – Катеринославському, Подільському, Полтавському і Чернігівському, відповідальні секретарі сполучали свою працю в НТС з іншими видами діяльності. Між іншим, практика нарахування заробітної плати поширювалася не лише на відповідальних секретарів секцій, а й підсекцій, зокрема агрономічної. З цією метою складався кошторис НТС Укрбюро Всеробітземлісу та порушувалось питання перед НКЗС щодо матеріальної допомоги науково-технічним секціям. До 1924 р. фінансові витрати НТС покривались у більшості загальними коштами губернських відділів. Водночас спеціальні внески від членів НТС, встановлені на Київщині, Донеччині і Волині, не дали помітних результатів [192, 77].

На місцях НТС проводила усю роботу через інститут так званих «окрорганізаторів» та через місцеві відділи Всеробітземлісу. Проте цей інститут не зовсім виправдав себе й не виявив своєї актуальності в більшості губерній України. До того ж, в окремих населених пунктах його вбачали як черговий адміністративний апарат. Для того щоб надати апаратові НТС на периферії громадського характеру, в багатьох місцевих відділах стали утворювати бюро НТС. До 1924 р. на Київщині, Донеччині, Одещині, Полтавщині, Катеринославщині, Харківщині організувались окружні бюро. У Харкові, щоб якнайбільше втягнути в роботу членів НТС, у різних установах запроваджували систему утворення колективів і встановлювався інститут організаторів, які забезпечували безпосередню роботу бюро НТС. З цією метою влаштовувалися загальні збори працівників у Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Бахмуті, а також у багатьох округах на Київщині, Донеччині, Одещині, Катеринославщині, Полтавщині і частково на Харківщині. Укрбюро Всеробітземлісу видало директиву губернським відділам щодо проведення конференцій НТС для виборів постійного складу місцевих бюро. Першими такі конференції провели відділи НТС Київщини і Волині [192, 74].

Конференції НТС в УСРР у 1924 р. у цілому підтримали правильний курс розвитку об'єднання. Делегати Волинської конференції вважали її «дуже потрібною організацію науково-технічних сил, що приведе до зміцнення широкої суспільності серед членів НТС та до підняття продуктивності українського сільського господарства» [135, 94]. Інші відділення – Київщини, Донеччини, Катеринославщини – у своїх постановах підкреслювали, що тільки через НТС спеціалісти остаточно відмовляться від «корпоративності» і знайдуть зв'язок з компартією. Проте, траплялись і критичні зауваження, як от з боку агронома Галайби на Київщині, який «поставився негативно до існування НТС і згодився визнавати її виключно як вузьконаукову організацію», за що був розкритикований колегами [135, 94]. В іншому випадку секретар Коростенської окружної філії Всеробітземлісу звинувачував працівників Радомишльської дослідної станції у тому, що вони «пани» та «відгороджують НТС від себе «китайською стіною», бо не беруть участі в громадській роботі спілки [210, 102]. Однак, такі звинувачення були багато в чому безпідставними, оскільки агрономи-дослідники мали надмірне виробниче навантаження і їм доводилося працювати часом до 15 год. у день. Негативно оцінювали діяльність НТС навіть у 1928 р. Цим, зокрема, відзначилися учасники харківської окружної конференції [70, 2-3].

1925 р. НТС здійснила розподіл напрямків роботи секції по трьох окремих підсекціях: агрономічній, лісовій та землеустрійній. Об'єднувались вони загальним секретаріатом секцій. Пізніше ця форма управління вичерпала себе. При кожній секції стали створювати окремий секретаріат, який безпосередньо підпорядковувався керуючому органу спілки [195, 19]. Хоча спочатку секції виникали стихійно, в кінці 1924 р. – початку 1925 р. у всіх округах відбулись конференції спеціалістів, на яких було обрано загальне бюро і секретаріат НТС [148, 5]. До складу Центрального бюро входили: М. Савченко-Більський – відповідальний секретар, І. Батюк, Г. Сизько, Г. Мазуркевич, С. Рауз та інші. В цьому складі бюро працювало до

1-ої Всеукраїнської агроконференції, яка відбулась 16-21 лютого 1926 р. [278, 54].

16-21 лютого 1926 р. у Харкові відбулася Перша Всеукраїнська конференція агрономів, землевпорядників та лісівників, які були об'єднані секціями НТС Всеробітземлісу. Центральний пленум Всеробітземлісу, скликаючи конференцію, поставив завдання виявити динаміку настроїв у лавах сільськогосподарських спеціалістів, здійснити аналіз стану сільського та лісового господарств України, заслухати зауваження щодо недоліків, які траплялись у процесі відбудови народного господарства, розглянути професійний та матеріальний стан сільськогосподарських спеціалістів з метою поліпшення організаційної роботи секцій. На конференцію прибуло 405 делегатів, у тому числі з ухвальним голосом 335 учасників і з дорадчим – 70. Владно-партійне представництво становило 39 членів КП(б)У і 2 комсомольця. Агрономічні сили були представлені 172 делегатами, з них 145 осіб з ухвальним голосом, 27 з дорадчим [162, 55].

На конференції були проведені вибори перших Всеукраїнських бюро секцій. Крім цього агроконференція обрала новий склад Всеукраїнського центрального бюро агросекції з 17 членів і 7 кандидатів [162, 57]. Після цього пленум бюро виділив «перший секретаріат», тобто – президію з 7 осіб, до якої ввійшли відповідальний секретар, агроном – О. Щадилов, а також професор О. Яната, агроном М. Рєзніков, агроном-кооператор С. Рауз, райагроном Логвінов та агрономи Сізько і Мазуркевич. У такому складі ВУЦБ агросекції працювало два роки до Другої агрономічної конференції [278, 59]. На час проведення 1-ї конференції спілка Всеробітземлісу нараховувала 14 тис. агрономів, землевпорядників і лісників, що становило 8 % від усієї кількості її членів. 10 тис. з них підтримувало зв'язок із НТС [31, 4]. З цього приводу журнал «Український агроном» зазначав: «У цілому Перша агроконференція, безперечно, мала колосальне значення для організації розпорошеної маси спеціалістів сільського й лісового господарства і дала багатий матеріал для роботи бюро секцій. Громадсько-

агрономічне життя нелегкими зусиллями вдалось сконцентрувати майже повністю навколо агросекцій спілки сільськогосподарських працівників. Відтепер рішення одного із керівних органу НТС – конференцій, – ставали в певній мірі ключовими» [70, 1].

Наступний пленум Укрбюро НТС планували скликати не пізніше 1 червня 1926 р. Центральному Бюро було доручено розробити план дій та обов'язків всіх членів пленуму і бюро щодо порядку професійної роботи [162, 57]. Однак, незважаючи на цілеспрямований курс розвитку НТС, в її організаційній діяльності проявились певні недоліки. Насамперед, вони стосувались налагодження постійного зв'язку центру з округами, а округів з районами, що забезпечило б консолідацію округ мережі агросекцій. «Треба прямо сказати, – наголошували дописувачі «Українського агроному», – що до цього часу наші секції або кволо працювали або зовсім не працювали, а тому й авторитету особливого не набрали» [152, 8]. Тому ліквідація такого явища вимагала широкого обговорення і рішучих дій.

Згідно постанов І-ої агрономічної конференції у багатьох районах УСРР з метою поширення мережі НТС і її популяризації спеціалістами агрономії було проведено комплекс лекцій, бесід і доповідей по сільському господарству. Чимало агрономів брало участь у керівництві сільськогосподарськими гуртками, а значна їх кількість була членами сільрад і кооперативів, що також позитивно позначилося на висвітленні роботи НТС. Підвівши підсумки всій цій роботі, регіональні конференції агропрацівників погодились з думкою Всеукраїнського центрального пленуму Всеробітземлісу про доцільність утворення осередків НТС на місцях та зміцнення організаційної роботи, і обрали свої секретаріати НТС [31, 5].

У другій половині березня 1928 року відбулась ІІ-а Всеукраїнська, а за нею ІІ-а Всесоюзна агрономічні конференції спілки НТС [167, 5]. Конференції завершили свою роботу виборами центральних секційних органів. До складу Всеукраїнського центрального бюро увійшли: Батієнко – голова Центрального бюро, Воронін, Красноярузький, Петришин, Сизько,

Чорноус, Яната і у якості кандидатів – Рожественський і Сліпанський. Того ж року головою Всесоюзного центрального бюро НТС Всеробітземлісу обрали Щеглова, а до складу центрального бюро від України увійшли Батієнко, Баланюк і Полонський [167, 10].

У другій половині листопада 1928 р. відбувся ІІ-й пленум Всеукраїнського Центрального бюро агросекції. Пленум ЦБ особливо підкреслив, що потрібно дотримуватись установленого порядку будівництва низової секційної мережі. Щоб досягти найкращої взаємодії у роботі спілки і секції, пленум висловився за те, щоб до загальносоюзних органів обирали спеціалістів сільського господарства [114, 5-6]. Складаючи звіт за дворічний період, Центральне бюро агросекції констатувало, що постанови першої агроконференції майже повністю виконані і настав час реалізації подальших завдань. Так чи інакше, І-а агроконференція мала на порядку денному досить багато загальних та організаційних питань, а ІІ-а конференція свою головну увагу привертала до громадсько-професійних проблем [70, 1].

У діяльності Центрального бюро НТС особливе місце займало питання членства у агросекціях. На початковому етапі створення агросекцій, вступ до об’єднання відбувався на добровільних засадах. Агроном, будучи членом профспілки, механічно переходив до членів агросекції. Таким шляхом вдалось залучити у ряди НТС близько 85 % агрономів [283, 63]. Проте, серед членів агросекцій не всі хотіли сплачувати членські внески, що призвело до зменшення кількості осіб, які визнавали себе причетними до НТС. Тому особливу увагу пленуми Центрального бюро звертали на встановлення твердої дисципліни в порядку оплати 1 % відрахувань з доходів агроспеціалістів [114, 7]. Серйозно порушувалось питання необхідності про одновідсоткове відрахування на культосвітні потреби спеціалістів під час Другої агрономічної конференції у 1928 р. Багато делегатів висловилося за скасування зазначеного відсотку мотивуючи це тим, що велика кількість спеціалістів зовсім відмовляється їх вносити, мовляв «внесок добровільний» або ж він «не буде повертатись у тому чи іншому вигляді» секціям [167, 8].

За період 1923-1928 рр. агросекціям в Україні вдалось об'єднати близько 5 тис. спеціалістів агрономічного профілю. У свою чергу для посилення впливу НТС намагалось надати своїй роботі широкого громадського характеру, залучивши до праці спеціалістів, що працювали в інших спілках: агрокультурних, кооперативних та інших [278, 53-59].

У 1926-1927 рр. відбулось 53 засідання агросекції Укрбюро НТС, на яких розглянули справи, що стосувались поліпшення умов праці та відпочинку агрономів, конфліктних справ з установами та підприємствами, відзначень роботи агропрацівників та вшанування пам'яті відомих діячів сільського господарства, бюджетних питань, реорганізації сільськогосподарських установ та підприємств, системи агрообслуговування сільськогосподарського виробництва, агропросвітніх і наукових заходів та інших питань [283, 64-65].

Загалом за 5 років діяльності НТС чітко окреслилась її організаційна структура. Схема секційної організації НТС включала такі складові: Українське бюро агросекції, яке перебувало у зв'язку зі Всеукраїнським міжсекційним бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ); окружні бюро, що також взаємодіяли з окружними бюро інженерів і техніків (ОМБІТ); районні бюро та агроосередки господарських підприємств. У 1927 р. ІІ-й з'їзд агросекції НТС визнав недоцільною організацію секції чотирьохступеневим порядком й ухвалив постанову ліквідувати райбюро, що фактично визначило трьохступеневу форму організації [278, 59]. Ліквідація низових бюро НТС на місцях викликала, до деякої міри, здивування у спеціалістів. Основна їхня маса не була підготовлена до цього заходу спілки, що могло спричини труднощі організаційного характеру [130, 38].

Загалом в Україні в різний час діяли 41 окружна секція НТС, 1 крайова і 10 агроосередків господарських підприємств. Щоб поліпшити обслуговування агропрацівників у 24 округах, зусиллями центральних органів спілки по секціях було запроваджено штатних працівників – секретарів. Керівництво роботою окружних агрономічних секцій

здійснювалось у різних формах, у тому числі безпосередніх контактів – виїздів, персонального інструктування з боку Центрального бюро місцевих агрономічних секцій,а також листування [283, 63-64].

Робота секційних органів НТС передбачала скликання конференцій агроспеціалістів в округах і районах, загальних зборів в окремих районах або міжрайонних зборів в установах і підприємствах. Для економії коштів, секції цих конференцій та зборів часом сполучались з нарадами та конференціями господарських організацій – агроконференціями, агросесіями, агрокурсами, виробничими нарадами. Загальні збори та конференції агроспеціалістів у районах скликалися й проводились під безпосереднім керівництвом представників окружних комітетів спілки, а збори на підприємствах і в установах – за участю робітничих і місцевих комітетів. Постанови загальних зборів і конференцій спеціалістів втілювались в життя лише після того, як їх затверджував окружний комітет спілки. Окружні конференції агросекцій скликалися перед окружним з’їздом спілки. Завдяки цьому було упорядковано графік конференцій у різних округах. Надалі встановлювався порядок, що передбачав проведення всіх окружних агроконференцій перед окружними з’їздами спілки за один-два місяці. Пленуми окружних бюро агросекції скликались не рідше 3 разів на рік [114, 7].

Незважаючи на вказані заходи, низові осередки агросекції НТС навіть в 1928 р. своєю структурою не повністю відповідали усім принципам організаційного будівництва спілки. У багатьох округах траплялись осередки агросекцій районного рівня, які не зуміли залучити до роботи всіх агрономів. Крім цього були випадки діяльності агросекцій цукрових комбінатів й інших підприємств окремо від професійної спілки. Зазначені явища підривали внутрішню організацію й заперечували директивам Центрального комітету спілки, за якими осередки агросекції організовувались лише при місцевих комітетах установ і робітничих комітетах виробничих підприємств. Функціонування осередків агросекцій при сільських робітничих комітетах не планувалось. Для узгодження дій всім секційним організаціям потрібно було

проводити «плановість» у своїй роботі. Плани роботи секцій складалися по півріччях і становили собою складову частину загальносоюзних планів, а відповідальність за їх виконання перед вищими профорганами несли в однаковій мірі профспілкові й секційні органи [114, 6].

Становище місцевих осередків НТС було різним. Зокрема Київська окружна агросекція в 1926 р. налічувала 441 особу, з яких: безпосередньо працювало у Києві та його околицях 389 осіб або 88,4 % від складу, безробітних – 35 осіб – 7,8 % та студентів Київського сільськогосподарського інституту – 17 осіб – 3,8 % [91, 16].

Губернське бюро НТС на Полтавщині, організоване в березні 1924 р., спочатку проводило винятково організаційну роботу. Лише згодом воно розпочало працю серед спеціалістів. Пояснювалось це відсутністю коштів, високим навантаженням службових обов’язків членів бюро та низькою матеріальною й моральною підтримкою з боку державних і кооперативних установ. Незважаючи на це агрономічна підсекція, організована 13 травня 1924 р., зуміла організувати інститут окружних організаторів. До складу підсекції в той момент входив 61 агроном та інші спеціалісти. У перспективі агрономічна секція НТС Полтавщини окреслила ряд завдань на місцевому рівні, ключовими з яких стали такі: залучення усіх агрономів та спеціалістів до підсекції, вивчення й поліпшення матеріального стану агрономів та з’ясування й вирішення питання безробіття, дослідження структури районної агрономії та її стосунків з селянством і громадськістю, систематизація матеріалів щодо агрономії в умовах «радянського будівництва», впровадження культурно-освітніх заходів серед агрономів у соціально-політичному й фаховому напрямі, організація осередків для наукових працівників і розробка питань участі членів агрономічної підсекції в професійній роботі [154, 83-84].

НТС при губернському відділі Всеробітземлісу на Донеччині у 1924 р. нараховувала близько 100 членів, з них 56 агрономів. Всього в сільському господарстві було задіяно 500 агропрацівників. Секція встигла організаційно

охопити всю губернію: у всіх округах працювали її окружні організатори, які мали авторитет у місцевих органах влади. НТС брала активну участь у всіх засіданнях планової комісії Губземуправління та в інших комісіях виробничо-економічного характеру [90, 83].

На відміну від секцій, які існували лише при губбюро, Катеринославська НТС зуміла організувати діяльність бюро в губернському центрі та округах. Водночас значними недоліками в організації бюро було залучення до активної роботи в секції незначної кількості її членів, відсутність активу секції, слабкий зв'язок з основним складом спеціалістів і брак масових заходів. Місцеві спеціалісти не знали про роботу НТС, їх не обслуговували й майже не залучали до громадської та професійної роботи на селі. Станом на 1925 р. агрономічна підсекція НТС охопила 138 осіб, що становило 75 % членів всієї місцевої спілки. Завдяки їй відбулося проведення досліджень окремих господарських організацій, були влаштовані сільськогосподарські курси для молоді, а також здійснено видання та розповсюдження часопису «Степове господарство» [137, 74].

Маріупольська агросекція НТС працювала з початку 1924 р. Після ліквідації губернії об'єднане бюро НТС поділилось на 2 групи: агрономічний та землевпорядний секретаріати. Лісову секцію співробітники НТС не змогли організувати у зв'язку з недостатньою кількістю членів. У районах з кадровими проблемами утворився спільний для всіх спеціальностей інститут районних секретарів,члени якого здебільшого мали відношення до місцевих партійних комітетів. У 1925 р. відбулась перша конференція НТС в Маріуполі, а за двохрічний період існування секції відбулось 32 засідання бюро. Однак зв'язок окружного центру з місцевими залишався слабкий, хоча осередок охопив більшість спеціалістів відповідної категорії. Загальна кількість агропрацівників в окрузі становила 85 осіб, з них членів НТС – 67 [91, 18].

Миколаївський відділ НТС мав певні проблеми через слабкий зв'язок окружних і районних центрів спілки. У вказаній окрузі в квітні 1926 р.

перебувало 86 агрономів, з них 69працювало в земорганах і 9 безробітних. 8 районних секретаріатів охоплювали роботою 71 особу, які належали здебільшого до агрономічної підсекції [91, 19].

У складі Житомирської агрономічної підсекції НТС нараховувалось 24 особи, що становило близько 70 % усього агроперсоналу. У районах функціонувало 5 секретаріатів. Поряд з цим агросекція в основному проводила організаційну роботу [91, 20].

Значна увага з боку НТС приділялася встановленню зв'язків з місцевими державними, кооперативними та господарськими установами. Це проявлялося в Києві, Харкові, Полтаві, Бахмуті, Катеринославі, Одесі та інших містах. Тут представники НТС брали участь у всіх засіданнях планових комісій, нарадах, з'їздах та конференціях, що скликалися місцевими й центральними державними установами. У Києві та Харкові спілка виявила свою активність у розподілі студентів вищих та технічних шкіл на стажування, допомагала своїм членам влаштовувати їхніх дітей до навчальних закладів. З метою запобігання безробіття серед працівників сільського та лісового господарства було налагоджено зв'язок з біржею праці та організовано «колективи безробітників» на Київщині й Донеччині. У разі втрати годувальника НТС допомагала вдовам різних спеціалістів отримувати пенсії, підтримуючи відповідні клопотання перед Народним комітетом соціального забезпечення [192, 75-77].

Культурно-освітня робота НТС велася у багатьох регіонах. Вона відбувалася у формі лекцій, доповідей, дискусій з різних соціально-економічних і сільськогосподарських питань у місцевих клубах. В її основі була зацікавленість і самодіяльність селянства, організованого навколо сільських освітніх осередків – товариства «Сільський будинок» та хат-читалень. Крім цього, члени НТС організовували тематичні курси для наймитів, працівників радгоспів і лісництв [188, 12]. У клубах «Всеробітземлісу» 1-2 рази на тиждень зачитувалися лекції членів НТС, присвячені актуальним сільськогосподарським проблемам. Зокрема

прозвучали доповіді відомого вченого-агронома «Землеустрій та агрономія» О. Щадилова, «Калькуляція продуктивності сільського господарства» і «Принципи землевпорядження» професора П. Попова, «Кооперація й колективізація в сільському господарстві» і «Сівозміна, як причина височини врожайності окремих рослин на основі взаємного спливу» вченого-економіста О. Філіповського [278, 52]. У багатьох селах агроспеціалісти брали активну участь в організації радянських свят, днів врожаю спілки, влаштовували показові суди над господарями, які погано вели власне господарство [188, 12]. По всій Україні НТС організовувала спеціальні курси й книгозбірні, у різних формах займалася поширенням сільськогосподарських знань серед селянства.

НТС Всеробітземлісу, маючи під собою міцний організаційний грунт, зуміло утворити кілька друкованих органів. Для популяризації сільськогосподарських знань серед селянства в Катеринославі, НТС разом з губернським земельним управлінням та товариством «СільГосп» у 1924-1925 рр. організувало щомісячник «Степове господарство» [192, 76]. У свою чергу Укрбюро забезпечило видання у 1924-1925 рр. «Земельника» – громадсько-професійного та наукового щомісячника НТС Всеробіземлісу. Він проіснував до жовтня 1925 р., тобто до того часу, поки не утворилось 3 окремі секції НТС: агрономічна, лісова й землевпорядна. Кожна з них організовувала свій друкований орган. Агрономічна секція НТС Всеробітземлісу у 1925-1929 рр. забезпечила вихід уже нового періодичного видання «Український агроном».

Таким чином, професійна активність агрономів у 1920-х рр. багато в чому виливалася в громадські форми діяльності та соціально-фахову консолідацію агрономічних працівників. У багатьох аспектах вона була пов’язана з роботою Всеукраїнського агрономічного товариства та Науково-технічної секції Всеробітземлісу. На відміну від перших громадських об’єднань дорадянського періоду, їм вдалось охопити панівну частину агрономічних працівників і, до певної міри, посісти «монопольне»

становище у сфері громадського життя агрономів. Однак, Всеукраїнське агрономічне товариство, втративши підтримку з боку держави і ставши об’єктом політичного та ідеологічного переслідування, було змушене в середині 1920-х рр. поступитись НТС Всеробітземлісу. У свою чергу НТС, скориставшись цією ситуацією, розгорнуло активну діяльність в УСРР та продовжило залучати до себе широкі агрономічні кола. Незважаючи на те, що членами НТС була панівна більшість агрономів, спостерігалось певне відчуження, пов’язане з низькою взаємодією центральних та місцевих профорганів. У підсумку діяльність громадських об’єднань агрофахівців відігравала важливе значення як для агрономів, захищаючи їхні інтереси та виступаючи формою професійної реалізації, так і для селянства та сільського господарства в цілому, поширюючи сільськогосподарські знання.

РОЗДІЛ 3
ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

3.1.Матеріальне забезпечення роботи агрономічних працівників

Складовою пореволюційного налагодження суспільно-господарського життя у радянському селі було агрономічне забезпечення сільського господарства, якість якого, значною мірою, залежала від матеріально-технічних ресурсів роботи агроперсоналу. Тому однією із головних передумов продуктивної роботи агрономів було матеріальне забезпечення виконання їхніх службових обов'язків. Воно передбачало фінансування осередків агрономічної роботи – агропунктів і агрокабінетів, транспортних засобів, одягу та інших видатків. Агропункти та агрокабінети повинні були допомогти забезпечити успішність агрономічних заходів за рахунок постійного перебування на дільниці агроперсоналу, а наявність транспорту робила його мобільним.

На початку 1920-х років фінансова база радянської агрономії не піддавалась точному обліку. Проте відомо, що дотації Народного комісаріату земельних справ губернським земельним управлінням на агрономічні заходи становили 137,45 тис. крб. за період жовтень-грудень 1922 р., а за квітень-червень цього ж року – 306,9 тис. крб. При цьому витрати на агрономічну допомогу в Україні на рівні загальнодержавного і місцевого бюджетів становили 15 коп. на 1 десятину, що було в шість разів менше дореволюційного рівня [65, 105].

Загальну інформацію про перші, документально підтверджені, виробничі видатки на агрономію надавала постанова Української економічної ради – органу планової та координаційної роботи при Раднаркомі УСРР – від 29 вересня 1921 р. Вона стосувалась забезпечення спецодягом агрономів та землемірів, які знаходились на службі в губернських земельних відділах УСРР.

Таблиця 3.1.1

Забезпечення спецодягом агрономів та землемірів у 1921 р. згідно з постановою Української економічної ради [231, 254].

Губернські земельні відділи	Кількість агрономів	Кількість землемірів	Всього персоналу	Кожушки	Гімнастерки	Шаровари	Сорочки	Кальсони	Шапки	Взуття
Волинський	114	135	249	249	249	249	498	498	249	249
Донецький	253	192	445	445	445	445	890	890	445	445
Катеринослав-ський	209	195	404	404	404	404	808	808	404	404
Запорізький	186	70	256	256	256	256	512	512	256	256
Київський	357	210	567	567	567	567	1134	1134	567	567
Кременчуцький	192	115	307	307	307	307	514	514	307	307
Миколаївський	213	175	388	388	388	388	776	776	388	388
Подільський	130	135	265	265	265	265	530	530	265	265
Полтавський	312	190	502	502	502	502	1004	1004	502	502
Одеський	342	185	527	527	527	527	1954	1054	527	527
Чернігівський	237	141	378	378	378	378	756	756	378	378
Харківський	385	195	580	580	580	580	1160	1160	580	580
Управління НКЗС	102	30	132	132	132	132	264	264	132	132
Всього			5000	5000	5000	5000	10000	10000	5000	5000

Закупівля НКЗС спецодягу для агрономічного персоналу свідчила про те, що навіть у складний період перших пореволюційних років центральні профільні органи намагались хоча б частково забезпечити своїх працівників найбільш необхідним. Тому 5 тис. агрономів та землемірів з усіх губерній

УСРР отримували від держави необхідний одяг, а його розподіл залежав від кількості працівників. Харківська губернія отримала найбільше комплектів одягу – 385, найменше – Волинська – 114 і управління НКЗС – 102. При цьому держава подбала навіть про речі суто особистого характеру – кальсони. Видавався також весь комплект верхнього одягу – від «кожушків» до сорочок.

У середині 1920-х рр. відбулось помітне збільшення видатків на агрономію. Утвердження районної системи агрономії та її структурних одиниць – агрорайонів – зумовило перегляд порядку використання коштів. Відповідно до цього Наркомзем затверджував бюджетний кошторис утримання агрорайону та проведення в ньому агрономічних робіт. У середньому на 1 агрорайон він становив 664,8 тис. крб. Ключові витрати стосувалися оренди, освітлення та опалення агропункту – 232 тис. крб. – та відряджень із розрахунку 4 виїзди в місяць по 40 верств кожний – загалом 153 тис. крб. Крім цього передбачались і суто професійні видатки: агропропаганда і поповнення сільськогосподарської бібліотеки – 80 тис. крб., показові заходи, боротьба із шкідниками, купівля спеціальних препаратів – 80 тис. крб. та проведення сільськогосподарських виставок і конкурсів – 120 тис. крб. [55, 44].

Помітною подією в агрономічній справі стало затвердження у травні 1926 р. Всеукраїнським комітетом профспілки Всеробтземліс спільно з НКЗС окремих заходів з поліпшення умов праці працівників сільського господарства. Вони, щоправда, не вирішили усіх питань. Фінансування агромережі відбувалось, в основному, за рахунок місцевого бюджету. Центральний бюджет виділяв кошти лише на облаштування агрокабінетів. За даними окружних земельних відділів, районний бюджет забезпечував агромережу на більш ніж 82 %, решта припадала на окружний бюджет. У 1926-1927 господарському році спостерігалося різке зростання асигнування у справу виробничої діяльності. За даними Народного комісаріату фінансів, витрати місцевого бюджету на агромережу в 1925-26 рр. становили

1,5 млн. крб., а в 1926-27 рр. – близько 2,5 млн. крб., тобто збільшились на 62 %. Такий значний зріст пояснювався дією постанови Ради народних комісарів щодо збільшення з середини 1925 року заробітної плати агроперсоналу [251, 10]. Загалом напрямки витрат на агрономічну мережу в УСРР у 1926-1927 рр., за інформацією окружних земельних відділів, були наступними.

Таблиця 3.1.2

Фінансове забезпечення агромережі в УСРР

у 1926-1927 рр. (в крб.) [251, 10].

Регіони	Витрати			Витрати на агрокабінети	Разом
	Агроперсонал	Агропункти	Транспортні засоби		
Полісся	147735	14564	17991	9320	189610
Правобережжя	538141	10338	60743	49549	658671
Лівобережжя	515616	75207	48395	40812	680100
Степ	641788	34243	46886	39990	761897
В УСРР	1843270	134252	173715	138741	2287978
В УСРР у %	80,5	5,9	7,6	6	100

Як видно з таблиці, три чверті всього бюджету агромережі асигнувались на агроперсонал. Утримання агропунктів, агрокабінетів та транспортних засобів складало незначну частину усіх витрат. З усіх регіонів Полісся отримувало найменшу кількість дотацій, що пояснювалось меншою кількістю агропунктів та обслуговуючого персоналу, порівняно з іншими регіонами. Всього на матеріально-технічне забезпечення агромережі державним і місцевими бюджетами було виділено близько 2,3 млн. крб. Крім

загальних витрат на потреби агромережі, НКЗС установив також кошторис для агрорайонів.

Таблиця 3.1.3

Фінансове забезпечення одного агрорайону в УСРР у 1926-1927 рр. (в крб.) [251, 10].

Регіон	Витрати				
	Агроперсонал	Агропункти	Транспортні засоби	Агрокабінети	Разом
Полісся	2240	20	270	140	2870
Правобережжя	2800	53	315	260	3428
Лівобережжя	3300	485	310	260	4355
Степ	3180	170	240	193	3783
У середньому по УСРР	2985	218	282	225	3710

Наведені дані свідчать про незначні асигнування на забезпечення агроперсоналу належними умовами для виконання професійних обов’язків. Зокрема, на Поліссі та Правобережжі агропункти майже не фінансувались. На агрокабінети теж витрачались незначні кошти, які в сумі з асигнуваннями центрального бюджету не перевищували 346 крб. на один агрорайон. Більшість витрат кошторису стосувались виплати заробітної плати агроперсоналу – від 75 % до 85 %. Унаслідок такої ситуації з фінансування агрокабінетів та агропунктів секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету запропонував окружним земельним відділам у подальшому збільшити витрати на агрокабінети.

Прийнявши до уваги вказані пропозиції НКЗС збільшив кошторис витрат на один агрорайон до 2-2,5 тис. крб. У цю суму входили: утримання транспортних засобів – 475 крб., найм конюха та сторожа – 500 крб., облаштування агрокабінету – 250 крб., опалення та освітлення – 325-375 крб., дрібний ремонт агропункту – 200 крб., оплата відряджень для 4-5 осіб – 480-500 крб., спецодяг – 120-200 крб., канцтовари та інше – 50 крб. [251, 10].

З точки зору тодішніх експертів такі обсяги фінансування задовольняли основні потреби в коштах. Один з членів Науково-технічної секції Всеробітземлісу А. Андрущенко зауважив, що для поточних витрат кожного агрорайону, необхідно 2 тис. крб. як мінімум, які за сприятливих умов можна збільшити до 2,55 тис. крб. За наявності в агропункті пари коней, брички і саней основні витрати включали: утримання пари коней в рік – 400 крб., конюха-кучера – 250 крб., ремонт збруї, брички, саней – 75 крб., спецодяг для 4 агропрацівників і кучера – 160 крб., опалення – 285 крб., освітлення – 50 крб., дрібний ремонт та різні господарські витрати – 200 крб., «командировочні» для агропрацівників до окружного центру – 100 крб., оплата ночівлі при роз'їздах в межах району – 480 крб., облаштування агрокабінету – 200 крб., передплата часописів – 50 крб., канцелярські та поштові витрати – 50 крб. та утримання сторожа – 250 крб. [2, 72].

Між тим, поза кошторисами утримання агрономічної служби передбачалась оплата відряджень для підвищення кваліфікації агроперсоналу з боку НКЗС. Вона стосувалась кожного агрорайону. Один з його працівників за потреби міг отримати 45 крб. для місячного відрядження на певну дослідну станцію. Персональний набір кандидатів відбувався на розсуд керівництва земельних управлінь і загалом сприяв професійному росту працівників [243, 282].

Затвердження агрономічних кошторисів НКЗС у середині 1920-х років відігравало значну роль у забезпеченні агрономічної мережі. Проте, кількість агрокабінетів ще не відповідала повністю тодішнім потребам агрономії, про що свідчили статистичні матеріали окружних земельних відділів.

Таблиця 3.1.4

Забезпечення агрономічної мережі УСРР агрокабінетами у 1925-1927 рр. [251, 7].

Регіони	1925-26 р.		1926-27 р.	
	Кількість агрокабінетів	Частка від необхідного, %	Кількість агрокабінетів	Частка від необхідного, %
Полісся	31	47	27	44
Правобережжя	83	43	80	43
Лівобережжя	136	87	139	88
Степ	108	54	146	73
В УСРР	358	58	392	65

Найгірше агрокабінетами було забезпечено поліські та правобережні агрорайони – 47 % і 43 %. При цьому ситуація на Поліссі у 1927 р. навіть дещо погіршилась порівняно з попереднім роком. У кращому становищі перебувала агромережа лівобережної частини УСРР, де 88 % агрорайонів мали необхідну інфраструктуру. У цілому в УСРР у 1927 році агропункти вдалося забезпечити необхідними приміщеннями на 65 %, що, однак, свідчило про потребу подальших видатків. При цьому кошти на придбання необхідних приладів та відповідної літератури для агрономів за відсутності агрокабінетів, у значній мірі, не було використано як слід. Нестача місць зберігання агрономічних інструментів ускладнювала їхнє використання та призводила до передчасного псування. Тому в подальшому перед земельними органами стояло завдання повністю забезпечити агрокабінети необхідними помешканнями та довести їх облаштування до норм, встановлених НКЗС.

Однією із причин невідповідної кількості агрокабінетів та агропунктів була проблема взаємодії агропрацівників із місцевими виконавчими та земельними органами влади. Часто її представники в силу своїх повноважень

могли вільно використовувати агропункти у своїх цілях і перешкоджати їх використанню за призначенням. Зокрема, в Селидівському районному земельному відділі заявили, що «тепер агропунктів немає, а є райземвідділ», а на Куп'янщині райвиконком вирішив взагалі закрити агропункт. У Васильківському районі на Запоріжжі, за свіченнями агроперсоналу, «агроном втомився мріяти про агрокабінет, а прийшовши до РВК шукає місце де б присісти» [264, 17]. У Могилів-Подільському районному земельному відділі агрономи «тулились» в одній кімнаті із завідуючим відділом, статистом та діловодом, що нерідко спричиняло «таку напруженість в роботі, нервовість та суперечки з РВК» [229, 34].

Не менш важливою проблемою було і саме забезпечення агропунктів і агрокабінетів. Насамперед, це стосувалось санітарно-побутових умов, у тому числі опалення та освітлення. Так, при перевірці щойно відкритого агропункту у Луганську в 1925 р. виявилось, що він існував майже два роки за сприяння окружного земельного відділу, однак «нині, – за словами журналу «Український агроном», – стіни будинка потріскались вздовж та впоперек, палива немає, а «електрифікація», що висить у всіх кімнатах, є лише гойдалкою для мух, навіть мертвих, бо в кімнаті був такий холодюга, що інспектор аж посинів» [264, 17].

Відсутність освітлення у багатьох агропунктах була явищем поширеним. Його згадували на Куп'янській земельній нараді в листопаді 1925 р. В іншому місці – Санківському районному виконавчому комітеті, – під час захисту агрономічного кошторису, за інформацією одного з дописувачів «Українського агронома» К. Центіловича, член президії цього комітету заявив: «Нащо гроші на світло, щоб народ даром на пункт шлявся» [264, 17].

Належної уваги з боку місцевого керівництва потребувало також забезпечення агропунктів та агрокабінетів відповідною сільськогосподарською літературою. Спочатку облаштування бібліотек проводилось при районних організаціях. Однак, не всі районні спеціалісти мали змогу поповнювати свої знання, оскільки нові видання бібліотеки ще не

отримували, а старих залишалось обмаль [191, 15]. Фахову літературу агрономи намагались «тримати при собі», що спостерігалось в окремих випадках під час переходу на іншу роботу [43, 26]. Тому в 1925-1926 рр. коштом центральних земельних відділів було придбано спеціальну літературу та наочні прилади на майже 87 тис. крб., а в 1926-27 рр. – на 74,5 тис. крб. [251, 7]. Особливу увагу НКЗС та окружні земельні відділи звертали на забезпечення агрокабінетів професійними часописами, оскільки останні не надходили регулярно. На місцевому рівні ОЗВ покладали відповідальність за порядок і наявність повного комплекту часописів у бібліотечному фонді агрокабінету, насамперед, на районного агронома [63, 5]. Він повинен був слідкувати за вчасним отриманням періодичних видань і в разі виявлених порушень та несвоєчасних надходжень повідомляти редакції часописів. Крім цього з метою обліку наявної літератури здійснювалося ведення хронологічного каталогу. Найбільшою популярністю серед агрономів користувались журнали: «Український агроном», «Українське скотарство», «Вісник садівництва, городництва та виноградарства», «Радянський селянин» та інші [50, 1-3]. Агрономи, які підтримували постійний зв’язок із НКЗС отримували персональну передплату на «Українську сільсько-господарську газету» [241, 139].

У кінці 1920-х років мережа агрокабінетів поширилась в округах УСРР і, значною мірою, перевищувала кількість районів. До того ж, агрокабінети існували не лише при районних земельних відділах – їх організовували і кооперативні організації, Цукротрест та інші. Проте, така велика кількість агрокабінетів спричинила проблеми в їхньому контролі та забезпеченні. Наочні прилади цих кабінетів залишались у певній мірі обмеженими кількісно і продовжували укомплектовуватись московськими та ленінградськими виробниками. Велика частина з них підбиралась таким чином, що пристосувати їх до умов УСРР не вдавалось. Вони не мали в собі необхідних кращих та гірших зразків місцевих господарств. Тому селянство

не завжди охоче відвідувало такі агрокабінети, хоча на них витрачались чималі кошти [215, 56].

У гіршій ситуації, порівняно з агрокабінетами, перебувало забезпечення агроперсоналу транспортними засобами. На початку 1920-х років для переїздів використовували коней, яких, до того ж, часто залучали для роботи на показових полях. Агрономам, які не мали власних коней, пропонувалось користуватися «нарядними підводами» – місцевим службовим багатомісним транспортом. Для прикладу, у Вознесенському земельному відділі у 1923 р. з 12 агродільниць кіньми користувались лише у 5, а перевізним транспортом – у 2-х [44, 73]. На Полтавщині, за інформацією Роменського окружного земельного відділу, місцевий агроперсонал у 1923 р. під час виконання професійних обов'язків «проїхав 26465 верст на підводах і 6460 верст пішком» [51, 23]. З часом окремі окружні земельні відділи пропонували утримувати в кожному агропункті, крім пари коней і перевізних засобів та кучера, і додатковий фураж. Джерелом фуражу мало слугувати показове поле. На кошти з останнього також можна було утримувати і кучера. Для цього було необхідно 15 десятин землі і відповідне циркулярне розпорядження.

У середині 1920-х років забезпечення агрономів транспортними засобами поступово поліпшувалось (див. додаток Г). Загалом у 1925-1926 рр. парою коней для роз'їздів було забезпечено агроперсонал лише в 17 % агрорайонів, а в 1926-1927 рр. – у 18 %. Найгірша ситуація спостерігалась у промислових степових районах, на Поліссі та Правобережжі. При цьому в Україні 40 % агрорайонів зовсім не було забезпечено засобами пересування, а 42 % агрорайонів – наполовину. Це свідчило про те, що майже 2/3 всього агрономічного персоналу не могли доцільно використовувати свій час. Звідси перед місцевими земельними органами під час складання кошторисів постало завдання збільшити фінансування роз'їздів агроперсоналу в межах агрономічних територіальних одиниць [251, 7].

Нормальне забезпечення агрорайону транспортними засобами передбачало наявність пари коней, або хоча б одного коня. Проте, навіть цього не вистачало трьом агропрацівникам, які здійснювали обслуговування селянських господарств у районі. Все ж обмежені місцеві кошти не дозволяли в середині 1920-х рр. мати навіть при районних виконавчих комітетах більше 2-3 коней. Зі свого боку, НКЗС ще не міг дати відповідних коштів для того, щоб забезпечити в кожному районі 1-2 агрономів по 1 коню з саньми, бричкою й сідлом, а 3-4 агрономів – 2 кіньми [126, 11]. Крім цього було багато районів, де агроперсонал майже не забезпечувався засобами для роз'їздів. Так, у Маріупольській окрузі з 12 районів половина не мала коней, у Запорізькій – лише 10-15 % агропрацівників забезпечувалась транспортними засобами, а на Куп'янщині вони взагалі були відсутні [191, 13].

На сході УСРР – у Сумській окрузі з 18-ти районів – тільки в 8-ми райагрономи земельних органів мали своїх коней. Оскільки їх не вистачало, в 12 районах агрономи були змушені пересуватися тільки пішки [126, 11].

У Фастівському районі на Білоцерківщині місцевий земельний відділ мав одного коня. Його використовували керівник відділу, районний агроном та два спеціалісти. Однак, навіть цей один кінь перебував у власності районного виконавчого комітету та надавався у користування лише з дозволу останнього. Тому агроперсонал не мав змоги вчасно обслуговувати селянство, оскільки продуктивність праці агронома була прямо пропорційною швидкості його переїздів [67, 38].

Низка агропунктів в УСРР мала в своєму розпорядженні 2 коней, однак, без укомплектованих екіпажів. Використання парокінного екіпажу ускладнювалось численними проблемами, як от нестача збруї, погані коні, відсутність кучерів. Крім цього керівники районних земельних відділів нерідко більше за інших користувались роз'їзними кіньми агропункту чи розпоряджались всіма засобами агрономічного виїзду. Внаслідок цього

окремі окружні земельні відділи вважали нормальним забезпечення агрономів транспортом на 25-35 % [177, 89].

Транспортний кошторис в окружних земельних планах хоч, і був присутній, але не завжди виконувався. Нестача коштів для спеціалістів, діяльність яких не менш як на 80 % проходила у відрядженнях, мала своє пояснення – велика кількість засобів агропунктів насправді переходила у власність районних виконавчих комітетів і використовувалась для їхніх загальних потреб, а не для агрономічної роботи [108, 37]. За відсутності власних засобів для роз'їздів агрономи мимоволі перетворювались в «чиновників», що лише займалися листуванням про агрономічні справи з окружними земельними відділами [229, 34].

Навіть по завершенню відбудови народного господарства, у період 1927-1928 рр., транспортне забезпечення агрономів в Україні майже не змінилось. Причиною тому, в першу чергу, була обмеженість місцевих бюджетів.

Таблиця 3.1.5

Забезпечення агрономії УСРР транспортними засобами в 1927-1928 рр. [2, 70].

Регіон	Кількість агрорайонів взагалі	Забезпечено		Не забезпечено	% незабезпечених	
		Парою коней	Одним конем		Зовсім	Наполовину
Полісся	62	9	19	34	55	3
Правобережжя	185	17	79	89	48	48
Лівобережжя	157	35	97	25	16	62
Степ	114	33	49	32	28	43
Донбас	35	2	5	28	80	14
Всього в УСРР	593	107	254	232	39	43

У 1928 р. з усіх агропунктів роз'їзними засобами повністю було забезпечено лише 18 %, наполовину – 43 % і зовсім не забезпечено 39 %. Найгірше становище традиційно спостерігалось на Поліссі, у Правобережному Лісостепу та в промислових районах.

Все ж, у кінці 1920-х років спостерігалось значне, порівняно з попереднім часом, поліпшення забезпечення агрономії транспортними засобами. Агропункти земельних органів були частково укомплектовані парокінними возами. За такої ситуації агрономи, що не мали коней або користувались періодично послугами кінної пошти, могли вчасно обслуговувати населення. Так, один із агрономів М. Прошунін, згадуючи свою роботу в Колонтаївському агрорайоні на Харківщині, наголошував, що агропункт було добре облаштовано засобами пересування – двома «добрими» роз'їзними кіньми з трьома ресорними однокінними екіпажами. Цей транспорт було заброньовано за агрономічним пунктом. До того ж, районний виконавчий комітет за потреби надавав у користування і транспорт кінної пошти, оскільки турбувався про продуктивність роботи місцевих агрономів. Всього у штаті агрорайону перебувало 4 працівника при наявних 10 сільських радах і 17 земельних громадах. Радіус роз'їздів становив 12 верств. Важливим досягненням в агропункті стало встановлення телефонного апарату, завдяки якому підтримувався зв'язок із 5 сільрадами, районним земельним відділом і більшістю спеціалістів сільськогосподарських кооперативних об'єднань. Навіть селянство звикло підтримувати зв'язок з агропунктом через телефон і зверталось з багатьма різноманітними запитаннями. У відповідь воно отримувало швидку консультаційну агрономічну допомогу. Наявність телефону допомогла значно зменшити кількість роз'їздів, оскільки його абонентна плата цілком виправдовувалася зручністю зв'язку, значно дешевшого за транспортні видатки [177, 89-90].

Таким чином, забезпечення службових обов'язків агрономів УСРР у 1920-х рр. було однією із важливих складових продуктивності роботи агромережі. Фінансування виробничих видатків земельної агрономії

проводилось не лише за рахунок Народного комісаріату земельних справ, а й зусиллями місцевих бюджетів. Кооперативні та інші організації утримували своїх працівників самотужки. З метою утворення якнайсприятливіших умов праці кожний агропункт потребував приміщення з елементарними зручностями, а його персонал – транспортних засобів, спеціального одягу, оплати відряджень, канцелярських та різних витрат. У кінці 1920-х рр. агрономів було забезпечено агропунктами на 65 %, а транспортними засобами 61 %. Найкращі показники спостерігались у лівобережній частині УСРР, а найгірші – на Поліссі та Правобережжі. Така ситуація підтверджувала регіональні відмінності у фінансуванні агромережі. Подальші перспективи покращення матеріальних інтересів агрономічних працівників за обмеженості центрального та місцевих бюджетів мали вирішуватись вже у ході першого п’ятирічного плану.

3.2. Трудові будні агрономів

Основним змістом повсякденного життя агрономів було виконання професійних обов’язків. Складне матеріальне становище на початку 1920-х рр. значно впливало на їхню професійну діяльність, однак поняття «добросовісності» у роботі залишалось важливим інструментом у живій агрономічній практиці. Перед агрономічною організацією в пореволюційний час постали нові завдання і вимоги. Агроном відтепер повинен був не переконувати селян у тому, що їм необхідна професійна консультація, а створювати таку ситуацію, коли, як тоді казали, «не він шукає, а його шукають» [203, 31]. Однак, це ставало можливим лише за умов повної ліквідації сільськогосподарської і загальної неписьменності. Не випадково, у 1920-х рр. передбачалася активна участь агрономів в органах Народного комісаріату освіти.

Звичайно, «просвітницька функція» агрономів не стала напрямом їхньої діяльності. Ситуація вимагала різних форм професійної активності.

Головною формою стала організація селянських господарств. Вимоги до такого агронома-організатора, крім здатності до організаційних функцій, включали навики рільничої, зоотехнічної та садівничої справи, громадську діяльність та постановки міцного зв'язку з агрономічною службою. Таке обслуговування селянських господарств передбачало взаємодію їх діяльності з кооперативними спілками, «колективами» та земельними громадами. Контроль за організаційною роботою агронома в цьому напрямку здійснювала агрономічна служба, а її координування відбувалося на агрономічних з'їздах за допомогою планів та відповідних рішень. Такі обов'язки агронома зробили його помітним працівником на селі та надавали високий суспільний статус [158, 35]. Відомий агроном Б. Бломквіст вважав, що «сучасний агроном мусить бути не допомагачем, а організатором-економістом нашого сільського господарства», а його роль полягає в «організації селянського господарства на певних економічних підставах, з найменшою витратою капіталу й максимальною продукцією в умовах нового ринку і за нових соціально-економічних обставин на селі» [13, 7].

З розвитком агрономічної мережі у середині 1920-х років вимоги до агрономів не обмежувались лише організаційними та економічними завданнями. У селянських масах назрівала потреба в універсальних спеціалістах, які б могли надати широку професійну допомогу. У свою чергу, це було спричинено не високими виробничими показниками індивідуального селянського господарства, а достатньою технічною обізнаністю селянства, що зумовлювала відповідні вимоги до агрономічного обслуговування. У результаті, агроному потрібно було опанувати не лише необхідні базові сільськогосподарські дисципліни, але й допоміжні. Така «підкованість» давала змогу агроному уникнути недовіри та надавати вичерпну консультацію, оскільки, за словами очевидців, «селянин запитує про те, що його більше болить, цікавить і на 90 % буває так, що селянська аудиторія робить запитання зовсім не на тему бесіди» [134, 8].

Все ж проблема практичної сторони діяльності агропрацівників завжди залишалась відкритою. Адже, агроном зобов'язувався не лише ознайомити селянство з кращими способами ведення господарства, а й допомагати «реорганізовувати» його – зробити більш стійким до негативних природніх та інших факторів, забезпечити його модернізацією та інше.

Тема професійної підготовки агрономічних працівників та форм їхньої роботи знаходила широке обговорення. Так, «деякі товариші» – очевидно викладачі Поляруш і Ревенко – в 1928 р. на семінарі «Система сільськогосподарської освіти» у Київському сільськогосподарському інституті, зауважили, що якості радянського агронома повинні включати наступний перелік: «загальнорозвинута» людина, хороший доповідач, обізнаність в техніці, свідомий кооператор, землевпорядник, економіст-організатор, фахівець дослідної справи, психолог, літератор і публіцист, ініціативна людина, революціонер в агрономії тощо [166, 66]. Звичайно, що вказані якості та професійні здібності мали не всі агрономи. Кадрова проблема в агрономії, до певної міри, вирішувалась за рахунок допомоги місцевого активу – так званих «селянських агрономів», а також інструкторів та спеціалістів з різних галузей сільського господарства [288, 25].

Виконання першої п'ятирічки та широке впровадження колективізації не обминуло загальні запити до агрономічних працівників. Агроном у системі сільського господарства розглядався як «організатор революційного руху бідноти, наймитів і середняцтва проти куркулів і спекулянтів». Його першочерговим пріоритетом був тісний зв'язок з «масовим» селянством, а не обмежене обслуговування «вузькоспеціальних груп» [155, 2]. Саме такий підхід був визначений Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом, який у 1928 р. звернувся до агроперсоналу зі словами: «Агрономи, негайно – в селянську гущу для організаційної агрономічної роботи. Доведіть селянству наочно всю перевагу усуспільненого колективного господарства перед розпорошеним індивідуальним господарством, щоб воно широкими лавами пішло шляхом колективізації» [87, 6-7].

Особливий контроль за діяльністю агрономів покладався на агроуповноважених – посередників між органами влади і селянством. Їхня діяльність була затверджена на VI-ій сесії ЦВК СРСР у 1929 р. і передбачала постійну перевірку та контроль за агрозаходами. Агроуповноваженими могли бути авторитетні особи з місцевих радянських та громадських організацій і поміж селянства – членів сільрад, активістів, так званих «селян-дослідників», які зарекомендували себе агрокультурними досягненнями в своєму господарстві, а також громадською роботою у селі [225, 2].

Між тим, у буденному ритмі виконання службових обов'язків мали значення не лише суспільні очікування та вимоги влади, а й розпорядок дня та робочий графік впродовж року. Вони, певною мірою, відображали професійне навантаження і його пріоритетні напрями. Перші відомості про робочий графік агрономів беруть початок зі встановлення районної агрономії у 1923 р. Так, на Київщині середній робочий день у районного агронома становив 10,4 год. Його місячний графік впродовж року розподілявся наступним чином: на суто агрономічні обов'язки – 47,5 год., виконання обов'язків по управлінню державним майном – 130 год., відрядження в службових справах – 72 год. Отже, час безпосереднього виконання роботи становив лише 19 % від усієї тривалості роботи [205, 32-33]. Такий низький відсоток професійного навантаження пояснювався наявністю завдань, що не мали безпосереднього стосунку до агрономічних обов'язків, а також проблемами матеріального забезпечення. Для прикладу, серед обов'язків агрономів Київського повіту були: управління державним майном і земельним фондом, облік майна, догляд за орендною справою тощо. Схожа проблема була і в нижчого агрономічного персоналу – агротехніків. Дописувач «Українського агронома» А. Блянк стверджував, що «агротехнік РЗВ тільки на 25 % буває за справжньою агрономічною роботою; 25 % його часу йде на вичікування в присінках агронома наказів та розпоряджень, а 50 % йде на канцелярську працю» [16, 18].

Проблема робочого графіку агрономів гостро обговорювалась у профільних організаціях. Один з активних членів Науково-технічної секції Всеробітземлісу М. Савченко-Більський на сторінках преси стверджував, що «щодо нормалізації часу праці… місцевий агроперсонал перебуває в ненормальному стані», «більшість агрономів працює по 10-12, а в окремих випадках і по 14-16 годин на день, тобто надзвичайно переобтяжені працею» [191, 15]. М. Савченко-Більський очевидно демонстрував гірший варіант завантаження агрономів. Інші спеціалісти агрономічної праці стверджували, що у середньому агроном витрачав на розумову працю, що розглядалась як суто агрономічна робота, 8-10 год., на сон – 7-8 год. та на самообслуговування і харчування – до 2-3 год., що в сумі становило 17-21 год. Для всіх інших потреб у нього залишалось лише від 3 до 7 год. [290, 78]. Таким чином, робочий графік агрономічного персоналу міг бути й цілком прийнятним та давав змогу вести продуктивну діяльність і мати, більш-менш, повноцінний відпочинок.

Щоб вирішити проблему робочого часу пропонувалися часом різноманітні методи – очевидно, в руслі новаторських ідей пореволюційної епохи. Один із дописувачів журналу «Український агроном» К. Ярко радив агропрацівникам вести облік свого часу за допомогою так званих хронокарток. Їхнє щоденне заповнення, з його точки зору, забирало невелику кількість часу – до 5-10 хв. Вони начебто мали похибку у 15 хв. і включали такі складові: «р» – робота в підприємстві, «н» – непродуктивна робота в підприємстві, «ч» – очікування, «б» – бесіди, «к» – читання професійної літератури, «у» – прибирання, «т» – відвідування театру, «в» – відпочинок, «х» – пересування, «с» – сон та «і» – інше. За допомогою хронокарток працівників намагались привчати до плановості і послідовності. До того ж, такий спеціальний облік начебто допомагав розподілити свій особистий час та зменшити надмірне навантаження, а отже збільшити корисну роботу агронома [290, 78-79].

Прикладом реальних витрат часу і праці можуть послугувати записи районного агронома П. Овчаренка з села Машівки на Полтавщині. Вони охоплюють період з грудня 1926 р. по 16 червня 1927 р. і відображають справжнє завантаження роботою пересічного агропрацівника. Робочий графік П. Овчаренка був таким: робота в районному виконавчому комітеті і земельному відділі – 159 год. або 8,7 % від усього витраченого часу, у кооперації і колгоспах – 129 год. або 7,2 %, засідання у різних комісіях і нарадах – 179 год. або 9,8 %, звітність, плани і канцелярська робота – 170 год. або 9,4 %, роз'їзди по району – 454 год. або 25 %, агроекономічне обгрунтування землевпорядних проектів – 297 год. або 6,4 %, агропропаганда, лекції, курси, консультації – 283 год. або 15,4 %, інша агроробота – 149 год. або 8,1 %. Всього на агрономічну працю за вказаний період П. Овчаренко витратив 1820 год. або 191 робочий день – у середньому по 9,5 робочих годин щодня [166, 67]. Отже, впродовж півроку кожен день був робочим і продовжувався більше 8 год.

У 1926-1928 рр. Укрбюро агросекції Всеробітземлісу з метою дослідження робочого графіку та виробничого навантаження провело анкетування агроспеціалістів. Кожен учасник анкетування надавав інформацію про себе, а також вів щоденник витрат часу на службові та неслужбові обов'язки. Облікові підлягали лише окремі періоди року – весна та зима. Опитування було більш пристосоване до працівників земельної і кооперативної агрономії. Всього в Укрбюро надійшло 46 анкет, з яких 26,2 % належало районним агрономам, 4,3 % – рільникам, 8,6 % – зоотехнікам, 4,3 % – «інтенсивникам», 6,5 % – агрономам-колективістам, 15,2 % – агрономам-кооператорам, 19,5 – завідуючим радгоспами, 2,2 % – агрономам дослідних станцій, 13,2 % – окружним спеціалістам. Віковий розподіл опитаних був наступним: від 23 до 30 років – 47,8 %, від 31 до 40 років – 45,7 %, старші 40 років – 6,5 %. З усіх опитаних 13 % не мали сім'ї, а з 87 % сімейних 46,1 % мали 3 і більше дітей. 32,6 % агрономів мали вищу спеціальну освіту, 65,2 % – середню, а 2,2 % були практиками [197, 50]. Отже, одержані дані

стосувалися різних категорій агропрацівників. Вони показали, що 41-годинний регулярний щотижневий відпочинок був лише у 20 % спеціалістів, а щомісячними відпустками користувались більшість агрономів – 62,8 %, двотижневими – 14,2 %, а 20 % – їх не мали.

Таблиця 3.2.1

Тривалість робочого дня в агрономів у 1927-1928 рр. в год. (за матеріалами анкетування Укрбюро агросекції Всеробітземлісу) [197, 51].

Категорії спеціалістів	Взимку 1927 р.		Весною 1928 р.	
	У будні	У вихідні дні	У будні	У вихідні дні
Окружні спеціалісти	9,35	6	8,27	2,13
Районні агрономи	10,2	8,07	10,39	9,26
Агрономи-рільники	7,1	4,32	6,5	7,08
Зоотехніки	7,25	7,4	8,05	5,08
Агрономи-інтенсивники	9,3	-	-	-
Агрономи-кооператори	10	9,25	9,1	9,24
Агрономи колгоспів	8,5	9,15	15,4	11,05
Агрономи-дослідники	-	-	11,07	8,3
Завідуючі радгоспами	10,53	7,28	11,25	11,3
У середньому	9,5	7,34	10,22	8,53

Дані опитування свідчили, що робочий день агронома становив у середньому 9,5 год. взимку і 10,22 год. весною. У вихідні дні його вільний час суттєво не збільшувався, оскільки доводилось працювати майже стільки, як в робочі – 7,34 год. взимку і 8,53 год. у весняну пору. Найдовший робочий день мали районні агрономи – 10,39 год., завідуючі радгоспами – 11,26 год., працівники дослідних установ – 11,07 год., працівники колективних господарств – до 15,4 год. і кооперативні агрономи – 10 год. Окружні спеціалісти мали понаднормовий робочий графік – взимку 9,35 год. і весною – 8,27 год. Крім тривалості робочого дня агрономів опитування надавало інформацію про кількість витраченого часу на професійну діяльність. Обмеження стосувалися зимового періоду 1927 р. (див. додаток Д).

Отже, найбільшу частину робочого дня агрономи витрачали на канцелярську роботу – у середньому 28,8 %. В окремих категорій агроспеціалістів цей показник був значно більший: окружних спеціалістів – 64 %, агрономів-колективістів – 56,5 % та «інтенсивників» – 44,9 %. Районні агрономи та спеціалісти значну частину часу витрачали на складання планів та звітів. Щомісячна переписка агрономів могла налічувати від 40 до 200 вихідних листів. Друге місце по кількості витраченого часу посідало керівництво роботами в агропункті чи в радгоспі – 17 %, третє – різні засідання та наради – 11,6 %. Слід зазначити, що показовим заходам та роботі в сільськогосподарських гуртках агрономи приділяли порівняно мало уваги.

Останньою складовою опитування Укрбюро був добовий розподіл витраченого часу. Взимку 1927 р. агрономи витрачали в середньому на основну роботу – 10,1 год., на професійну та громадську – 0,22 год., на самообслуговування – 1,23 год., на самоосвіту – 1,37 год., на харчування – 0,57 год., на відпочинок – 0,4 год. і на сон – 7,3 год. Навесні ці показники відповідно становили 9,34 год., 0,16 год., 1,44 год., 2,15 год., 1,13 год., 1,26 год. і 7,2 год. Агрономи, що мали більший робочий день, витрачали менше часу на самообслуговування, самоосвіту та відпочинок. У весняний

період роботи відбувалось незначне зменшення службового часу, що давало змогу приділяти більше уваги самоосвіті, харчуванню та відпочинку [197, 53]. Загалом анкетування Укрбюро не було розширеним і вичерпним щодо усієї інформації про робочий графік агрономів, однак, воно надавало можливість орієнтуватись в окремих позиціях цього питання.

Крім робочих розпорядків окремих категорій агрономів, заслуговував на увагу графік працівників місцевих районних та окружних земельних апаратів. Для прикладу наводимо дані агронома О. Танкова [215, 54], який описує роботу одного із окружних земельних відділів у лівобережній частині УСРР. У цьому відділі в кінці 1920-х рр. працювало 7 спеціалістів: старший агроном, колективізатор, зоотехнік, рільник, економіст, спеціаліст-інтенсивник для боротьби з шкідниками та агроном-секретар. За період 1927-1929 рр. 95 % всього робочого часу цього апарату припадало безпосередньо на роботу у відділі, причому з них 60 % витрачалось на складання перспективних планів на п’ятирічку, 20 % – написання агрономічних оглядів, 10 % – розробку інших планів, 5 % – листування та відповіді на різні запити і 5 % – на виїзди в райони для ревізій сільського господарства регіону. Відрядження агрономів мали поодинокий характер, оскільки їм вдалось відвідати лише 2 із 17 своїх районів. Крім цього, кожен із згаданих агрономів протягом року брав участь у 15-20 різних комісіях та 40-75 засіданнях, а витрачений на них час вони компенсували за рахунок роботи у вечірній час. Для перевірки виконання своїх планів, коригування та надання консультацій у окружного агроапарату часу здебільшого не вистачало.

Крім робочого графіку окружних земельних відділів, О. Танков дослідив розпорядок агроперсоналу двох агрорайонів вказаного окружного земельного відділу. У першому працювало 10 агрономів, з яких: 2 – у районному земельному відділі, 5 – у Цукротресті, 1 – у гуральні та 2 у місцевому відділі союзу бурякової кооперації. Агрорайон налічував 28 сільських рад, 62 земельних громади, 74 колективи і понад 12 тис. селянських господарств. Робота агрономів районного земельного відділу в агрорайоні у 1928 р.

розподілилась наступним чином: засідання і наради в комісіях – 106 днів, лекції, курси, консультації – 62 дні, землевпорядження – 47 днів, обслуговування сільрад і земгромад – 68 днів, робота в агрокабінеті – 38 днів, канцелярська робота – 21 день. Робота агрономів у селі обмежувалась 19 % всього робочого часу, причому вона полягала в одноденному відвідуванні сільради і земгромад. В іншому агрорайоні було 4 агрономи, з яких 2 працювало у районному земельному відділі, а 2 – поза ним. Тут за 15 місяців роботи районний агроном провів на селі наступну роботу: у справах землевпорядження він витрачав 38 днів, в оподаткуванні – 4 дні, обслуговуванні колгоспів – 3 дні, відвідуванні нарад – 20 днів. Агроном-колективізатор за вказаний період витратив на обслуговування 78 днів: на колгоспи – 61 день, на канцелярську роботу – 7 днів, виконання завдань районного виконавчого комітету – 10 днів. Загалом обслуговування селянських господарств становило лише 17 % витраченого часу, а інші 83 % агроном проводив за роботою в районному земельному апараті. Низька кількість селянських господарств, що обслуговувалась, пояснювалась відсутністю транспортних засобів [215, 54].

З вище сказаного є підстави для висновку, що більша частина агропрацівників мали робочий графік більше 8 год. і працювали часом без вихідних, особливо у весняну пору року. У процесі діяльності агрономів велику частку займала «паперова» робота у земельних відділах та агропунктах, мала місце в організації агрообслуговування бюрократизація, що значно послаблювало увагу до селянських господарств. В окремих випадках земельні відділи навіть «перешкоджали» роботі своїх підлеглих. Для прикладу, Полтавський окружний земельний відділ під час підготовки до посівної кампанії відправив агронома у відрядження до Москви на півмісяця, а Запорізький відділ не сприяв виїздам агрономів для проведення консультацій для селянства у вказаний період також [263, 4]. Крім цього негативно позначались на агрообслуговуванні і дефіцит транспортних засобів – агрономи виконували свою роботу пересуваючись здебільшого пішки.

Сюжет трудових буднів агрономів, що припадав на роботу серед сільського населення, у 1920-х роках проходив у формі консультацій, лекцій, бесід, сільськогосподарських курсів, організації гуртків тощо [260, 57]. Агрономічна консультація була безпосередньою допомогою населенню. Облік такої консультаційної роботи проводився не скрізь. До середини 1920-х рр. були відомі неповні дані 287 із 311 агрорайонів. За цими даними, кількість консультацій в окремих округах становила від 120 до 2610 на одного агронома або 660 на 1 штатного агропрацівника. Найчастіше за консультаціями зверталися окремі господарі – 73 %, рідше колективи – 9,1 % і кооперативи – 17,9 % [117, 53].

Тематика агрономічних консультацій була різною. За порадами з рільництва до агрономів звертались у 28,5 % випадків, боротьбі з шкідниками – 17,8 %, землеустрою – 14,3 %, скотарства – 10,4 %, спеціальних культур – 7,2 %. Зокрема на Чернігівщині та Катеринославщині значна частина консультацій припадала на землеустрій – 28,2 % і 23,8 %, на Поділлі – колективізацію – 16,3 %, а на Харківщині – боротьбу з шкідниками – 23,6 %. У розподілі консультацій за темами серед окремих господарів і колгоспів була відчутна різниця. Так, колгоспи рідко звертались за порадами з організації господарства – 12,6 % від загальної кількості звернень, землеустрою – 7,3 %, боротьби з шкідниками – 12,6 % і колективізації – 11 %. В інших сільськогосподарських питаннях між колективами та окремими господарями суттєвої різниці не було. Від громадських та державних організацій переважали запити щодо питань рільництва – 17,5 % (на Волині 31,9 %), землеустрою – 18,2 %, боротьби з шкідниками – 16,4 %. Менше їх цікавили питання сільськогосподарської кооперації – 9,4 %, скотарства – 8,5 % та спеціальних культур – 7,3 % [117, 54].

Лекції, бесіди і так звані «читанки» були методом поширення агрономічних знань, що спонукали селянство до самоосвіти. У 1922-1924 рр. в УСРР агрономи провели 18 тис. лекцій, бесід та докладів, на яких побувало 1,3 млн. осіб. Найбільшу увагу агропрацівники звертали на рільництво, йому

було присвячено – 33,5 % лекцій, боротьбі з шкідниками – 30 % та організації господарства – 16 %. У 1924-1925 рр. у 42 із 50 округ було проведено 23 тис. лекцій, на яких побувало понад 1 млн. осіб. Зацікавлення селянства темою рільництва зменшилась до 29,7 %, і навпаки збільшилась із скотарства – до 11,8 % та спеціальних культур – 10,8 % [117, 54].

Сільськогосподарські курси були «універсальним типом» агрономічної діяльності. Планування організації таких гуртків відбувалось за сприяння місцевих агросекретаріатів [52, 5]. Аудиторія слухачів була непостійною, до певної міри випадковою і часом великою. У 1923-1924 рр. агрономи провели більше 660 сільськогосподарський курсів, а в першій половині 1924-1925 господарського року – 1077, які охопили 142 тис. осіб. Слухачів цікавили, насамперед, рільництво – 31,2 %, скотарство – 15,7 % та спеціальні культури – 14 %. Програми таких курсів були майже однаковими за змістом, але пристосовувались до практичних потреб конкретних регіонів УСРР [117, 55].

Формою роботи з селянами також були сільськогосподарські гуртки. Утворення та діяльність їх мало на меті зробити співпрацю агрономів та землеробів систематичною. В більшості випадків агрономи були не лише ініціаторами створення таких гуртків, а й були постійними лекторами та проводили додаткові консультації. У кінці 1924 р. у 42 округах УСРР було 656 таких гуртків, а в квітні 1925 р. – 2269. Це свідчило, з одного боку про зростаючий інтерес хліборобів до агрономічних знань, а з іншого – значне охоплення гуртків агроперсоналом. При цьому у гуртках помітно збільшилась кількість селян-господарів по відношенню до молоді, яка зазвичай першою включалася в нові справи. Така ситуація підтверджувала предметний інтерес справжніх господарів до агрономічних знань та ефективність роботи агрономів [117, 57].

У другій половині 1920-х рр. обсяги агрокультурної роботи серед селянства помітно зросли [244, 59]. Це стосувалось насамперед організації сільськогосподарських курсів, екскурсій, гуртків та проведення тематичних лекцій.

Таблиця 3.2.2

Агрокультурна діяльність агрономів в УСРР у 1924-1928 рр. [82, 55].

Форми агрокультурної роботи	1924-1925 рр.		1926-1927 рр.		1927-1928 рр.	
	Кількість заходів	Охопили населення	Кількість заходів	Охопили населення	Кількість заходів	Охопили населення
Сільськогосподарські курси	1299	1933000	2742	231000	4555	184000
Сільськогосподарські екскурсії	454	17750	1182	36182	1150	41619
Сільськогосподарські гуртки	2100	65000	2907	68116	3049	78937
Лекції, розмови	-	1933000	-	2806000	-	2662000

Загалом за вказаний період кількість проведених сільськогосподарських курсів зросла в 3,5 рази, екскурсій – в 2,5, гуртків – майже в 1,5, а відвідуваність – з 2,5 млн. слухачів до 2,9. Крім цього у 1927-1928 рр. було «агрономізовано» 199 семирічних та 149 зимових селянських шкіл, в яких навчалось 4,5 тис. осіб. Зусиллями агрономів було організовано 551 сільськогосподарська виставка, що охопила 1,4 млн. осіб. Сільськогосподарські музеї у Харкові, Києві, Одесі відвідало 107,3 тис. осіб. З метою популяризації агрономічної думки було організовано 220 сільськогосподарських конкурсів та використано на практиці 950 стаціонарних кіноустановок [82, 56-60].

Виконання службових обов’язків агрономами, однак, не завжди було продуктивним і всіх задовольняло. Недоліки в роботі, перш за все, були пов’язані із матеріальним забезпеченням роботи агроперсоналу. «Серйозний іспит» для молодого спеціаліста починався із першого робочого дня. Один із сучасників так говорив про перші професійні кроки агроспеціаліста:

«Посадіть молодого агронома в дірчасту хату бувшого червоноармійця Іванова в с. Неїловці й хай він покаже, чи багато знання йому дала академія» [219, 265]. Професійна адаптація агрономічних кадрів часто відбувалась за складних умов, пов'язаних із низьким матеріальним забезпеченням його виробничих обов'язків та іншими обставинами процесу адаптації.

Процес «втягування» у трудовий процес витримували не всі спеціалісти-початківці. До того ж, на початку 1920-х років, за відсутності транспортних засобів, агрономи здебільшого були «осілими» працівниками, і не виявляли належної активності. Така ситуація призводила до неможливості брати участь у засіданнях земельних органів та низької відвідуваності селянських господарств. Журнал «Радянський селянин» у 1925 р. писав, що «у нас є села, куди раніш агрономи ніколи не заглядали». У результаті агроному, що з часом таки діставався до села, було важко знайти слухацьку аудиторію [289, 59].

Такого роду труднощі призводили до низької ефективності агрономічної роботи в індивідуальних господарствах. Серед великої частини працівників агрономії спостерігався відчай щодо неспроможності реалізувати свої сили та знання. Між тим, робота серед селянства мала свою специфіку і вимагала доброї підготовки. Агрономи визнавали, що в умовах індивідуального селянського господарства, крім наукових знань, обов'язково слід мати «інтуїцію». Остання була покликана допомагати розібратися у низці складних питань економіки селянських господарств, соціально-економічного світосприйняття землеробів, про які наука тоді ще не могла дати необхідних висновків. Чимало агрономів абстрагувалося від складнощів спілкування з хліборобами і покладали надію на самого селянина та ринок, відводячи агроному другорядне місце у селянському господарюванні [147, 3]. Інша частина агрономів у своїх методах опанування справами на дільниці використовувала практику «живого діалогу» з селянством. Вона передбачала опитування самих селян, насамперед у ярмаркові дні, щодо загальної сільськогосподарської ситуації у місці проживання та результатів виконаної

роботи [180, 28]. На основі добутої у такий спосіб інформації агрономи формували уявлення про ведення агророботи у своїй дільниці. При цьому за відсутності транспортних засобів йому вдавалось зекономити свій час та у разі звернення швидко надавати необхідну допомогу господарям.

Керівництво земельних відділів, пояснюючи проблему низького рівня впливу на селянство, звертали увагу на відсутність повноцінного кадрового забезпечення та його низьку професійну підготовку. Один із сучасників, дописувач «Українського агрономy» М. Максименко, виділив ряд причин, які зумовлювали відсутність належної кваліфікації агрономів. Перш за все, він звернув увагу на низьку фактичну заробітну плату фахівців, яка на його думку, не покривала усіх витрат пов'язаних із харчуванням, одягом та іншим, і не відповідала якості придбаного. Негативно позначалась на бюджеті також відсутність оплати добових під час роз'їздів по району. Внаслідок грошової обмеженості агрономи були «відірваними» від агрокультурних центрів та не могли передплачувати необхідну фахову літературу. Крім цього відсутність унормованої оплати для всіх працівників, залежно від посади, освітнього рівня, спричиняла серед них втрату інтересу до свого агрокультурного розвитку та спеціальних сільськогосподарських знань. Серед особистісних факторів, що негативно позначались на роботі агроспеціалістів, М. Максименко відзначив «відсутність вольового тренування» та «вульгаризацію агрономічної ідеї». Перше пояснювалось бюрократією у службових відносинах, а друге – невідповідністю займаних посад працівниками та їхньою підготовкою [136, 75-76]. Для того, щоб досягти агроперсоналу належного професійного рівня, пропонувалось «проревізувати» його діяльність та переглянути методи агрономічної роботи [158, 34-35]. Перегляд агрономічної роботи, у свою чергу, викликав заперечення у самих працівників. Такі заперечення часом були справедливими, оскільки агрономи просто не встигали виконувати все, передбачене для них виробниче навантаження. Один із агрономів – А. Пугач – зауважив, що «на агронома зараз валиться з усіх боків стільки обов'язків,

що коли б... побували в нашій шкурі, то, запевняю, ви б побігли-б з району світ-заочі…» [178, 123].

Однак, в деяких районах агрономічним працівникам вдалось налагодити співпрацю з селянами, дякуючи формуванню на місцях консолідованого сільського активу. Зокрема, у Київській окрузі на початку 1925 р. працювало 11 районних агрономів, кожен з яких у середньому обслуговував 2 адміністративних райони або 60 сіл, де існували місцеві осередки агродопомоги. На Полтавщині агрономія опиралася на роботу 305 сільськогосподарських кооперативних товариств, які служили організаційною базою впровадження агрономічних досягнень [198, 14].

Крім зазначених проблем, у агрономів нерідко виникали складнощі міжособистісного характеру. Дописувач «Українського агронома» Л. Вітес розглядаючи взаємини в середині місцевих агрономічних осередків звернув увагу на відносини агронома-організатора та інших штатних спеціалістів. Перший, на його думку, іноді прагнув «монополізувати» організаційні функції та усунути від них своїх колег. Так, під час організації районних виставок у спеціальних комісіях часом не спостерігалося жодного спеціаліста, а районний агроном висувався як єдиний представник агропункту без організаційної допомоги його помічників. В агрономічних колективах також спостерігалось погане ставлення так званих «старих робітників» до практикантів. З останніми не завжди ділились досвідом, ознайомлювали з районом, а «брали в шпори». Непорозуміння виникали на грунті відсутності координації дій між агропрацівниками, які працювали у районних агроапаратах. Це призводило до того, що певна частина агрономів брала на себе зайві обов’язки, або не узгоджувала свої дії з іншими. Для прикладу, агроном громадської організації «Джойнт» протягом цілого року не давав про себе знати, «погоджуючи» свою роботу лише «з самим собою». Джерелом проблем також було й грошове питання. Воно полягало в порядку розподілу додаткових навантажень, які оплачувались – ведення бюджетних

записів, метеорологічних спостережень, проведення сільськогосподарських курсів [25, 41].

Поряд з негативними факторами в агрономічній практиці траплялися і випадки безкорисливого служіння справі. Багато працівників виявляли особливу активність до своєї професії, навіть за відсутності вільних вакансій. Для прикладу, в 1923 р. в одному з місцевих відділів Миколаївщини, колишній помічник агронома С. Салтанович звернулась до повітової агрономічної наради з проханням скасувати її попереднє скорочення на роботі і надати можливість працювати на громадських засадах – «тим самим допомагаючи у здійсненні її мрії працювати на користь держави» [44, 152]. Зі схожих міркувань просив надати «професію агронома або ж якусь відповідну посаду» колишній працівник Херсонського земства А. Власов у зверненні до Всеукраїнського агрономічного товариства [254, 7]. Ще один агроном – І. Наумов з Донеччини – у листуванні з земельними органами наголошував, що «відчуває сильну тягу до роботи по вивченню селянського господарства» [250, 8].

Підсумовуючи вище викладене, можна зазначити, що трудові будні агрономів були своєрідним «індикатором» їхньої професійної активності. Пореволюційні зміни в системі народного господарства вимагали переходу від «земських» методів агрономічної допомоги до нових форм агрообслуговування – організаційної і професійної допомоги у веденні селянського господарства. Важливу роль у цьому відігравали фаховий рівень підготовки і особисті якості агрономів, здатність до співпраці з селянством, контроль з боку профільних органів та агроуповноважених.

Важливою складовою агророботи був робочий розпорядок агроспеціалістів. У середньому їхній робочий день тривав 8-9 год., що загалом дозволяло мати належний відпочинок та займатись самоосвітою. Однак, як показувала практика, значна частина робочого графіку агрономів припадала на канцелярські справи та переїзди, тоді як зосереджене агрообслуговування селянських господарств та громадські доручення

займали невиправдано менше часу. Водночас професійна діяльність агрономів включала широкий перелік методів агрокультурного обслуговування: проведення лекцій, бесід, курсів, організацію сільськогосподарських гуртків, екскурсій, виставок, конкурсів, музеїв та інше. Такий підхід сприяв зростанню популярності агрономічних знань серед селянства: у 1927-1928 рр. агроспеціалістам вдалось охопити культурно-освітньою діяльністю близько 3 млн. селян.

3.3. Агрономи у взаємодії з об'єктами агрокультурного впливу

Ключовим аспектом професійної діяльності агрономів був їхній безпосередній зв'язок з об'єктами агрокультурного впливу. Форми його, формування і вироблення виокремлювались та утверджувались не відразу. У післяреволюційний період першими широко розгорнули роботу земельні органи, які замінили колишню земську агрономію. Їхня головна увага зосереджувалась на обслуговуванні селянських господарств. При цьому у 1920-х роках не лише селянство, а й значна частина сільської інтелігенції звикла дивитись на агронома, як на спеціаліста з усіх галузей сільського господарства. Кадрова проблема не дозволяла мати усіх необхідних штатних працівників у агроапаратах, а тому до агронома звертались з приводу багатьох сільськогосподарських питань. Адже селянству було простіше знайти агронома, ніж іншого фахівця [204, 18].

У більшості випадків агроном не мав реальної змоги впливати на селянські господарства, крім як у формі просвітництва і звичайної агітації. Власне, селяни іншого способу впливу на себе та своє господарство не визнавали. Один із дописувачів журналу «Український агроном» Д. Дузь-Крятченко стверджував, що від селян неодноразово чув: «Поки не явиться до нас агроном і не скаже (в розумінні «прикаже»), що і як робити, до того часу трудно від нас самих чогось чекати» [74, 66]. Селянство було готовим перетворювати своє господарство, однак йому не вистачало знань та

розуміння як це робити, і воно виявляло готовність скористатися послугами агрономів.

Протягом 1920-х років довіра до агрономічних працівників зростала, про що свідчили схвальні відгуки самого селянства та заклики до надання їм агрономічної допомоги. Так, у журналі «Український агроном» один з кореспондентів аналізував просування агрономічної роботи, яка часом з недовірою сприймалася серед селянства, але «потім гарні наслідки роботи переконували його в доцільності» сільськогосподарських знань [120, 35]. Схожих міркувань дотримувались і окремі агрофахівці. Зокрема агроном Г. Пікус, характеризуючи стан агророботи в одній із миколаївських дільниць, у листі до місцевого земельного відділу відзначав, що «надії на успіх в цій справі мають місце, так як шляхом переконання вдалось досягти деяких результатів і схилити населення до вирішення питання у позитивному сенсі» [42, 7].

У багатьох випадках хлібороби із захопленням ставились до своїх наставників у землеробській праці. Селянин Ф. Кирильчук з Степанівок на Київщині у листі до журналу «Агроном» писав: «Вже кілька разів був у нашому селі агроном Нестеренко. Це – ніби свято настає на селі. От хоч би й учора. Повна хата людей слухало, як він розповідав про землеустрій, про чотирьохпілля, про кращі врожаї. Тільки заможніші незадоволені, а все селянство тільки й мріє як-би той новий лад завести». Хлібороб Д. Клименко з Березівки на Пирятинщині наголошував, що «ми слухаємо агронома Савченка і багато чого досягли: після жнив, при кінці липня, поспрягались і поорали всю стерню на 3-4 вершки, навіть і городи… Боремося з шкідниками громадою. За таку роботу то й урожаю сподіваємось не поганого» [35, 5]. Між іншим, з метою формування довіри до агрономів серед селян формувалися відповідні настанови. Наприклад, журнал «Радянський селянин» на своїх сторінках закликав: «Частіше радься з агрономом. Кожна справа потребує знання й уміння. Це знання сільського господарства має агроном. Не обминайте знаючу людину. Агроном – ваш друг» [153, 17].

Підтверджувало бажання селянства співпрацювати з агрономами працівниками численні запити в земельні органи та листи в редакції сільськогосподарських часописів. Усі вони були схожі за змістом та закликали до широкого агрономічного обслуговування. Так, селянка Й. Боярка із Золотоніської округи у листі до журналу «Агроном» запитувала: «Чи є агроном у Радянській республіці?», бо «може де й є, тільки в нашому селі за час революції ні одного агронома і не бувало, …а треба агронома справжнього, бо прагнуть люде нового ладу…» [35, 4]. В іншому листі – Я. Пушкаренка із Шендерівки на Черкащині – йшла мова про те, що «вже й сельрада ухвалювала… закликати агронома, а його нема. Їхав у Комарівку чи в Хильки, а нас обминув. Треба б районові підтягтися та посилати агронома по селах, нехай розкаже хоч про шкідників [35, 4-5]. «Товариш Тарасюк» із Федюківки на Уманщині просив «дати пораду»: «Селяне йдуть за порадами до сельради і часто повертаються без нічого. А тут ще й черва, жучки – врожаям загрожують. Безпорадне селянство наше…» [35, 4]. Селянин П. Товкач з села Сергіївки на Донеччині теж просив прислати до них агронома, бо «на початку весни селянство заговорило було про багатопілля, місцева влада обіцяла агронома прислати, та тільки обіцяли. Так і заглухла мова про шостипілля, а як би приїхав агроном та роз’яснив, то було б діло. Наші селяни вже навіть не вірять, що є на світі агрономи. А дуже хотілось би подивитись на них і послухать [221, 56]. Водночас заслуговує на увагу той факт, що навіть в кінці 1920-х років серед селянства траплялись випадки соціальної недовіри до роботи агрономів. Так, за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У селянство Проскурівщини (Хмельниччини) вороже ставилось до агрономів і твердило: «Як працював коло землі без агронома то білий хліб був, а тепер є агроном й чорного немає» або «Прочистка насіння нічого не дає і вони вимагають чистоти насіння бо хочуть взнати скільки є хліба в селян й хочуть на цьому заробити» [262, 13].

Негаразди співпраці агрономів і селян, пов’язані з недобросовісним ставленням до господарювання намагалася висміювати сільськогосподарська

преса. «Радянський селянин» помістив вірша «За господаря «Недбая» та агронома «Нехая», у якому висміював і недбайливого сільського господаря, і безвідповідального агронома: «Таких Недбаїв ще у нас немало, нехай навчає їх господарювати, віддавши Нехаю на поталу – ідуть усі Недбаї старцювати!» [86, 34-35]. До кращих якостей агропрацівників зверталася також поетична творчість. «Межи, степи, шостипілля, ноги стреножує втома, земле моя непокірна! Ждеш мене агронома?» – писав «Радянський селянин» [230, 24].

Незважаючи на поглиблення взаємодії між агрономами і селянами-господарями мали місце і негативні сторони цієї співпраці, викликані діяльністю чи вірніше бездіяльністю самих агрономічних працівників. Зустрічались випадки низької якості обслуговування господарств та недобросовісності агроперсоналу. Вони не були поодинокими і активно обговорювалися в пресі. Зокрема, селянин С. Шабалинів із Конотопського округу у листі до журналу «Радянський селянин» писав, що «ще в 1921 р. приїзжав до них агроном, зробив декілька лекцій, селяне були зацікавлені і з великою охотою її слухали». За наступні чотири роки вони «не чули ні одної лекції по сільському господарству, хоча в їхньому селі й жив агроном у дитячій трудколонії, він не дбав нічого про сільське господарство» і «навіть байдуже взагалі ставився до господарства й до всякої праці». Сам же агроном, на думку С. Шабалиніва, «не знав де знаходиться Селянський будинок, а знав дорогу на лук до Деснища купатися», бо «отака то праця в нашого агронома» [111, 44]. Ще один селянин – П. Турчак з Мокрої Калигірки на Черкащині – жалівся на відсутність відповідних спеціалістів у їхньому населеному пункті: «А в нашому селі з’явився агроном з Шполянської цукроварні, що його вислав комбінат боротися з шкідникам. Було це влітку. Загадав він людям іти в поле та позначати нори, щоб агроном не шукав. Так і досі стоять кілки, а агронома немає й знаку» [35, 5].

Крім суто виробничих моментів в агрономічній практиці, мало місце зловживання службовим становищем окремими працівниками. Анонімний дописувач «Радянського селянину» – «Магнетто» – з села Олексіївки на

Бердянщині, писав про агронома Войта, про якого «селяни знають, що він є й що він одержує платню, але ніяк не можуть дізнатись, що саме робить цей товариш». У підпорядкуванні цього агронома перебувало сім сіл. Проте фактично він обслуговував лише одне село – Благовіщенці, а також мав проводити землевпорядження у комуні «Червоний маяк» та по району. Згодом, на засіданні пленуму районного виконавчого комітету в цьому ж селі виявилось, що навіть тут Войт майже не буває, а «водить… за ніс селянство цілого району» [286, 58]. У 1927 р. у газеті «Червона Лубенщина» вийшла стаття під назвою «Заберіть його від нас», де йшла мова про агронома Тарандинцівського району Александрова. Йшлося про про численні порушенням агрономом своїх обов'язків. «Останньою краплею» для місцевих селян стало проведення загальних громадських зборів з метою читання лекції про сівозміни, на які Александров прийшов у нетверезому стані. Оскільки близько двохсот присутніх слухачів виявилось для нього «малою аудиторією», він у процесі читання заснув. Подальше розслідування районної робітничо-селянської інспекції по даному факту виявило, що «що фінансова справа агрорайону знаходилась в хаотичному вигляді», а «крім того є деякі зловживання». Беручи до уваги факти численних зловживань Александровим, інспекція направила в окружний земельний відділ клопотання про його звільнення та детальний акт ревізії [49, 208].

Інший випадок безвідповідального ставлення до виконання службових обов'язків демонстрував один із агрономів Липово-Долинівського агрорайону на Рівненщині. Завідуючий районним земельним управлінням М. Яковлєв наголошував, що «населення вимагає негайної агрономічної допомоги, а агроном відповідає: «Добре – приїду». Тим справа й кінчається». За тримісячний період діяльності цього агронома, М. Яковлєв побачив його лише одного разу на окружній технічній нараді. Тому, за словами М. Яковлєва, «населення… лишалось безпорадне в боротьбі з посухою та шкідниками» і «починало покладати всі свої надії на бога, а не на власну самодіяльність». Насамкінець М. Яковлєв наводив приклади, коли селянство

очікувало прибуття агронома по кілька годин і розходилося по домівкам ні з чим [173, 107-108].

Низька ефективність агрономічної діяльності зумовлювалась відсутністю належної професійної підготовки відповідних спеціалістів. Один із агрономів НКЗС на курсах організації сільського господарства у Харкові зазначив, що «в Україні майже всякий, хто ходить по землі, вважає себе за агронома» і «таке явище дійсно є і воно ненормальне». Серед тих осіб, які називали себе «агрономами», зустрічались колишні працівники дослідних лабораторій і сільськогосподарських підприємств, завідуючі складом продовольств та інші. Окремі з них заявляли, що «мають вищу освіту», але у зв'язку з життєвими обставинами, втратили документи про кваліфікацію, інші – вважали себе агрономами-практиками. Це відкривало шлях до так званих явищ «фельдшеризму» чи «знахарства» у практиці сільського господарства [194, 91].

Питання взаємодії агрономічних працівників із селянством предметно цікавило центральні профільні органи. Вони проводили спеціальні обстеження щодо реального впливу агрономів на землеробський загал. Зокрема, селянам роздавались «подвірні бланки», в яких вони зазначали загальну ефективність агрономічної роботи у їхньому населеному пункті. Основні питання таких бланків були наступними: «Чи відомо господарю, хто такий агроном?», «Коли і при яких обставинах господар довідався, хто такий агроном?», «Коли агроном уперше і при якій справі особисто звернувся до господаря?», «Чи був господар на окремих лекціях агронома та слухачем с.-г. курсів?» [248, 44]. Щоправда, загальних даних щодо ефективності роботи агрономії в межах УСРР одержано не було. Однак, результати окремих опитувань давали певну інформацію щодо цього питання. На місцевому рівні прикладом роботи агрономів серед селян можуть послугувати дані опитування сіл Мачухи та Жуки Полтавської округи. Вказані села були розташовані поблизу Полтавської дослідної станції та в 10 верствах від

окружного міста, що створювало добрі умови для просування агрономічних знань у селянське середовище.

Таблиця 3.3.1

Дослідження ефективності агророботи агрономів (за даними сіл Мачухи та Жуки Полтавського округу) [185, 81].

Назва села та його соціальні групи	% селян, які зовсім не чули про роботу агронома	% селян які чули про роботу агронома						
		До 1905 р.	1906-1917 р.	1919-922 р.	1923-1924 р.	1925-1926 р.	1927-1928 р.	Невідомо
с. Мачуха								
Незаможні	25	-	3	1	7	25	26	13
Середняки	10	3	-	3	10	30	44	-
с. Жуки								
Незаможні	37	-	1	5	-	10	47	-
Середняки	12	-	5	2	-	17	60	4

Результати дослідження ефективності агророботи показали, що в Мачусі 35 % селян взагалі ніколи не чули про агронома, а в Жуках – аж 49 %, решта дізнались про них після 1925 р. Між іншим, агроном, що бував у селах, охоплював своєю працею близько половини селянства, причому середняків було більше ніж незаможників. Більша частина селян вказували, що вони нічого не запам’ятали від агронома і не застосовували у своєму господарстві, інші – згадували консультації з правильної годівлі худоби, обробітку грунту, садку та кооперування сільського господарства [185, 81-82]. Отже, навіть у сприятливих умовах агрономічні знання завойовували селянство надзвичайно повільно. Однак, той факт, що значна частка хліборобів дізналася про роботу агрономів у 1920-х рр. свідчить про її високу дієвість у цей період.

Поряд з обслуговуванням агрономією селянських індивідуальних господарств, важливе місце також займала її взаємодія із кооперативними організаціями. Серед громадсько-кооперативної агрономії найбільш поширена була агрономія сільськогосподарської кооперації. Властивість сільськогосподарської кооперації була однією з причин «тяги до неї», що помічалось серед працівників громадської агрономії ще за часів «земства» та в перші роки революції [33, 36]. У дореволюційний період масове агрономічне обслуговування проводилось через агрономію сільськогосподарських товариств, яка, однак, ще не повністю набула кооперативного змісту. Згодом, із помітним ростом сільськогосподарської кооперації, спостерігалось утворення нової кооперативної агрономії. По суті своєї роботи вона мало чим відрізнялась від державної земельної агрономії. У центральному, губернських та районних кооперативних союзах були свої агрономічні відділи, інколи зі спеціалістами по окремих галузях сільського господарства. В селах і первинних кооперативах агрономічних підрозділів спочатку не було. Як і агрономія земельних органів, кооперативна мала стати підконтрольною широким масам сільського населення, які могли б направляти її в русло обслуговування своїх інтересів. Обидві агрономії звітувались перед своїми представницькими органами: «земорганівська» – перед робітничо-селянськими радами, кооперативна – перед з’їздами уповноважених або загальними зборами кооперативних організацій. Такі з’їзди окреслювали її плани і визначали напрямки діяльності [284, 26-28].

Становлення агрономії сільськогосподарської кооперації багато в чому було пов’язане із низьким рівнем агрономічного та організаційного їх обслуговування, що не задовольняло значну частину селянства. Такий перебіг зумовив утворення нового «інституту агрономів-колективістів». Суть цього «інституту» полягала в наступному: збори представників колективних господарств запрошували агрономів для їх обслуговування за свій кошт. У свою чергу, сільськогосподарський союз втілював у реальність постанову зборів шляхом надання кредиту колективу, який покривав би утримання

агрономів. Такий механізм, з одного боку, забезпечував своєчасну оплату праці агроному, а з іншого – забезпечував безпосередній зв'язок агронома з союзом. Проте, окремі фахівці наполягали на однаковому розподілі утримання агрономів – наполовину між сільськогосподарськими союзами та колективами. Запрошували агронома для обслуговування здебільшого 15-30 колективних господарств [138, 14]. Сільськогосподарські колективи, являючи собою відносно великі господарства, в 12-15 разів більші за індивідуальні селянські, повинні були мати свої плани обслуговування. Проте, скласти план для колективу та стежити за його виконанням агроном міг тільки тоді, коли приділяв цій справі значну кількість часу. Тому оптимальним навантаженням для одного агронома вважалось обслуговування 5-7 колективів із 500-600 десятинами землі загалом [66, 34].

Поширення агрономії сільськогосподарської кооперації також передбачало утворення своїх «совхозів» та агропунктів. Однак, їх було небагато. Для прикладу, на Київщині у 1923 р. місцева кооперація орендувала близько 20 тис. десятин землі. У даному випадку такої площі було не досить, щоб розгорнути на ній широку організаційну структуру агрообслуговування. Це пояснювалось недостатніми матеріальними ресурсами і частковою слабкістю самої кооперації. Тому ні районної, ні дільничної форми кооперативної агрономії тут не було, хоча тенденція до принципових організаційних змін поступово визначалась [284, 26].

Кооперативна агрономія обслуговувала різні галузі сільського господарства: буряківництво, коноплярство, тютюнництво, картоплярство – і, займаючись цими інтенсивними культурами, закладала цілу мережу своїх осередків. Крім цього, вона займалася кооперуванням широких мас селянства, створенням спеціальних кооперативів, сільськогосподарських гуртків тощо. Такі обставини, на думку дописувача «Українського агронома» Ю. Лихошерста, «давали їй право бути громадською агрономією», оскільки агрономія земельних органів була «переобтяжена роботою не агрономічного характеру» [131, 30].

У середині 1920-х років наміри НКЗС та його низових органів щодо здійснення узгоджених агрономічних заходів з метою поліпшення сільського господарства зовсім не відкидали самостійного утворення та проведення агророботи різними видами сільськогосподарської кооперації. У зв'язку з поширенням спеціалізації сільськогосподарської кооперації по всій УСРР розпочали свою діяльність спеціальні союзи та товариства: буряківничі, садівничо-городні, молочарсько-скотарські, насінньові та інші. Кожний спеціальний союз сільськогосподарської кооперації організовував свою агрономічну сітку та проводив систему агрозаходів. У таких умовах агрономія земорганів поступово поступалася агропідрозділам сільськогосподарської кооперації, водночас контролюючи планове виконання ними агрозаходів [273, 60].

Тогочасне становище народного господарства потребувало від усієї системи сільськогосподарської кооперації не тільки поглиблення агрокультурного обслуговування кооперованих селянських господарств, але і поширення впливу кооперативної агрономії на «реконструкцію» народного господарства. Така ситуація окреслювала перед системою сільськогосподарської кооперації завдання з утворення сталого інституту кооперативної агрономії, який би охоплював кооперативну систему від окремих товариств до загальнодержавних центрів [113, 38].

Незважаючи на зріст мережі кооперативної агрономії земельні громади ставили питання про своїх власних штатних агрономів. У професійно-правовому відношенні такий агроном повинен був прирівнюватись до працівників земельної агрономії. У разі поширення агрономії земгромад у перспективі розглядалось можливість розширення штату працівників при земельних відділах, які б утримувались за рахунок державних коштів. Агрономів для земгромад запрошували зазвичай сільські виконавчі органи, з якими вони складали угоди на підставі спільних вироблених положень. Рекомендації щодо їх роботи також надавались місцевими земельними органами [174, 34].

Утворення агрономії земельних громад розглядалась як важливий напрям поширення агрономічної діяльності в УСРР. Районний агроном за браком часу не завжди звертав увагу на агрообслуговування земгромад, а інші агрономічні спеціалісти районних земельних відділів, за затвердженими принципами районної агрономії обслуговували лише окремі галузі сільського господарства з організаційно-технічного боку, що ускладнювало виконання іншого роду обов'язків. У свою чергу, зосереджене агрообслуговування земельних громад зумовлювало потребу залучення до цієї роботи агрономії сільськогосподарської кооперації та інших установ. Проте, допомога кооперативних союзів, насамперед буряківничих, щодо обслуговування земгромад залишалась незначною – їхня агрономія була досить завантажена своїми безпосередніми обов'язками.

Потребу утворити агрономію земгромад зумовлював рівень агрономічної обізнаності селянства. Ініціювання такого інституту, без сумніву, свідчила про усвідомлення землеробами потреби в агрономічному обслуговуванні. Виконання службових обов'язків агроперсоналу земгромад передбачало наступне: участь у внутріселищному землевпорядженні, складання планів агрокультурних заходів у підлеглих йому земгромадах і допомога у виконанні, дослідження організаційно-господарчих та технічних досягнень у сільському господарстві земгромад, проведення кооперативної та культурно-освітньої роботи в земгромадах та інше [273, 61].

Темп росту агромережі кооперації, порівняно із земельними органами, ставав дедалі помітнішим, що зумовлювало дієвість у стосунках з суб'єктами господарювання. За словами дописувача «Українського агронома» Т. Арсірія «земельний агроном без юридичного зв'язку з господарством, без жодних матеріальних засобів, з голим науковим показом у руках не міг підійти до селян і пропонувати їм: «а нумо хлопці, реконструймось!»», а в кооперативного агронома для цього було «безліч матеріальних засобів»: надані кредити, машини, насіння, племінна худоба тощо. Крім цього він мав змогу і право на свій розсуд впливати на господарство і зміцнювати

органічний зв'язок з ним. У розпорядженні земельної агрономії залишалась лише організаційна складова, а в кооперативної – переважно «технічна» частина роботи [5, 54-55].

Кооперативна агрономія свою роботу в товариствах і серед кооперованого населення проводила за допомогою агрономічних виїздів у села. Практична робота кооперативної агрономії полягала переважно у виконанні оперативних завдань, перевірці заходів контрактації, хлібозаготівельної роботи, дослідженнях і ревізіях кредитних та спеціальних товариств, складанні їхніх звітів і планів тощо. Меншою мірою ця робота охоплювала спеціальні галузі сільського господарства. Крім того через відсутність чіткого керівництва цією групою агрономії в її роботі розвивався шкідливий, надто в галузі контрактації «паралелізм», що часом призводив до зриву у вирощуванні інтенсивних культур, особливо засівів довгорічних трав і просапних культур, що їх заміняли зерновими посівами [215, 55].

Аналіз роботи кооперативної агрономії показував, що вона обслуговує окремі галузі селянських господарств, які об'єднувались у відповідні спеціальні кооперативні товариства. Проте, зустрічали випадки, коли одне й те ж господарство обслуговувалось різними агрономами без погодженого між ними, загально-організаційного плану даного господарства. Це спричиняло часом і непорозуміння [113, 38]. Матеріальна база на утримання інституту агрономів земгромад передбачалася за рахунок держави і сільськогосподарської кооперації, що знаходила на це б кошти серед кооперованого населення. Агрономія земельних громад у перші часи свого існування мала підпорядковуватись і перебувати в «адміністративній залежності» від земельних органів. Згодом, коли землевпоряджене населення ставало у достатній мірі кооперованим, агрономія земельних громад повинна була поступово перейти у підпорядкування сільськогосподарської кооперації [273, 61]. Агроперсонал земгромад міг обслуговувати земельні громади у певних районах, що складались із кількох адміністративних районів. Він мав

бути підлеглим окружним земельним відділам і контактувати з районними агрономами.

Важлива роль у 1920-х роках у взаємодії агрономії з об'єктами агрокультурного впливу відводилася національному питанню. Воно проявлялось у процесі українізації, тісно пов'язаної з професійною діяльністю агрономів. Адже продуктивне спілкування з сільськогосподарськими виробниками могло відбуватись тільки українською мовою. Впровадження політики українізації у середовище агрономів розпочалось із центрального професійного об'єднання агрономічних працівників – Науково-технічної секції Всеробітземлісу. На неї покладалися великі надії в цій справі. За словами журналіста «Сільськогосподарського пролетаря» С. Пилипенка, «їхня думка працюватиме по-пролетарському і всіче кожну спробу когось схибити з наміченого компартією і радвладою шляху. Вона знатиме навіщо нам українізація» [165, 3].

Однак, чимало агрономів не змогли опанувати українську мову, що зумовлювало комунікативний бар'єр із сільськими мешканцями. Часопис «Український агроном» з цього приводу зауважував, що велика кількість агрономів «мислить виключно на російській мові», а тому не знаючи… мови, не розуміючи добре с-г. терміни, що їх уживає селянин українець, абсолютно не розбираючись у синонімах… відважується на такі слово витвори… що ріжуть тобі вухо, або ж існуючою українською термінологією користаємось недоречно» [133, 51].

Згодом професійна увага агрономів змістилась у бік «класового питання». Робота мала спрямовуватися в русло взаємодії з середняцько-незаможницькою частиною селянського загалу. Агрономів застерігали від зосередженості на заможному селянстві, бо «куркулі часто більше цінять агрономічні поради, ніж інколи незаможники» [18, 2-3]. Крім цього в окремих агрономах вбачали потенційних «класових ворогів», оскільки частина з них була вихідцями з «глитайського» середовища, а не робітничо-

селянський сімей або залишались прихильниками земського типу агрономії [147, 4-5].

Взагалі врахування політичних аспектів у роботі агрономів було серйозним додатком до агрономічної праці. Держава вимагала, щоб виконання професійних обов'язків виступало свідомим впровадженням політики побудови нового суспільного ладу. Журнал «Український агроном» писав, що «агрономи є активні будівники та учасники соціалістичної перебудови сільського господарства…» і наполягав на тому, що «кожна, на перший погляд, зовсім «позапартійна» аполітична робота – розвиток бурякосіяння, скотарства, птахівництва, дослідна робота та ін. набуває тепер виразного політичного класового характеру» [147, 4]. Із задоволенням журнал констатував, що «серед сучасної агрономії, як і серед інших спеціалістів, є значна кількість осіб, що цілком засвоїла політичну важливість заходів соціалістичної перебудови сільського господарства» [147, 4]. Водночас, за словами іншого дописувача, того ж журналу «серед агрономії залишилось ще чимало таких спеціалістів, які не розуміють політики партії і не навчились впроваджувати її в життя або просто хочуть у своїй роботі стояти осторонь від політики і класової боротьби щоб проводити суто-технічну «позапартійну роботу» [147, 4-5]. Загальні уявлення про перевірку агрономів на лояльність до радянської влади також відображала інформація з їхніх особових справ. Значною мірою вона стосувалась роду занять і громадської діяльності під час революційних подій 1917-1921 рр. [60; 61; 62].

Заслуговував на увагу той факт, що в кінці 1920-х рр. у земельних органах агрономії працювало 4-6 % комуністів. У ході виконання першого п'ятирічного плану передбачалась наявність хоча б одного агронома-комуніста у районі [249, 83].

Таким чином, розвиток агрономічної мережі у пореволюційний період активізовував взаємодію з багатьма об'єктами агрокультурного впливу – селянами, громадами, кооперативами. Першою ланкою такої співпраці було обслуговування агрономами селянських індивідуальних господарств. Із

характером роботи агрономів у 1920-х рр. в УСРР була обізнана певна частина селянства і добре ставилася до агрономічної допомоги. При цьому більша увага припадала на групу селян-середняків. Однак, проблема кадрового забезпечення агромережі у багатьох випадках негативно позначалась на ефективності і своєчасності агрономічної допомоги. У подальшому розвиток сільськогосподарського виробництва мас сприяв поширенню агрономії кооперативів і земельних громад. Вказана співпраця в цілому носила продуктивний характер, оскільки агрономи виконували свої обов’язки на постійній основі у конкретних господарських об’єднаннях та відповідали перед ними за результати агророботи.

У перспективі на агрономів з боку держави покладалися великі сподівання. Вони передбачали участь агроперсоналу у процесі колективізації шляхом його залучення до роботи в органах управління колективними господарствами. З іншої сторони агрономи ставали інструментом проведення державної політики в умовах утвердження тоталітарного курсу.

РОЗДІЛ 4
МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ АГРОНОМІВ

4.1. Заробітна плата та інші доходи агрономів

Одним із першочергових завдань органів радянської влади було піднесення продуктивності праці. Серед засобів вирішення цієї проблеми стало підвищення заробітної плати працівників та створення системи соціального забезпечення. XIII-й партз'їзд дав агрономам надію на те, що влада не буде ставити їх у «гірші умови, ніж працівників фізичної праці» [261, 43]. Зважаючи на «перехідний» період у становленні економіки це завдання було непростим, а агрономи сподівались на оплату праці на довоєнному рівні.

Ресурси країни, яка пережила війну і революцію, були більш ніж недостатні, щоб забезпечувати стабільне фінансування необхідних видатків. Однак, все ж в 1922-23 рр. стала помітною тенденція поліпшення агробюджету. У цей час активізовувалися спроби налагодити, більш-менш, нормальне фінансування агрономічної допомоги із коштів центрального і місцевого бюджетів. На центральний бюджет – кошти Народного Комісаріату Земельних справ – було покладено, головним чином, утримання агроперсоналу і дослідних станцій. Водночас, всі агрономічні заходи згідно постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про місцевий бюджет» від 16 серпня 1922 р. повинні були фінансуватись місцевими органами влади. Залишилось відкритим питання як вони будуть виконані на практиці. Організація місцевих бюджетів ще не набула сталого характеру і використання їх коштів для агрономічної допомоги часто залежало від випадкових причин. Лише в окремих губерніях, Київській, Харківській, Донецькій, місцевий бюджет відігравав помітну роль, забезпечуючи до 60-80 % необхідних на агрономічну допомогу коштів і, більш-менш, нормально фінансував усі необхідні видатки [65, 105-106].

Між тим, питання доходів агроперсоналу визначалось не лише загальним економічним станом країни, а й традиціями оплати праці агрономів. Адже в «старі» часи вони належали до високооплачуваних фахівців. Заробітна плата агроперсоналу у довійськову добу та передреволюційну добу нараховувалась в таких межах:

Таблиця 4.1.1

Заробітна плата агроперсоналу
у дореволюційний період (в крб.) [279, 29].

Посадове становище	Час	
	1914 р.	1917 р.
Дільничний агроном	125-175	150-225
Агрономічний староста	50-80	75-120
Повітовий агроном	150-250	200-300
Губерніальний агроном	200	300

Таблиця 4.1.2

Заробітна плата агрономів дослідних селекційних станцій
на 1914 р. (в крб.) [279, 29].

Завідуючий дослідною станцією (директор)	250-300
Спеціаліст на дослідній станції	180-240
Технік	100-125
Практикант	40-75

Крім відносно високої платні, агроперсонал користувався так званими «відкритими листами», що давали йому право в будь-який день і час брати в користування пару коней земської пошти, кучера та бричку. Значна кількість земств видавали добові під час роз’їздів на дільниці. Житлом не було забезпечено лише 10 % агрономів.

Рівень забезпеченості працівників дослідних станцій не поступався пересічним агрономам. Практиканти отримували менше через відсутність стажу і кваліфікації. Зарплата агрономів, які працювали управителями маєтків, була різною, залежно від економічного потенціалу та розміру маєтка, і коливалася в пристойних межах – 100-2000 крб. [279, 29].

У перші роки радянської влади зарплата агроспеціалістів характеризувалася місцевою специфікою: постійної валюти в обігу на той час ще не було і тому грошові виплати проводились у карбованцях, рублях, кредитах тощо. Грошова система була розбалансованою і майже рік (листопад 1921 р. – листопад 1922 р.) розрахунки проводились навіть у довоєнних карбованцях. У січні 1923 р. було проведено фінансову реформу і в обігу з'явився золотий карбованець і червінець. У період 1921-1925 рр. радзнаки, карбованці, червінці, та рублі виконували функцію основної валюти.

Загалом, місцевому агрономічному персоналу в кількості 1360 осіб за листопад 1922 року було асигновано 6205000 рублів [235, 128]. Розподіл дотацій по губернським земельним відділам був наступним: Харківський (160 агрономів) – 700 тис. рублів, Полтавський (250) – 1 млн. рублів, Донецький (92) – 512,8 тис. рублів, Катеринославський (113) – 400,2 тис. рублів, Чернігівський (120) – 550 тис. рублів, Київський (180) – 852 тис. рублів, Подільський (117) – 520 тис. рублів, Волинський (119) – 520 тис. рублів, Одеський (209) – 950 тис. рублів. Таким чином, один агрономічний працівник у середньому на рік отримував 4560 рублів, а в місяць – 380. Фінансування всіх губерній було майже однакове. Незначні відмінності спостерігались на Одещині та Донеччині. За рік ситуація поліпшилася і на квітень – червень 1923 р. зарплата досягла наступних показників (у радзнаках): агрономи сільської місцевості всіх губерній отримували у квітні 720, у травні – 964, у червні – 1540, агрономи окружних земельних управлінь Полтавської, Волинської, Подільської і Чернігівської губерній відповідно – 756, 1012, 1616, агрономи окружних земельних управлінь Одеської,

Харківської, Київської, Донецької і Катеринославської губерній – 792, 1060, 1696. Отже, зарплата за 2 місяці зросла майже у 2 рази. Головними причинами цього були виробнича активність та поступове економічне відродження країни. При цьому у східному регіоні УСРР рівень зарплати був вищий, ніж у Центральному і Західному.

На Київщині станом на січень 1923 р. місячні заробітки районного агронома становили 320 рублів. При цьому нерегулярна виплата зарплати була майже постійним явищем [205, 33].

На Півдні України на жовтень 1924 р. матеріальне становище працівників агрономічного профілю було наступним:

Таблиця 4.1.3

Зарплата агроперсоналу в Одеській губернії у 2-ій половині 1923 р. – 1924 рр. (в крб.) [189, 101].

Посада	2-га половина 1923 р.	1924 р.	
		1-ша половина	2-га половина
Окружні агрономи	28-45	28-58	35-58
Окружні спеціалісти	28-35	41-47	35-54
Районні агрономи	18-29	23-40	29-50
Районні спеціалісти	15-29	23-33	27-33
Агрономи при райземуправліннях	-	23-28	23-28
Окружні землевпорядники	64-81	73-90	112
Дільничні агрономи	47-58	58-60	85

Цифри показують, що зарплата на Одещині поліпшилась, головним чином, у землевпорядників, на відміну від всього іншого агроперсоналу, де майже нічого не змінилось. Окружні агрономи отримували найбільше, районні спеціалісти і працівники земельних управлінь однаково.

Дореволюційна ставка агронома у 100-150 крб. у радянські часи була явно недосяжною. Це яскраво демонструє кошторис Полтавського окрземвідділу на 1925-1926 р., згідно якого агроном мав отримувати лише 19-20 крб. на місяць [264, 16]. До того ж, ситуація ускладнювалась ще й частою відсутністю субвенцій з боку НКЗС. На Донеччині, де ставки були зазвичай вищими, зарплата спеціалістам збільшилась з 30 до 40 крб. [90, 83].

У «Докладной записке о положении интелигенции на селе» Всеукраїнської Центральної Ради Професійних Союзів до політбюро ЦК КП(б)У за 1926 р. зазначалося, що «заробітна плата сільської інтелігенції стояла на досить низькому рівні, учитель отримував 32 карб. 50 коп. – 35 карб., лікар, агроном, робітники з вищою освітою – 50-65 карб.» [261, 43]. Для порівняння місячні ставки 1924/1925 рр. були для інженерів-комунальників 150-200 крб., хіміків – 120-250 крб., будівельників – 250 крб., гірників – 100-280 крб. Не було менших ставок для інженерів різних підприємств, як 100 крб., з максимумом до 360 крб. і спецставками більше за 500 крб., навіть для стажувальників-хіміків була ставка в 100 крб. на місяць [190, 10]. У дореволюційний період думки протиставляти інженерів та агрономів не виникало, оскільки губернський агроном отримував більше ніж губернський інженер.

У 1920-х рр. агропрацівники та інші працівники сільського і лісового господарства виявилися обділеними щодо збереження своїх статків на довоєнному рівні. Районний або окружний агроном, а також лісовод отримував на Одещині 20-40 % від дореволюційної зарплати. На Донеччині та Харківщині цей показник наближався до 40 %. На Донеччині пересічна платня сільськогосподарського працівника досягла 60 %, лісових працівників – 45 %, в агрономів та землевпорядників – 40 % [135, 95].

З метою вивчення бюджету агрономів Всеукраїнським Агрономічним товариством у 1924 р. було проведено анкетування. Воно стосувалось матеріального становища агронома на селі і тих методів, якими доводилось йому працювати. Анкет було небагато, всього 21, з них: 15 з Харківщини, 1 з

Катеринославщини та 5 з Донеччини. За даними анкетування, місячне утримання агроперсоналу не перевищувало 30 крб., здебільшого 20-25 крб. Виплата проводилась двічі і не менше одного разу щомісяця. Інших доходів, крім присадибного господарства, у агрономів не було [1, 29].

Загалом органи НКЗС перекладали функції фінансування агроперсоналу на місцеві земельні органи. Останні ж не могли забезпечити агрономам доходи на рівні працівників кооперації і радгоспів. Субвенції від НКЗС агрономічні організації могли очікувати місяцями, до того ж безрезультатно. Низька оплата праці агрономів породжувала часті переїзди у пошуках кращої роботи, навіть яка не відповідала їхньому фахові [90, 83].

Непростим було становище агрономів, які працювали при районних земельних управліннях. У фінансовій документації вони фігурували під назвою «агротехніки». Їхня функція зводилась до облікового контролю і тому суто професійна діяльність була відкинута на другий план. Якщо райагрономи отримували зарплату до 50 крб. і субвенцію, то «агротехніки» до 25 крб. Навіть постанова Ради Народних Комісарів «про 50 крб. зарплати низовому агрономічному апарату» 1925 р. стосувалась лише райагрономів, а не працівників земуправлінь [7, 101-102].

«Перспективний план по сільському господарству Лісостепу і Полісся України Наркомзему УСРР» на 1925 р. передбачав підвищення оплати праці сільськогосподарських працівників:

Таблиця 4.1.4

Запланований ріст оплати праці агроперсоналу

(крб. на 1 рік працівнику) [160, 244].

Категорія агропрацівників	Роки						
	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Райагроном	555	900	1080	1200	1320	1500	1600
Спеціаліст	420	720	900	1080	1200	1200	1200
Агротехнік	420	480	600	600	720	720	720
Практикант	-	420	480	600	720	720	720

На виконанні цього плану наполягала Всеукраїнська агрономічна конференція НТС Всеробітземлісу у 1926 р. Доповідачі констатували, що зарплата агрономам у середньому не перевищувала 60 крб., що становило 30 % довоєнного рівня [280, 5]. Агрономічні працівники радянських господарств і Цукротресту отримували вищі зарплати, але їх кількість становила не більше 25 % всього агроперсоналу. Найчисленніша група агрономів – це земельна радянська агрономія, яка працювала у периферійній місцевості. Її матеріальний стан формально мав відповідати установленому держмінімуму 1926 р.: райагроному – 90 крб., райспеціалісту – 80 крб., райагротехніку – 50 крб. На практиці пересічна зарплата не перевищувала для агрономів 50 крб., а спеціалістів – 35 крб. Навіть зменшення кількості вихідних і щорічних відпусток навряд чи вплинуло на поставлене завдання збільшення окладу до 100 крб. Учасники згаданої конференції продублювали держмінімум, установивши мінімальні ставки райагроному, райспеціалісту і райагротехніку – 90, 80 і 50 крб. відповідно [280, 5-6].

Влада намагалась відгукнутись на побажання громадськості і у другій половині 1926 р. вийшла постанова Раднаркому про збільшення заробітної плати агроперсоналу. Зріст платні за наступні роки по групах спеціалістів мав відбуватися в такому порядку.

Таблиця 4.1.5

Проект зростання зарплати агроперсоналу у 1925-27 рр. (в крб.) [251, 14].

Посада	1-ша половина 1925-1926 рр.	2-га половина 1925-1926 рр.	1926-1927 рр.
Райагроном	50	90	90
Спеціаліст	50	80	80
Агротехнік	30	50	50

Отже, через два роки, в 1927 р., фахівці повинні були отримувати майже вдвічі більше. Реальні посадові оклади агрономічного апарату УСРР за станом на 1926 р. були такими:

Таблиця 4.1.6

Таблиця 8. Оклад агрономічного персоналу в 1926 р. (в крб.) [279, 29].

Зав. від. центральних установ	Пом. зав. від. центральних установ	Інспектура НКЗС	Спеціалісти установ НКЗС	Райагрономи земельні	Райагрономи кооперативні	Райспеціалісти земельні	Дослідники	Зав. радгоспами	Агротехніки
350-400	250	220-150	250-150	90	90-110	80-60	121-85	80-60	60-50

Отже, програми підвищення заробітної плати стали втілювати в життя. Однак, між зарплатнею спеціалістів установ та «периферії» був чималий розрив (від 50 до 400 крб.). Агрономи спеціальних установ отримували від 150 крб., тоді як агрономічний персонал, що виконував обов’язки безпосередньо на місцях, мав доходу не більше 120 крб. Зрозуміло, що індивідуальні здібності в молодого агронома могли бути як високими, так і низькими. Тому збільшення платні в кожному конкретному випадку також залежало від професійної чи громадської активності, освіченості та додаткових вмінь. Так, Миколаївський ОЗВ у листі Одеському сільськогосподарському інституту просив повідомити, чи можуть вони рекомендувати райагронома до Карл-Лібкнехтовського району, що знає німецьку мову. Передбачалось утримання в 100 крб. на місяць, квартирні – 5 крб. і добові щомісячно – 5 крб. Забезпечувались роз’їзди на конях районного земельного відділу, спецодяг та інше [47, 12].

Агрономи «периферії» часто покидали свою роботу й переходили до центральних установ (в тому числі й секретарями, бухгалтерами,

діловодами). У свою чергу це призводило до декваліфікації спеціалістів. Великим попитом користувались вакансії у кооперації та Цукротресті. Робота установ, які фінансувались місцевим бюджетом і не могли підвищувати зарплату та преміювати працівників занепадала, там часто залишались спеціалісти низької кваліфікації.

Констатуючи складне матеріальне становище агроперсоналу «периферійних» і зокрема селянських організацій, делегати ІІ-го пленуму ВУЦП Робітземлісу виступили за збільшення зарплатні для агропрацівників до 75 % ставок мирного довійськового й дореволюційного часу. Беручи до уваги, що за мирних часів в Україні земський дільничний агроном одержував 125-150 крб. на місяць, повітовий до 200 крб., а спеціалісти теж відповідні ставки, агросекція ВУЦП Робітземлісу в 1926 р. керуючись вищезазначеною постановою пленуму, розробила такі мінімальні ставки на місяць для «периферійних» організацій: для окружного агронома 150 крб., окружного спеціаліста від 100 до 125 крб., районного агронома 100 крб., районного спеціаліста 80 крб. і агротехніка – 50 крб. [190, 9].

Учасники іншого зібрання – ІІ-го пленуму Всеукраїнського Бюро Агросекції, який відбувся 1-6 жовтня 1926 р., констатували: «сучасний рівень зарплатні не забезпечував оплати енергії, що витрачається в роботі, не відповідав ростові народного господарства та значно відставав розміром від зарплати спеціалістів індустріальних спілок» [182, 55]. Крім цього делегати зазначили, що зарплата агроспеціалістів периферії і дослідних станцій була особливо низька.

Майже через півроку, у лютому-березні 1927 р., Центральним статистичним управлінням з метою аналізу агрономічного бюджету було проведено дослідження. Предметом його стали 17 агрономів, що представляли районні агрономії, Цукротрест та радянські господарства. Дослідження дало наступні результати (див. додаток Е).

Аналізуючи подану вище інформацію, слід зазначити, що основним доходом у сім’ї агронома була його зарплата. Інші члени сім’ї в доходну

частину сімейного бюджету практично нічого не приносили. Допоміжний заробіток давав не більше 1/10 грошових надходжень. Доходи від власного господарства на продаж залишались невисокими, в межах 5-6 крб. Страхові допомоги, продаж речей та інше не давали великого зиску. Щоправда все це можна пояснити малою кількістю опитаних, адже більшість агрономів мали свої присадибні ділянки і худобу. Одержані доходи витрачалися на такі потреби (додаток Є).

Як свідчать дані, одягнутись і нагодувати себе та свою сім'ю було головним пріоритетом у роботі агрономів. Щоправда, низький відсоток (0,9 %), який припадав на придбання книжок і журналів можна пояснити тим, що агрономічні пункти, більш-менш, забезпечувались професійною літературою. Пункт «релігія» передбачав витрати не на релігійні потреби як такі, а купівлю різноманітних атеїстичних посібників з метою антицерковної пропаганди.

У 1927 р. Всеукраїнським центральним бюро агросекції профспілки сільськогосподарських та лісових робітників було проведено черговий документальний облік агропрацівників України. Це була, по суті, перша серйозна спроба визначити дійсний склад агрономії, її кількісні та якісні показники. Обстеження виявило відсутність уніфікації ставок для майже аналогічних посад. Впливали на це різні обсяги роботи, вимоги та особливості щодо посад (додаток Ж).

Дані бюро свідчили про те, що найменш забезпеченою залишилась група агрономів дослідних станцій. Половина від їхньої загальної кількості отримувала зарплату не більше встановленого мінімуму – до 75 крб., а четверта частина взагалі – до 50 крб. Краща ситуація була в представників районної агрономії – таку зарплату отримували лише 11,2 % від загальної кількості. Спонукали працювати в дослідних установах хіба що сприятливі умови творчої праці та забезпеченість комунальними послугами. Схожа ситуація була в працівників навчальних закладів.

Працівники інших установ були краще забезпечені. Велика кількість низьких ставок у Цукротресті, радянських господарствах і кооперації пояснюється тим, що тут працювала велика кількість агрономів-стажистів та службовців з низьким освітнім рівнем. Зважаючи на це 35-42 % працівників одержували до 75 крб.

Сприятлива ситуація була у господарських та кооперативних установах, адже в них була можливість маневрувати бюджетом, враховуючи стаж та інші показники роботи. Фінансування у земельних органах залежало від місцевої адміністрації і НКЗС. 92,1 % отримувало до 95 крб., а більше лише кілька відсотків агрономів. Окружні земоргани мали вищу платню і половина їхніх працівників отримувала до 110 крб. Третина від загальної кількості мала дохід у межах 110-160 крб. Окремі агрономи отримували більше 200 крб.

Ставки працівників НКЗС були найвищими. Половина агрономів мали зарплату від 100 до 160 крб. Більші доходи мали працівники вищої кваліфікації, а таких була третина від складу Наркомземсправ. Але загалом їхній оклад не був більшим від губернських агрономів дореволюційних часів.

Рядові працівники дослідних станцій продовжували отримувати низькі ставки. При цьому «досвідник» по суті мав бути не тільки науковим працівником, але й господарником, економістом, громадським діячем, кооператором. У дослідних установах директор станції отримував від 130 крб. до 160 крб., завідуючий відділом – 100 крб., старший спеціаліст – 88 крб., асистент – 64 крб., старший технік – 39 крб., молодший технік – 36 крб., робітник «першої руки» – 22 крб., робітник «другої руки» – 18 крб. 50 коп. [156, 59].

Однак, у цілому кожного року зарплата поступово зростала. На початку 20-х років XX століття вона становила в середньому 25-30 крб., а в 1926 р. збільшилась до 75-90 крб. Різниця відчувалась, в основному, на прикладі агрономів, що працювали безпосередньо у сфері сільськогосподарського

виробництва, оскільки вони отримували менше тих агроспеціалістів, які знаходились у штатах кооперативних та інших господарських організацій.

Про поліпшення фінансової ситуації за 1925-27 рр. свідчать наступні статистичні дані, подані членом Українського центрального бюро агрономічної секції Олексієм Щадиловим у 1928 р. на одному з її засідань:

Таблиця 4.1.7

Зарплата агроперсоналу по відомствам
у 1925-27 рр. (у крб.) [282, 55].

Сфери і відомства застосування агрономічної роботи		Роки		
		1925 р.	1926 р.	1927 р.
Центральний апарат НКЗС та господарські об’єднання				
1	Пересічна по НКЗС	140,4	161,8	163,5
2	Радянські господарства	-	150,5	156,5
3	Сільськогосподарський кооперативний центр	-	163,4	173,5
Агрономи місцевих органів				
4	Райагроном	50	75	90
5	Райспеціаліст	37	55	80
6	Агротехнік	30	50	55
Цукротрест				
7	Спеціаліст при комбінатах	60	80	110
8	Спеціаліст-завідувач маєтків	47	61	88
Агрономи-дослідники				
9	І категорії	112	112	120
10	ІІ категорії	73	73	92
11	ІІІ категорії	64	64	85

Як бачимо, зарплата 1925 р. залишалась невисокою, але за 1925-1927 рр. помітно зросла в усіх сферах застосування агрономічної праці. Загалом цифри доводять: незважаючи на помітні коливання, від 70 до 300 крб., зарплата за 2 роки помітно зросла, а головне її було впорядковано.

Зростання заробітної плати було також пов'язане із системою періодичних надбавок. У жовтні 1926 р. Всеукраїнським Бюро агросекції було запропоновано схему грошових надбавок за агрономічний стаж.

Таблиця 4.1.8

Схема грошових надбавок агрономам,

запропонована Всеукраїнським Бюро агросекції (у крб.) [279, 31].

Категорія надбавок	від 1 р. до 3 р.	3-6	6-9	9-12	12-15	Більше 15
За агрономічний стаж	10	20	30	40	50	Стабільно
За стаж на одному місці	10	25	35	45	55	Стабільно
За індивідуальні здібності і громадську роботу	15	30	40	50	60	Стабільно

Таким чином, за 15 років зарплата могла зрости в надбавках від 100 крб. до 150-160 крб. Вищенаведена схема не була остаточною, досвіду в її використанні ще не було. Проте вона розглядалась як важливий напрям удосконалення матеріального стимулювання агрономів.

Необхідним кроком до впорядкування зарплати був проект тарифної уніфікаційної сітки для агроперсоналу місцевих організацій, затверджений в Укрбюро агросекції.

Таблиця 4.1.9

Проект тарифної уніфікаційної сітки для агроперсоналу, безпосередньо зайнятого в сільськогосподарському виробництві (у крб.) [32, 58].

Зарплата		Агромережа земорганів	Дослідна справа	Радянські господарства	Сільський господар	Укрколгосп
Мінімум	Максимум					
50	75	Практиканти	-	-	Теж	Теж
70	90	Техніки	Майстри, техніки	Теж	-	-
80	100	-		-	-	-
90	110	Лаборанти	Лаборанти	-	-	-
120	140	-		-	Районні спеціалісти кооперації	
130	150	Спеціалісти, агрономи районів	Асистенти	-	-	
150	180	Райагрономи	Спеціалісти досвідних станцій	-	Спеціалісти-інструктори окружних союзів, агрономи-організатори союзів	
180	200	Спеціалісти ОЗВ	-	-	-	
200	250	Окружні агр. інспектори НКЗС	-	-	-	

Подальша доля проекту залишилась невідомою, але такі активні дії агросекції Всеробітземлісу свідчили про позитивні зрушення у сфері

розв'язання проблем оплати праці агрономічних працівників, про відвертий та активний пошук форм захисту агрономами своїх майнових інтересів.

Характерною особливістю бюджету агрономів була «районізація» платні. По окремих округах спостерігалось значне відхилення у доходах. Особливо це було помітно на прикладі регіонів «Степ», «Лісостеп» та міста Харків, де працював високий відсоток працівників із вищими ставками.

Таблиця 4.1.10

Зарплата агрономів в Україні у 1927 р. (по регіонах, в крб.) [179, 48].

Розмір зарплати	Регіони			
	Степ	Лісостеп	Харків	УСРР
До 50	9,1	9,2	7,9	9
51-74	12,2	21,1	15,9	18
75-94	40,6	35,2	6,5	35
95-109	13,5	10,7	3,3	11
110-139	15,6	14,2	24,5	15
140-159	4,1	3,8	9,4	4
160-199	2,8	1,9	13,3	3
200-249	1,8	2	12,7	3
250 і більше	0,3	1,9	6,5	2
Разом	100	100	100	100

Агрономів у степових районах було краще забезпечено. У Лісостепу агрономи мали найчастіше оклад у 75-94 крб. Природньо, що у Харкові, столиці УСРР, зарплата була більша, оскільки в місті знаходилось багато центральних установ. Для пересічної України найближчою була ставка у 75-110 крб. В окремих степових округах зарплату було збільшено до 125 крб. Оклад у 250 крб. і більше отримували декілька десятків фахівців.

Хоч деякі дані щодо доплат за стаж непевні, однак останній позначався на доходах. Агрономи із малим стажем займали менш відповідальні посади,

що і оплачувалось низькими ставками, хоча були й винятки, що стосувались керівників центральних установ.

Таблиця 4.1.11

Залежність зарплати від агростажу у 1928 р. (в крб.). [179, 51].

Агростаж	Зарплата								
	До 50	50-74	75-94	95-109	110-159	160-199	200-249	250 і більше	Разом
До 1 року	28	20,5	44,5	4	3	-	-	-	100
Від 1 до 3 років	16	35	35	5	10	0,5	0,5	-	100
3-5	8	15	40	13	22	1	1	-	100
5-9	4	18	35	12	26	2	1	0,5	100
9-15	4,5	10	32,5	14,5	23,5	7	5	3	100
15-25	3	10	27	14	31	4	7	4	100
25 і більше	4	20	23	10	22	6	7	8	100
Разом	9,3	22,2	30,6	10.9	19,7	3	2,7	1.6	100

Найменшу зарплату (50-75 крб.) здебільшого отримувала практиканти та молодь зі стажем до 3 років. 35-45 % агрономів, які мали від одного до п’яти років стажу, отримували 100-150 крб. У планах було запровадження додаткової платні тим агрономам, які працювали на одному місці.

Для того, щоб стимулювати більшу кількість виїздів окружних агрономів у села виділялись «командировочні» чи «роз’їзні», які служили надбавкою до зарплати. Кількість працівників, яка брала відрядження зросла, і тому органи НКЗС стали негативно сприймати таке преміювання. Наслідком цього стала переорієнтація на встановлення преміювання за

довголітнє перебування на одному місці роботи і досягнення врожайності [88, 64].

Порядок вирішення проблеми матеріального утримання агрономів передбачав складання районного агрономічного кошторису виробничих витрат. Він стосувався кінцевого розміру кошторису, кількості спеціалістів у районі, розміру їх щомісячного утримання, видатків та іншого. Перерахунки зі «статі на статтю», будь-яка заміна пунктів та «вільнодумство» у заповненні анкет не дозволялось навіть під особисту відповідальність працівників. Наприклад, не дозволялось перераховувати дотації з помешкання на роз'їзди. Звідси кошториси заповнювались колективно за погодженням із працівниками Наркомфіну [287, 81].

Витрати по утриманню штатного персоналу відбувались за рахунок місцевого бюджету, але у 1926-1928 рр. державою відпускалась субвенція в розмірі 25 % цих витрат. У 1925 р. витрат по утриманню практикантів не передбачалось, але згодом вони фінансувались держбюджетом. Крім утримання агроперсоналу, передбачалось його забезпечення засобами пересування. Різке поліпшення матеріального становища в них було неможливим і піднімалось питання лише про часткове збільшення зарплати. Комісія Раднаркому і Всеукраїнська Рада Професійних Спілок (ВРПС) дали директиву, щоб місцеві виконкоми при складанні кошторисів забезпечили відповідний мінімум зарплатні. Однак, узгодження дій в системі вищих органів було на низькому рівні [159, 52]. До того ж, бюджет підпорядковувався місцевим виконкомам, що і породжувало в подальшому розбіжності у зарплатах агрономів різних регіонів.

Важливою складовою матеріального забезпечення агропрацівників, що працювали у державних, господарських та кооперативних організаціях було пенсійне забезпечення за віком та у випадку інвалідності. В той час, як справа пенсійного забезпечення вчителів, викладачів вищих навчальних закладів станом на 1926 р. була порушена і декретована, проблему агроперсоналу ще ніхто не піднімав. Щоправда, вона розглядалась на рівні

агросекції ВУЦП Робітземлісу та на засіданнях агросекретаріату тарифно-побутового сектору Всеукраїнського бюро інженерів і техніків. Агросекцією були встановлені лише загальні принципи нарахування пенсії. Зокрема, був передбачений диференціальний розподіл пенсійного забезпечення агроробітників за вислугу 20, 25 і 30 років роботи. Хто пропрацював 20 років, мав отримувати 50 % зарплати від останнього року роботи, 25 років – 75 %, якщо 30 років – повний оклад. Також було передбачено, щоб дореволюційна робота за спеціальністю зараховувалась до років пенсійних вислуг, але з умовою, що за часів радянської влади спеціаліст працював у сільському господарстві не менше 5 років. Якщо хтось з «агроробітників» працював у приватному господарстві або не по спеціальності, пенсія надавалась у разі досягнення 60 років і роботи за фахом не менше 10 років. Пенсійне забезпечення мусило охопити агрономів усіх державних, кооперативних та господарських організацій, установ та підприємств. На основі цих принципів розроблявся проект положень про пенсії агропрацівникам, який мав бути внесений на ухвалу агросекретаріату, згодом ВУЦП Робітземлісу та президії ВУРПС, після чого його мав затвердити Раднарком [175, 19-20].

Крім вищезазначених позицій, пропонувалось у подальшому зарахувати в роки стажу перерву у службі, що трапилась через військові події, зокрема з 1914 р. до початку 1918 р., а також через службу в Червоній армії, якщо вона відбувалась добровільно. Вважалось за доцільне нарахування 50 % належної пенсійної плати, крім основного заробітку. Для стимулювання тривалого стажу, діти агрономів, які пропрацювали більше 25 років мали отримувати освіту за рахунок держави [107, 14].

До революції 1917 р. пенсія нараховувалась за 35 років праці. Підвищення стажу в радянський установах до 10 років могло відтягнути фактичне проведення пенсійного забезпечення і позбавити похилого віку людей виплат. Наступне важливе питання стосувалось розміру самої пенсії.

Проект НТС ВУЦП від 1926 р. передбачав встановлення розміру пенсії згідно останнього утримання кожного службовця [125, 27].

У кінці 1926 р. положення про пенсії Всесоюзною центральною радою професійних спілок було пропущено через Всеукраїнське бюро інженерів і техніків та передано законодавчій комісії НКЗС. За проектом передбачалась пенсія через 25 років роботи у розмірі 75 % від останнього окладу. Піднімалось питання не лише про виплати по старості, але й у з зв'язку із втратою працездатності [280, 7]. Загалом питання пенсій залишалось на рівні проектів.

Ознак того, що виплати соціальних допомог агрономічним працівникам не набули широкої практики немає. Однак, спостерігались окремі прецеденти. Зокрема, в кінці 1922 р. на засіданні малої колегії НКЗС було затверджено рішення про внесення в Раднарком проекту декрету про забезпечення сімей «убитих бандитами» агрономів Гундобіна і Спесівцева грошовими виплатами [259, 132-133].

Таким чином, питання заробітної плати залишалось актуальним впродовж всього пореволюційного десятиліття. Несприятлива економічна ситуація на початку 20-х рр. XX ст. ускладнювала виплати однією валютою. В обігу застосовувались рублі, радзнаки та карбованці. Було зрозуміло, що дореволюційна ставка у 125-300 крб. непідйомна. Тому до середини 1920-х рр. питання розміру заробітної плати здебільшого обговорювалися лише на рівні громадських організацій – Всеробітземлісу та Всеукраїнського Агрономічного Товариства. Проте, в подальшому їх рекомендації позначились на рішеннях Раднаркому і з 1925 р. агрономам був встановлений відносно пристойний оклад, а з 2-ої половини 20-х рр. зарплата поступово зросла в два рази. Працівники кооперативних та трестових установ мали більші доходи, районні фахівці та працівники дослідних станцій – менші. Фінансове забезпечення агрономічних кадрів у різних регіонах УСРР було неоднорідним. Більші оклади отримували агрономи у степовій місцевості УСРР і Харкові, де знаходились центральні агрономічні установи.

Ключовими факторами впливу на розмір заробітної плати були як загальні: відбудова народного господарства, проекти громадських організацій Всеукраїнського агрономічного товариства та Всеросійської спілки робітників землі та лісу, що в подальшому ставали складовою декретів Ради народних комісаріатів, так й індивідуальні професійні якості агрономів. Проблема пенсійних виплат по старості та у зв'язку з інвалідністю була актуальною через відсутність чітких практичних дій з боку органів влади. Впродовж 1920-х рр. вона залишилась на рівні проектів агросекцій Всеробітземлісу.

4.2. Житлово-побутові умови та харчування агрономічних працівників

Однією з визначальних складових повсякденного життя інтелігенції у перші роки радянської влади були житлово-побутові умови її існування. Чи не вперше проблему житлового забезпечення для агроперсоналу порушили учасники агрономічного з'їзду Полтавської губернії у червні 1921 р. Розглядаючи це питання, вони виходили з того, що успішність агрономічної роботи «забезпечувалася постійним перебуванням персоналу на дільниці». Однак, дільниці були не повністю укомплектованими агроперсоналом через відсутність житла для них. Тому за сприяння місцевих земельних відділів планувалось забезпечити всіх агрономів квартирами з належними умовами та присадибними ділянками для ведення власного господарства від – 1 до 6 десятин [54, 41].

Питання про житлове забезпечення інтелігенції також було поставлено у 1924 р. на засіданні Науково-технічної секції Всеробітземлісу. Тут розглядалась проблема побуту та умов праці агроперсоналу. Делегати констатували «відсутність помешкань для самих спеціалістів, агрокабінетів, агропунктів, спецодягу та надзвичайно важкі умови переїздів по районах, чи іноді взагалі відсутності транспортних засобів, що призводило до

обслуговування району пішки» [135, 95]. Окружні філії Всеробітземлісу просили НКЗС підійти до розгляду вказаної проблеми декретованим шляхом, як це зробив зокрема Народний комісаріат освіти для своїх фахівців у квітні 1925 р. [247, 293]. Дійсно, ситуація була складною. Наприклад, у Маріупольській окрузі в 1925 р. більшість районного агроперсоналу не було забезпечено квартирами, а за проживання у приватному помешканні необхідно було платити не менше 10-15 крб. на місяць, що становило третину заробітної плати [191, 14]. У «Докладній записці про становище інтелігенції на селі» Всеукраїнської центральної ради професійних союзів 1926 р. стверджувалось, що матеріально-побутові умови життя сільської інтелігенції досить тяжкі і потребують негайних заходів. Вирішення проблеми покладалось на відповідні професійні союзи [261, 47-48].

Проблема забезпечення житлом була пов’язана із станом матеріально-технічного забезпечення агропунктів, де агрономи проводили консультації для селян. Агропункти мали включати, крім службового кабінету, ще й квартиру для агроперсоналу. Зазвичай, лише районному агрономові відводилось окреме житлове приміщення, яке він також використовував для службових цілей. Якщо окружний виконавчий комітет не давав квартири агропрацівнику, її доводилось винаймати. У свою чергу, це обтяжувало бюджет агронома. Щоправда реальною допомогою в справі забезпечення житлом залишалось фінансування Народного комітету земельних справ. Однак, НКЗС лише частково забезпечував побудову нових приміщень агропунктів і ремонт старих, на які не вистачало місцевих коштів. Слід зазначити, що колишні приміщення земських агропунктів районні виконавчі комітети часто здавали в оренду крамницям, конторам державного страхування або приватним особам, що ускладнювало не лише агрономічну роботу, а й зумовлювало додаткові проблеми з забезпеченням житлом агрономів. У зв’язку з цим перед спілкою «робітників землі і лісу» стояло завдання потурбуватись про те, щоб усі колишні приміщення агрономічних установ використовувались за призначенням, а вже з боку НКЗС

потребувалась допомога у фінансуванні агропунктів у тих районах, де не було місцевих коштів [126, 11].

Забезпечення повноцінної роботи районного агроперсоналу вимагало утримування хоча б одного агропункту. Він повинен був включати в себе садибу, агрокабінет, лекційну залу, музей, житлові помешкання для агрономів, а також будівлі для коней. За статистикою окружних земельних відділів, у 1925-1926 рр. майже половина агрорайонів – 49 % – забезпечувалась агропунктами, а 44 % агроперсоналу (у більшості районні агрономи) наймали житло. Краще становище було у агрономів Лівобережжя, де помешканням було забезпечено 71 % працівників, тоді як на Правобережжі лише 31 % [251, 8].

За рік, у 1925-1927 рр., ситуація погіршилась. На Поліссі кількість агрономів, що отримали службове житло скоротилась із 48 % до 31 %, на Лівобережжі із 71 % до 64 %, на Правобережжі істотних змін не відбулось і лише в степовій частині УСРР їхня кількість збільшилась із 35 % до 43 %. При цьому на півночі країни кількість агропунктів скоротилась удвічі.

Таблиця 4.2.1

Забезпеченість агропунктами та помешканням агроперсоналу у 1925-1927 рр. [251, 13].

Регіон	Забезпечення у %		
	Агропунктами у 1925-26 рр.	Житловим помешканням	
		У 1925-26 рр.	В 1926-27 рр.
Полісся	50	48	31
Правобережжя	33	31	30
Лівобережжя	78	71	64
Степ	39	35	43
В УСРР	49	44	44

У 1928-1929 рр. планувалось створення 65 нових агропунктів. Вартість будівництва одного агропункту в середньому становила 10,6 тис. крб. Поряд

з будуванням нових приміщень, у перспективі передбачалось привести в належний стан існуючі й перетворити їх в дійсні районні центри для оперативної агрономічної роботи [251, 8].

Утримання одного агропункта вимагало великих коштів. За підрахунками спеціалістів НКЗС, у 1928 р. повноцінне функціонування одного агропункту потребувало не менше 2 тис. крб. [251, 8]. Згідно проектів НКЗС, утримання одного агропункту передбачало такі витрати: опалення – 285 крб., освітлення – 50 крб., дрібний ремонт – 200 крб., облаштування агрокабінету – 200 крб. Інші витрати – 1,8 тис. крб. – призначались для обслуговуючого персоналу. Вище вказана сума утримання агропункту залишалась непідйомною для багатьох районних земельних відділів і для НКЗС у цілому. Приміщенням було забезпечено 301 агропункт із 593 [2, 72].

Незважаючи на постійну увагу до проблеми впродовж 1920-х рр. не всі агропункти використовувались за призначенням. Крім агроперсоналу його експлуатували представники органів влади. Так, у 1925 р. в Черкаській окрузі місце агропункту зайняв місцевий виконком. У Чернігівській окрузі, незважаючи на пропозицію окружного виконавчого комітету забезпечити працівників житлом, одного із агрономів було виселено з сім’єю в той час, коли він перебував у Києві на підвищенні кваліфікації [191, 14]. Труднощі у відносинах між агроперсоналом і місцевими адміністративними органами призводили до зміни роботи і переїзду працівників у пошуках нових місць роботи. Не всім вдавалось перевезти свої речі. Один агроном з Донбасу жалівся, що після декількох переїздів взагалі втратив майже все своє майно [191, 13].

Агрономи котрі не проживали в агропунктах, сплачували за наймані помешкання великі суми. Анкетування агроперсоналу, що проводилось Всеробітземлісом у 1925 р., показало: витрати на житло у агрономів становили 102 крб. щорічно при доходах у 674 крб., у спеціалістів – 106 крб. з річним заробітком 395 крб., а в агротехніків відповідно 129 крб. і 482 крб.

Тим часом, четверту частину зарплати доводилось витрачати на житло [196, 16].

Скрутним було становище працівників районних земельних відділів та дослідних установ. Незважаючи на те, що вони отримували квартири та комунальні послуги, умови проживання загалом не були задовільними. Завідуючий станції отримував 2 кімнати і кухню, причому одна з цих кімнат була робочим кабінетом і служила для прийому відвідувачів. Спеціаліст отримував кімнату і кухню. При цьому кімната також слугувала здебільшого місцем прийому відвідувачів, незалежно від складу сім'ї агронома. Асистенти і техніки квартир не мали, розміщуючись у кращому випадкові по 4-5 осіб в одній кімнаті. В іншому випадку вони могли отримувати по 5 крб. допомоги для найму помешкання у сільській місцевості поблизу станції [156, 60].

Оплата квартири, опалення та освітлення були витратами агрономів, а не місцевого чи державного бюджету [27, 8]. Автор листа до редакції журналу «Український агроном» так описував підготовку агронома до зими: «Зима наближається… Ось уже й зима підкралась. Потрібне відремонтоване помешкання, треба забезпечитись паливом, а все це – викреслено з кошторисів, або залишено в надто обмеженій кількості. Кожний з нас прислухається, як їдуть до окрфінвідділу, щоб на всякий випадок писнути заяву про посаду в інше місце, щоб підготовитись, коли окрфінвідділ власною рукою викреслить те, що в тебе кричить. Від того зимою так холодно й морозно…» [19, 28].

На відміну від агропрацівників дослідних станцій, агрономи Цукротресту перебували в кращій ситуації. Вони отримували фінансову підтримку для утримання квартир і транспорту. Інші працівники – завідуючі економіями та агротехніки – оплачували вартість житлових послуг за свій рахунок [280, 5].

Поза матеріальним забезпеченням агрономічних працівників, варто було б згадати і оплату їх відпочинку. Незважаючи на те, що агроном кожного

року отримував місячну відпустку, проводив він її здебільшого за місцем свого проживання [99, 78]. Питання оздоровлення та курортних путівок практичним шляхом майже не вирішувалось. Підтверджували дані поодинокі факти. Так, в липні 1926 р. за сприяння НТС Всеробітземлісу після цілого ряду засідань і обговорень було виділено лише 8 курортних місць для агрономів земельних відділів у Миколаївській, Бердичівській, Київській, Артемівській, Волинській, Білоцерківській, Харківській та Черкаській округах [280, 7-8].

Важливою життєвою проблемою агрономів було харчування. На нього витрачалась половина заробітної плати агроперсоналу. 1/4 зарплати йшла на купівлю борошна, хліба, м’яса та риби. Купували продукти і товари здебільшого у приватних торговців, рідше в кооперативних крамницях та державній торгівельній мережі. У приватних крамницях купляли (на одну людину) продуктів харчування на 26,13 крб., алкоголь – 0,61 крб., у державних магазинах – 1,33 крб. і 0,59 крб., у кооперативних – 12,26 крб. і 0,51 крб., в інших організаціях – продуктів харчування на 8,98 крб. Продукти харчування брали в основному «у кредит» – у середньому 8,17 крб. на місяць [276, 40], оскільки коштів до зарплати часто вистачало. Продукти доводилось купувати не завжди біля свого помешкання чи місця роботи, що потребувало додаткових транспортних витрат. Особливо це стосувалось працівників дослідних станцій, оскільки вони проживали здебільшого за межами населених пунктів [156, 60].

Для вирішення проблеми продовольчого забезпечення агрономічні працівники часто просили свої земельні відділи про відведення землі для присадибного господарства. Мова йшла здебільшого про 1-2 десятини [56, 19].

Про характер якості продуктів можемо судити на основі дослідження стану забезпечення 18 агрономів, що було проведене Центральним статистичним управлінням УСРР у 1927 р.

Таблиця 4.2.2

Відповідність харчування агроперсоналу фізіологічним вимогам (норма білків – 100 грам на добу) [276, 40].

Корисні речовини	Агрономи-господарники	Райагрономи
Білки		
Рослинні	53,4	71,7
Тваринні	65,6	65,6
Разом	119	137,3
Жири		
Рослинні	12,3	19,8
Тваринні	89,6	102,7
Разом	101,9	122,5
Вуглеводи	507,2	630
Калорії		
Рослинні	2359	3008
Тваринні	1157	1277
Разом	3516	4285

Результати цієї таблиці засвідчують, що харчування агрономів відповідало всім фізіологічним вимогам. Основними стравами, як в усіх соціальних прошарках 1920-х років, за свідченнями сучасників, були: пісний борщ (без м’яса), картопля (смажена, «в мундирах», пюре), у великі свята м’ясні страви [73, 8].

Витрати у побутовому житті в сімейних агрономів були значно вищими, ніж в неодружених. Зі збільшенням кількості членів сім’ї потрібно було збільшувати продуктивність своєї праці, щоб забезпечити необхідний мінімум їхнього існування. Це в свою чергу примушувало шукати додаткові заробітки. Останнім для агрономів була позапрофесійна робота.

Загалом, слід відзначити, що умови життя в частці забезпечення житлом у агрономів УСРР у 1920-х рр. залишались гірше, ніж задовільними. Це було зумовлено загальним станом житлового фонду країни та ставленням до цієї проблеми влади. Часткове забезпечення житлом була характерне не лише для агрономів, а й для інших представників сільської інтелігенції – вчителів, ветеринарів та інших. Економічна та соціальна політика радянської влади, що проводилась в Україні 20-х рр. XX ст. фактично не сприяла підвищенню якості їхніх житлових умов. Поліпшувала ситуацію поява агропунктів – місцевих центрів агрономічного обслуговування, в яких працівники могли проживати із сім'ями. В середині 1920-х рр. агропунктами та житловим помешканням було забезпеченого майже половину всього агроперсоналу в УСРР, але це стосувалось здебільшого агрономів районних земельних відділів, Цукротресту та керівного персоналу дослідних станцій. Відсутність агропунктів змушувала винаймати помешкання і витрачати ¼ заробітків, а ще половину – на прохарчування.

ВИСНОВКИ

Складна економічна ситуація в радянській державі, яка визріла на початок 1920-х рр. і торкнулась існування основ народного господарства, вимагала невідкладних та рішучих заходів. Серед шляхів її подолання органами влади розглядалось поліпшення агрономічних заходів у сільському господарстві. Вагомим кроком до оновлення і зміцнення мережі агрономічного обслуговування мало стати забезпечення її кваліфікованими кадрами. У першу чергу, забезпечення якості агрономічних кадрів відбувалось шляхом створення системи відповідних освітніх закладів сільськогосподарського профілю – інститутів, технікумів і професійних шкіл. Вказані заходи до кінця 1920-х рр. дали помітні результати, коли потреби УСРР в агрономічних кадрах задовольнялися на 80-85 %, з числа яких не менше 80 % мали вищу або середню спеціальну освіту. З іншої сторони, кадровий відбір майбутніх агрофахівців носив яскраво виражений класовий характер – доступ до освіти мали здебільшого вихідці із робітничо-селянського середовища.

Впродовж 1920-х рр. відбувалися постійні пошуки організаційних форм агрономічної роботи. Така тенденція призвела до утворення і подальшого функціонуванння в УСРР у середині 1920-х рр. трьох основних типів агрономії: державної, кооперативної і «науково-державної».

Державна агрономія перебувала у підпорядкуванні земельних органів УСРР. За сприяння останніх було утворено мережу дорадчих сільськогосподарських служб агрономічного спрямування. Система агрономічного обслуговування носила районний характер, відповідно до якого будувалася за адміністративно-територіальним принципом. Утвердження районної агрономії передбачало утворення визначеної кількості агрорайонів – місцевих осередків агрономічного обслуговування, яких у середині 1920-х рр. налічувалось більше 500. Обслуговування агрорайонів покладалось на агрономічних працівників земельних органів: губернських,

окружних і районних. Штат районного персоналу агроосередків, який налічував не менше 3-4 фахівців – районного агронома, спеціалістів із місцевих галузей сільського господарства і агротехніка – міг забезпечити комплексний підхід до вирішення сільськогосподарських проблем місцевих господарств. Агрономічна організація земельних органів прогресувала. Зростання фінансової допомоги з боку державного та місцевих бюджетів зумовлювало збільшення кількості обслуговуючого персоналу. З 1922-го до 1928 р. кількість агропрацівників земорганів збільшилась у 3 рази.

Поряд із державним напрямом розвитку агрономії, посилювалась увага до кооперативної форми діяльності господарств. Громадсько-кооперативна агрономія забезпечувала обслуговування сільськогосподарської кооперації, колективів і земельних громад. Завдяки їй відбувалось безпосереднє агрономічне і агротехнічне обслуговування кооперативних об’єднань та стимулювання їхніх агрокультурних заходів на основі адаптації до відповідних господарчих цілей. Серед сфер роботи кооперативної агрономії були зернова контрактація, буряківництво, тютюнництво, хмільна справа та інші. Узгодження агрономічних заходів та їх планомірне проведення на всіх рівнях відбувалось за сприяння всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації – «Сільського господаря». До кінця 1920-х рр. кооперативна агрономія залишалась однієї із найрозвиненіших форм агрообслуговування, в якій було задіяно близько 1,8 тис. спеціалістів агрономічного профілю.

Науково-дослідна агрономія, чи як її називали «державно-наукова», була покликана забезпечити розробку теоретичних основ і практичних заходів щодо підвищення продуктивності сільського господарства. У структурному відношенні вона складала 43 дослідних установи, які обслуговували переважно рільництво, меншою мірою скотарство, технічні та спеціальні культури. Науково-дослідний процес забезпечувало 1,8 тис. фахівців, з яких майже половина була агрономами за фахом. Незважаючи на плідну діяльність дослідних станцій, протягом 1920-х рр. її вплив у широкому

агрономічному середовищі залишався незначним – досягнення установ ще були далекими від масового сприйняття селянськими господарствами.

Важливою складовою професійного життя агрономів була їхня громадська діяльність. У 1920-х рр. ключова роль у консолідації агрономічних сил належала професійним об’єднанням: «Всеукраїнському агрономічному товариству» і Науково-технічній секції Всеробітземлісу. Їм вдалось охопити панівну частину агрономічних працівників і, до певної міри, посісти визначальне місце у сфері громадського життя агрономів. Пріоритетними напрями діяльності ВАТ і НТС Всеробітземлісу були створення відповідних органів агрономічного профілю, організація засідань для обговорення гострих питань наукової і практичної агрономії, сприяння поширенню і популяризації сільськогосподарських знань шляхом масових агрозаходів на загальнодержавному і місцевому рівнях. Існування цих товариств відігравало важливе значення як для агрономів, оскільки професійні об’єднання захищали їхні інтереси та виступали формою професійної реалізації, так і для селянства – відбувалось прискорення поширення сільськогосподарських знань. Всього у професійних об’єднаннях агрономічного спрямування у 1920-х рр. нараховувалось не менш, як 6 тис. фахівців. Такі цифри дають усі підстави стверджувати про високий рівень соціально-професійної консолідації агрономів та великий інтерес до громадсько-організаційної та культурно-просвітницької роботи.

У процесі розвитку агрономічної мережі в Україні зростала й безпосередня роль агронома в розвитку сільськогосподарського виробництва. На відміну від дореволюційних часів, він розглядався у професійному сенсі уже не як «тип проповідника і учителя», а як універсальний спеціаліст із сільського господарства. До його обов’язків належали надання безпосередньої агрономічної допомоги господарствам та догляд за впровадженням керівних розпоряджень економічного характеру на місцевому рівні. Однак, поглиблення галузевої структури та спеціалізації у народному господарстві зумовило розширення диференціації агрономічного

фаху. Велике значення надавалося агроному-організатору і громадському агроному. Напрями роботи першого передбачали організацію сільського господарства та його інфраструктури на місцевому рівні й агрокультурну діяльність, другого – організацію і проведення агрономічних заходів щодо поліпшення стану селянських господарств відповідно до курсу радянської влади. Подальший розвиток сільського господарства та запровадження колективізації й індустріалізації спричинив утворення професій агронома-економіста, агронома-інженера, агронома-зоотехніка, агронома-колективіста та інших.

Між тим, значна частина робочого часу агрономів припадала на виконання професійних завдань. Агрономи поза зосередженим агрообслуговуванням також проводили спеціальні лекції, бесіди та курси для широкого загалу, організовували сільськогосподарські гуртки, екскурсії, виставки. Вказані заходи сприяли поглибленню співпраці з селянством і водночас популяризації агрономічних знань у його середовищі – слухацька аудиторія у 1920-х рр. досягла 3 млн. слухачів. Все ж у процесі діяльності агрономів часом мали місце негативні моменти. Стосувались вони робочого графіку, більша частина якого, як показувала практика, припадала на позапрофесійні справи – переїзди та канцелярські справи. Така ситуація негативно позначалась на вчасному і часом належному агрономічному обслуговуванні. Матеріально-технічне забезпечення роботи агрономів проводилось за рахунок державного бюджету, так і місцевого. Однак, за їхньої обмеженості агрономи були забезпечені необхідними приміщеннями і транспортом приблизно на 60 %.

Матеріально-побутове становище агрономів відповідало тогочасним реаліям життя. Більше половини доходів вони були змушені витрачати на житло і харчування, що було характерним і для інших представників інтелігенції тих часів – вчителів, лікарів, ветеринарів та інших. Власне житло мали здебільшого лише районні агрономи та окремі фахівці земельних органів. Процес відбудови народного господарства в УСРР, не в останню

чергу, був пов’язаний із забезпеченістю фінансовими ресурсами спеціалістів сільського господарства. Тому проблема заробітної плати агрономів впродовж 1920-х рр. за сприяння професійних спілок поступово вирішувалась.

Таким чином, ґрунтуючись на вищезазначених положеннях можна стверджувати, що агрономи мали значний професійний і соціальний статус у суспільстві та відігравали важливу роль в економічному розвитку УСРР. Завдяки агрономічній допомозі вдалося підняти на високий рівень продуктивність багатьох галузей сільського господарства і створити умови для поглиблення і підвищення результативності аграрного виробництва. Як державою, так і суспільством на агрономів покладалися великі сподівання в економічному поступі, модернізації селянського господарювання та піднятті культурного рівня сільського населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агрономи про свою працю (сучасне становище агронома та його праця по даним однієї анкети) // Українська сільсько-господарська газета. – 1924. – № 6-7. – С. 29.
2. Андрущенко Ф. Агромережа в складі бюджету місцевих земорганів / Ф. Андрущенко // Український агроном. – 1928. – № 5-6. – С. 66-72.
3. Анікіна О. П. Періодичні видання як джерело з історії агрономії в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. П. Анікіна; УААН. Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2004. – 21 с.
4. Анпілогова Т. Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921-1928 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Ю. Анпілогова; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2006. – 19 с.
5. Арсірій Т. Ув’язка й об’єднання агророботи та її ефективність / Т. Арсірій // Український агроном. – 1929. – № 5. – С. 53-55.
6. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В. И. Астахова. – Х. : Вища.школа, 1976. – 156 с.
7. А що це поможе (лист із Тульчинського району на Поділлі) // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 101-102.
8. Багдасярян С. Д. Крестьянская повседневность эпохи нэпа: досуг и праздник в южно-российской деревне в 1920-е годы: монография / С. Д. Багдасярян, А. П. Скорик. – Новочеркасск : Лик, 2012. – 239 с.
9. Батієнко В. ІІІ пленум Укрбюра агросекції та ІІІ позачергова Всеукраїнська конференція спеціалістів сільського та лісового господарства (пленум і конференція відбулися 2-6 квітня) / В. Батієнко // Український агроном. – 1929. – № 5. – С. 5-9.
10. Бейлин А. Кадры специалистов СССР, их формирование и рост / А. Бейлин. – М. : ЦУНХУ Госплана, 1935. – 420 с.

11. Білан С. І. Діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства та його роль у розвитку дорадництва в Україні / С. І. Білан // Український історичний збірник. – 2014. – № 17. – С. 176-184.
12. Білоцерковська А. С. Професор А. Г. Терниченко (1882-1927) – вчений, педагог, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / А. С. Білоцерковська; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2008. – 21 с.
13. Бломквіст Б. Методи агрономичної роботи / Б. Бломквіст // Агроном. – 1923. – № 1. – С. 7-9.
14. Бломквіст Б. Л. Методи агрономічної роботи: праці агрономічного семінару / Б. Л. Бломквіст; Київське Губземуправління. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 48 с.
15. Бломквіст Б. Селянська агрономія / Б. Бломквіст // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 18-20.
16. Блянк А. Про агротехніків / А. Блянк // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 17-18.
17. Бобровський А. С. Пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії інтелігенції України початку 1920-х – кінця 1980-х рр.: історіографічний дискурс / А. С. Бобровський // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2. – С. 74-81.
18. Будування соціалізму на селі та агрономія // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 1-3.
19. Бурлака М. Нотатки районового агронома / М. Бурлака // Український агроном. – 1926. – № 3. – С. 27-28.
20. Валиев А. М. Пропаганда агрономических знаний в Татарстане в 1920-е годы : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н.: 07.00.02 / А. М. Валиев; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2000. – 19 с.
21. Васильчук Г. М. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20-30-х рр. XX ст.:

історіографічний дискурс / Г. М. Васильчук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – 2006. – Вип. 30. – С.22-28.

22. Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. XX ст. : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Г. М. Васильчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 32 с.
23. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А Вергунов. – К. : Аграрна наука, 2006. – 492 с.
24. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1922-ті-початок 1930-х рр.): історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. І. Висовень; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 20 с.
25. Вітес Л. Про взаємини поміж агроробітниками на місцях / Л. Вітес // Український агроном. – 1927. – № 9. – С. 40-41.
26. Вітухновський В. До питання про сільсько-господарські кадри / В. Вітухновський // Сільсько-господарська освіта. – 1930. – № 6. – С. 11-15.
27. Воробйов К. Виконуймо постанови першої всеукраїнської НТС / К. Воробйов // Український агроном. – 1926. – № 8-9. – С. 7-8.
28. Воронін А. Агродопомога на Україні на 10 роковини Жовтня / А. Воронін // Український агроном. – 1927. – № 10-11. – С. 79-83.
29. Воронін А. Про організацію об’єднаної агрономічної роботи на Україні / А. Воронін // Український агроном. – 1929. – № 4. – С. 41-42.
30. Воронін А. Про типи та кількість фахівців і масових кадрів для сільського господарства / А. Воронін // Український агроном. – 1929. – № 10. – С. 50-60.
31. Всеукраїнська конференція спеціалістів // Сільсько-господарський пролетар. – 1926. – № 5. – С. 4-5.
32. В Укрбюрі агросекції // Український агроном. – 1929. – № 5. – С. 57-59.

33. Галайба Ф. Агрікультурна діяльність сільсько-господарської кооперації / Ф. Галайба // Агроном. – 1923. – № 1. – С. 36-38.
34. Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. П. Гнітько; НАН України, Інститут історії України. – К., 1996. – 25 с.
35. Григорович А. Селяне про агрономів / А. Григорович // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 4-5.
36. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 2. Статут Всеукраїнського товариства та біографія агронома Олексієнко Бердянського відділу. – 23 грудня 1923 р. – листопад 1924 р. – 22 арк.
37. ДАКО. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 18. Матеріали по ліквідації Всеукраїнського Агрономічного товариства. – квітень 1924 – квітень 1925 р. – 34 арк.
38. Дамберг І. Нариси з сільсько-господарської освіти / І. Дамберг // Земельник. – 1925. – № 8-9. – С. 58-66.
39. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-54. – Оп. 1. – Спр. 13. Списки специалистов сельского хозяйства и медицинских работников Николаевского уездного земельного отдела. – 2 января 1920 г. – 7 ноября 1921 г. – 14 л.
40. ДАМО. – Ф. Р-54. – Оп. 1. – Спр. 202, Устав Всеукраинского агрономического общества (копия) и протокол 1-го Пленарного заседания Привольнянського сельскохозяйственного Совета. – 23 октября 1921 г. – 18 июня 1922 г. – 11 л.
41. ДАМО. – Ф. Р-54. – Оп. 1. – Спр. 203. Доклады и отчеты подотдела сельского хозяйства о мероприятиях по поднятию сельского хозяйства в уездах, схематической план агрономической работы и проект устава районного союза сельскохозяйственных кооперативов. – 31 января 1921 г. – 25 ноября 1921 г. – 41 л.

42. ДАМО. – Ф. Р-54. – Оп. 1. – Спр. 209. Периодические сводки агрономов и инструкторов 3-го и 4-го участков о состоянии сельского хозяйства по уезду. – 9 мая 1921 г. – 10 августа 1921 г. – 11 л.
43. ДАМО. – Ф. Р-66. – Оп. 2. – Спр. 54. Переписка с волисполкомами, волземотделами, агроучастками об организации сельскохозяйственных курсов и развитии агропропаганды. – 27 ноября 1921 г. – 22 декабря 1922 г. – 136 л.
44. ДАМО. – Ф. Р-66. – Оп. 2. – Спр. 146. Переписка с Губземотделом о развитии животноводства, пчеловодства по агрономическим вопросам и агропропаганде. – 15 декабря 1922 г. – 15 февраля 1923 г. – 189 л.
45. ДАМО. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 156. Списки агрономов и агрономических участков по Николаевскому уезду. – 1 октября 1922 г. – 21 марта 1923 г. – 11 л.
46. ДАМО. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 1148. Переписка с НКЗ, райземотделами об укомплектовании агрономами всех районов и повышении их квалификации. Списки райагрономов. – 25 июня 1925 г. – 21 декабря 1926 г. – 1018 л.
47. ДАМО. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 1663. Заявления агрономов о приеме на работу. – 1 декабря 1927 г. – 29 декабря 1928 г. – 476 л.
48. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, В. Г. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
49. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-2014. – Оп. 2. – Спр. 7. Списки ветеринарного і агрономічного складу Лубенської округи, обіжники і постанови Народного Комісаріату Земельних справ УРСР про земельні громади та зразкові статути земельних громад, анкети про рух коштів. – 10 липня 1926 р. – 31 грудня 1927 р. – 283 арк.
50. ДАПО. – Ф. Р-3120. – Оп. 2. – Спр. 47. Распоряжение Роменского окрземотдела об организации агрокабинетов, развитии буряководства, отчетности агрономического персонала и их участии в землеустройстве и по другим вопросам. – 17 июня 1926 г. – 4 марта 1927 г. – 35 л.

51. ДАПО. – Ф. Р-3121. – Оп. 2. – Спр. 25. Протоколы совещания агрономического персонала по Гадяцкому району, положение о районной агрономической организации Роменского окружного земельного управления. – 10 апреля 1923 г. – 12 декабря 1923 г. – 31 л.
52. ДАПО. – Ф. Р-3121. – Оп. 2. – Спр. 349. Распоряжение Роменского окружного земельного отдела и протоколы заседаний агросекретариата Гадячского райземотдела о взаимоотношениях земельных органов с селянскими товариществами взаимопомощи, проведение агропропаганды в районе и по другим вопросам. – 9 марта 1926 г. – 8 ноября 1926 г. – 16 л.
53. ДАПО. – Ф. Р-3154. – Оп. 1. – Спр. 7. Виписки із протоколів, опис майна, кошторису, витрати і списки учнів Жабківської агрономічної школи Лохвицького повіту. – 28 серпня 1920 р. – 20 листопада 1920 р. – 85 арк.
54. ДАПО. – Ф. Р-3276. – Оп. 1. – Спр. 7. Декрет, постановления, циркуляры, приказы, инструкции Совнаркома Союза СССР и УССР, Полтавского губземотдела, губисполкома Лохвицкого уисполкома о распостранении агрономических знаний среди населения, востановления сахарной промышлености, улучшения быта рабочих и служащих, об организации Центрального агрономического управления и по другим вопросам. – 24 сентября 1920 г. – 4 октября 1921 г. – 88 л.
55. ДАПО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 39. Копия постановления ВУЦИК, циркуляры, инструкции, телеграммы Наркомзема УССР, Полтавского губземотдела о реорганизации губернских, уездных и волостных земельных отделов в земельные управления, организация районовой агрономии, участковой ветеринарии на Украине, взаимоотношений Всеработземлеса с Наркомземом и его местными органами и по другим вопросам; списки ветеринаров и агрономов Полтавщины; схематический производственный план землеустроительных работ по Пирятинскому уезду; положение о Всеукраинском Центральном управлении делами УССР. – 20 декабря 1922 г. – 23 марта 1923 г. – 73 л.

56. ДАПО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 56. Выписка из постановления коллегии Пирятинского уземотдела, переписка с волземотделами и участковыми агрономами об отводе земель под опытные поля, для организаций и учреждений г. Пирятина; списки волостей, которым отведены семенные поля. – 20 января 1920 г. – 4 октября 1922 г. – 37 л.
57. ДАПО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 165. Положение и программа о Всеросийском сьезде агрономов; постановление и выписка из постановлений коллегии Пирятинского уземотдела; отчет о деятельности Сасиновского волисполкома; списки агрономов Пирятинского уезда, и переписка с волземотделами о личном составе, племенном жывотноводстве и по другим вопросам. – 23 декабря 1920 г. – 12 января 1922 г. – 348 л.
58. ДАПО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 176. Циркуляры, постановления, инструкция Наркомзема УССР, Полтавского губземотдела, губернского агрономического сьезда, протоколы агрономического сьезда, протоколы агрономического совещания и общего собрания Луговицкой трудовой сельскохозяйственной артели «Широкий лан»; переписка с волземотделами и отдельными лицами об организации коллективных хозяйств, льготах и преимуществах, предоставляемых государством коммунам и артелям, выделения земли для артели «Широкий лан», губернских и уездных комиссиях по обследованию совхозов, учете племенных лошадей и по другим вопросам, план проведения посевной кампании, списки нетрудовых имений по Белоцерковской волости, агрономов, заведующих волземотделами Пирятинского уезда. – 21 октября 1921 г. – 12 января 1923 г. – 315 л.
59. ДАПО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 194. Циркуляры, распоряжения, инструкция ВУЦИК, Наркомзема УССР, Полтавского губземотдела о распределении и использовании семенной ссуды, организации районной агрономии на Украине, курсов для агрономов, штатах земельных

управлений; протокол совещания коллегии уземотдела об организации прокатных пунктов. – 31 декабря 1922 г. – 2 декабря 1923 г. – 52 л.

60. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-135. – Оп. 1. – Спр. 211. Особова справа помічника агронома Білоцерківця Тимофія Лукича. – 20 березня 1923 р. – 16 листопада 1925 р. – 14 арк.
61. ДАЧО. – Ф. Р-135. – Оп. 1. – Спр. 218. Особова справа помічника агронома Головка Василя Олексійовича. – 17 листопада 1924 р. – 5 березня 1925 р. – 7 арк.
62. ДАЧО. – Ф. Р-135. – Оп. 1. – Спр. 225. Особиста справа агронома Краснюка Оксентія Олексійовича. – 21 березня 1925 р. – 7 арк.
63. ДАЧО. – Ф. Р-2113. – Оп. 1. – Спр. 139. Об агрономическом сосредоточенном методе работы агронома тов. Центиловича. Из резюме Всеукраинского земельного совещания от 10-14 июня 1927 г. – VI. 1927 р. – 403 арк.
64. ДАЧО. – Ф. Р-2243. – Оп. 1. – Спр. 10. 1926 г. с. Стадище, Цибулевского р-на. О тяжелом материальном положении профессионально-агрономической школы. Из докладной. – 13/Х. 1926 р. – 37 арк.
65. Дедусенко А. Ф. Агрономическая помощь населению / А. Ф. Дедусенко. – Х. : Типо-литография «Книгоспілки», 1923. – 138 с.
66. Демченко Л. Колгоспи організуйте колективну агрономію / Л. Демченко // Радянський селянин. – 1927. – № 5. – С. 34-35.
67. Дерев’янченко А. Ще за режим ощадности й поліпшення умов праці агронома / А. Дерев’янченко // Український агроном. – 1927. – № 3. – С. 38-39.
68. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – поч. 30-х рр.) / Редколегія І. М. Хворостяний. – К., 1990. – 42 с.
69. Доленко І. І. До питання про організацію вивчення методики роботи агронома в колективізації: наукове видання / І. І. Доленко; Харківська крайова с.-г. дослідна ст., Відділ пристосування. – Х. : Друк. Відкомгоспу, 1929. – 9 с.

70. До наступної ІІ Всеукраїнської конференції агрономів і п’ятирічки НТС // Український агроном. – 1928. – № 1. – С. 1-3.
71. Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. ХХ ст.): соціально-історичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. О. Дорош; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 20 с.
72. Дорош Т. О. «Виховання» радянської сільськогосподарської інтелігенції УСРР в умовах становлення адміністративно-командної системи (20-і рр. ХХ ст.) // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 158-160.
73. Дорош Т. О. Матеріальні умови життя аграрної інтелігенції Радянської України у 20-ті роки ХХ ст. / Т. О. Дорош // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 20. – С. 63-69.
74. Дузь-Крятченко Д. Підвищення продукції сільського господарства і практика агророботи / Д. Дузь-Крятченко // Український агроном. – 1928. – № 9. – С. 63-67.
75. Думки з місць. Агрономові треба удосконалити свою кваліфікацію // Сільсько-господарський пролетар. – 1926. – № 1. – С. 8.
76. Елина О. Ю. Ученые, агрономы и задача «подъема сельского хазяйства»: социально-экономический контекст развития прикладной науки (конец XIX – 1920-е гг.) / О. Ю. Елина // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция 1998. – М. : ИИЕТ РАН, 1999. – С. 289-292.
77. Есикова М. М. Агрономическое обслуживание деревни в годы НЕПа (по материалам Тамбовской губернии) / М. М. Есикова // Власть. – 2010. – № 4. – С. 121-124.
78. Есикова М. М. Традиции и новации в аграрной культуре России. 1880-е-начало 1930-х гг.: (на материалах Центрального Черноземья) : автореф. дис… на соиск. учен. степ. д. ист. н.: 07.00.02 / М. М. Есикова; Тамб. гос. техн. ун-т. – Саратов: 2011. – 40 с.

79. Євтушенко С. Професор А. Г. Терниченко / С. Євтушенко // Український агроном. – 1927. – № 2. – С. 1-3.
80. Интеллигенция советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования) : монография / Г. С.Брег, Н. Н.Варварцев, Н. В.Комаренко и др.; Ред. кол. : Ю. Курносов. – К. : Наукова думка, 1988. – 189 с.
81. История крестьянства СССР. История советского крестьянства: В 5-и т. Т. 1 : Крестьянство в первое десятилетие Советской власти 1917-1927 / АН СССР. Ин.-т истории СССР. Отв.ред. Г. В. Шарапов. – М. : Наука, 1986. – 456с.
82. Інгульський І. Масова агрономізація населення та її перспективи / І. Інгульський // Український агроном. – 1929. – № 11. – С. 55-61.
83. Ісаїв П. Про сільськогосподарську освіту / П. Ісаїв // Полтавський селянин. – 1925. – № 1. – С. 26-28.
84. Історія народного господарства Української РСР / АН УРСР. Ін-т економіки; гол. ред. І. І. Лукінов: у 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917-1937) – К. : Наукова думка, 1984. – 439 с.
85. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2 – 653 с.
86. За господаря «Недбая» та агронома «Нехая» // Радянський селянин. – 1925. – № 19. – С. 34-35.
87. За піднесення врожайности, за усуспільнення с. г-ва // Сільсько-господарська освіта. – 1928. – № 11-12. – С. 3-9.
88. Зарплата – чинник продуктивности агророботи // Український агроном. – 1929. – № 6. – С. 64.
89. Збільшення агрономічного персоналу на Україні // Агроном. – 1926. – № 3-4. – С. 123.
90. З життя НТС на Донеччині // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 83.
91. З роботи агросекцій // Український агроном. – 1926. – № 8-9. – С. 16-20.

92. Зякун А. І. Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20-30-ті роки XX ст. / А. І. Зякун // Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина: зб. наук. праць. – Суми, 2008. – С. 153-161.
93. Касьянов Г. В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Г. В. Касьянов; Акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1993. – 32 с.
94. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К. : Глобус, Вік; Едмонтон : Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. – 176 с.
95. Кац П. 5 років профспілки «Всеробітземлісу» на Україні / П. Кац // Радянський селянин. – 1925. – № 11. – С. 7-8.
96. Кедер А. Всеработземлес, агрономы и другие специалисты сельского и лесного хозяйства на селе / А. Кедер // Сільсько-господарський пролетар. – 1923. – № 4. – С. 6-10.
97. Кедер А. О проверке политзнаний специалистов в сельськом и лесном хозяйстве / А. Кедер // Сільсько-господарський пролетар. – 1923. – № 6. – С. 14-15.
98. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років. 1898-1923: Ювілейний збірник. – К. : Держ. трест «Київдрук», 1924. – 279 с.
99. Кінш М. До поліпшення побуту низового агронома / М. Кінш // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 77-79.
100. Ковган С. Робота НТС на районі / С. Ковган // Земельник. – 1925. – № 4-5. – С. 113-116.
101. Колярструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя: монографія / О. А. Колярструк; відп. ред. Даниленко В. М.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Вінниц. пед. ун-т ім. М. М. Коцюбинського. – Х. : Раритети України, 2010. – 385 с.
102. Колярструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий

дискурс : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / О. А. Коляструк; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 40 с.

103. Коляструк О. А. Сільська інтелігенція і селянство на перетині радянських модернізацій них експериментів 1920-х рр. У вимірах щоденних практик / О. А. Коляструк // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 164-166.
104. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюция и решениях сьездов, конференция и пленумов ЦК. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 3. 1924-1927. – 552 с.
105. Комуністична партія в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 2. 1917-1924. – 521 с.
106. Комуністична партія в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 4. 1927-1931. – 557 с.
107. Корж І. До питання про пенсії агрономічним робітникам / І. Корж // Український агроном. – 1926. – № 2. – С. 13-14.
108. Корж І. Коли ж це кінчиться? (до питання про відчутність агроперсоналу земорганів) / І. Корж // Укранський агроном. – 1927. – № 3. – С. 36-37.
109. Коротяєв С. І. До питання про визначення терміну «інженерно-технічна інтелігенція» / С. І. Коротяєв // Історичний архів. – 2014. – Вип. 12. – С. 133-139.
110. Костюк М. В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / М. В. Костюк; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди». – Переяслав-Хмельниц., 2007. – 19 с.
111. Коханый В. Агроном-купайло / В. Коханый // Радянський селянин. – 1925. – № 19. – С. 44.

112. Коцур В. П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія : Моногр. / В. П. Коцур, О. І. Висовень. – Переяслав-Хмельниц., 2004. – 170 с.
113. Краснояружський С. Про кооперативну агрономію / С. Краснояружський // Український агроном. – 1927. – № 9. – С. 38-39.
114. Краснярузький С. II пленум всесоюзного ЦБ агросекції / С. Краснярузький // Український агроном. – 1928. – № 12. – С. 5-10.
115. Краткая историческая справка о Полтавской сельскохозяйственной опытной станции 1884-1923: труды Полтавской с.-х. опытной станции / сост. В. Сазанов, А. Знаменский, А. Бондаренко и др.; под ред. В. Сазанова. – Полтава, 1924. – 31 с.
116. К строительству новых отделений ВАО // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – № 17. – С. 4.
117. Кузнеців І. Найближчі завдання агропропаганди / І. Кузнеців // Земельник. – 1925. – № 8-9. – С. 53-57.
118. Кузнецов І. Основні завдання в будівництві агромережі на 1926-27 р. (за даними плану НКЗС) / І. Кузнецов // Український агроном. – 1926. – № 10. – С. 24-27.
119. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М. М. Кузьменко / Харк.нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 49 с.
120. Кузьменко П. Про агрономічну роботу на селі (матеріли по питаннях місцевої агрономічної роботи на Україні) / П. Кузьменко // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 33-36.
121. Кулачков В. В. Крестьянство Западного региона России в 1920-е гг. (социокультурные изменения): Монография / В. В. Кулачков. – Брянск : БГИТА, 2014. – 330 с.

122. Курносов Ю. О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» / Ю. О. Курносов // Український історичний журнал. – 1969. – № 5. – С.68-74.
123. Курносов Ю. О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві / Ю. О. Курносов // Український історичний журнал. – 1976. – № 5. – С. 40-49.
124. Лагоза М. Слухай агронома / М. Лагоза. – Черкаси : Радянська думка, 1926. – 16 с.
125. Лазоренко А. Ще про пенсії для агрономів / А. Лазоренко // Український агроном. – 1926. – № 3. – С. 26-27.
126. Лазоренко О. Які питання треба найскорше розв’язати в роботі низової агроорганізації / О. Лазоренко // Український агроном. – 1926. – № 2. – С. 10-11.
127. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921-1929 рр.) / В. М. Лазуренко. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 474 с.
128. Легкий Л. Курси для райагрономів при Поліській краєвій с.-г. досвідній станції / Л. Легкий // Український агроном. – 1926. – № 6-7. – С. 13-15.
129. Ликвидация Всеукраинского Агрономического Общества // Вісник НКЗС. – 1925. – № 3-4. – С.117.
130. Литовченко М. Чергові завдання в зв’язку з ліквідацією райбюрів НТС / М. Литовченко // Український агроном. – 1927. – № 9. – С. 38.
131. Лихошерст Ю. Громадські моменти в роботі агрономів кооперації та трестів / Ю. Лихошерст // Український агроном. – 1926. – № 12. – С. 29-30.
132. Луцкевич М. А. Г. Терниченко – батько с.-г. української літератури / М. Луцкевич // Український агроном. – 1927. – № 2. – С. 3-5.
133. Луцкевич М. Термінологічна плутанина / М. Луцкевич // Український агроном. – 1926. – № 10. – С. 50-51.
134. Ляховський Ф. Якого агронома потрібує село / Ф. Ляховський // Український агроном. – 1926. – № 6-7. – С. 8-9.

135. Мазуркевич Г. З підсумків роботи конференцій НТС у 1924 р. / Г. Мазуркевич // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 94-95.
136. Максименко М. Треба підвищити культурний рівень та питому вагу низових агроробітників / М. Максименко // Український агроном. – 1928. – № 5-6. – С. 75-77.
137. Максимів І. НТС на Катеринославщині / І. Максимів // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 74-75.
138. Малюга М. Колективи в системі с.-г. кооперації / М. Малюга, М. Фатіїв // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 12-17.
139. Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору / В. Марочко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96-104.
140. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр. : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В. В. Масненко; Ін-т історії України Акад. наук України. – К., 1993. – 16 с.
141. Матеріяли до організації Всеукраїнської сільсько-господарської академії / Видання Київського сільсько-господарського інституту. – К. : Держ. трест «Київдрук», 1926. – 120 с.
142. Машура С. І. До перебудови дослідної справи на Україні / С. І. Машура // Полтавський селянин. – 1929. – № 17. – С. 4-5.
143. Машура С. І. До перебудови дослідної справи на Україні (закінчення) / С. І. Машура // Полтавський селянин. – 1929. – № 18. – С. 3-5.
144. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925) / Б. К. Мигаль. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – 168 с.
145. Михаловський М. Математика в світі агронома / М. Михаловський // Сільсько-господарська освіта. – 1928. – № 5. – С. 41-44.
146. Мірошниченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті рр. / М. І. Мірошніченко,

В. І. Мірошніченко // Український історичний журнал. – 1993. – 10. – С. 53-62.

147. Місце агрономії в соціялістичній перебудові сільського господарства та в класовій боротьбі на селі // Український агроном. – 1929. – № 9. – С. 1-6.
148. Напередодні Всеукраїнської агроконференції // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 5-7.
149. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х кн. Кн. 2. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 172 с.
150. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Кн. 1, ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
151. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1, ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
152. Наша секція та її завдання // Український агроном. – 1926. – № 3. – С. 6-9.
153. Наші заповіти // Радянський селянин. – 1924. – № 1. – С. 16-17.
154. Н.Т.С. Всеробітземлісу на Полтавщині // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 83-85.
155. Нурінов О. Реконструкція сільського господарства й поточні завдання агрономії / О. Нурінов // Український агроном. – 1929. – № 7-8. – С. 1-3.
156. Обставини роботи й побут відірваного од населених центрів агронома-досвідника // Український агроном. – 1928. – № 1. – С. 58-62.
157. Основні завдання і потреби радянської агрономії // Агроном. – 1924. – № 1. – С. 8-11.
158. Павленко С. Про агрономічну роботу / С. Павленко // Агроном. – 1925. – № 2. – С. 34-36.
159. Пекуча справа // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 52-53.

160. Перспективный план по сельскому хозяйству Лесостепи и Полесья Украины. – Х. : Радянський селянин, 1925. – 259 с.
161. Перша Всеукраїнська конференція сільсько-господарської освіти (І.1924). Матеріяли конференції. – Х. : Укрголовпрофосвіта, 1924. – 92 с.
162. Перша Всеукраїнська конференція спеціалістів сільського та лісового господарства // Український агроном. – 1926. – № 3. – С. 55-57.
163. Петришин Т. Інститут підвищення кваліфікації спеціалістів сільського та лісового господарства / Т. Петришин // Український агроном. – 1928. – № 12. – С. 52-53.
164. Петришин Т. Про підготовку нових робітників сільського господарства / Т. Петришин // Земельник. – 1925. – № 4-5. – С. 10-13.
165. Пилипенко С. Навіщо нам українізація / С. Пилипенко // Сільсько-господарський пролетар. – 1923. – № 5. – С. 1-3.
166. Питання агрономічної професії // Український агроном. – 1928. – № 4. – С. 66-67.
167. Підсумки роботи ІІ Всеукраїнської та ІІ Всесоюзної агрономічної конференцій // Український агроном. – 1928. – № 4. – С. 5-10.
168. Положення про організацію об’єднаної агрономічної роботи на Україні // Український агроном. – 1929. – № 4. – С. 42-46.
169. Положення про районову агрономію (проект) // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 69-72.
170. Попов П. Фахівці і професійна спілка / П. Попов // Агроном. – 1923. – № 4. – С. 3-5.
171. Потреби агрономічних кадрів сільського господарства та їх підготовлення (продовження) // Сільськогосподарська освіта. – 1930. – № 6. – С. 8-10.
172. Праці Губерніяльного агрономічного з’їзду Київщини (14-19 червня 1924): Доповіді, матеріали, постанови: сборник научных трудов / Київське губерніальне земельне управління УРСР. – К., 1924. – 191 с.

173. Про агрономічну працю на Роменщині // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 107-109.
174. Про агрономію земгромад // Український агроном. – 1927. – № 12. – С. 33-35.
175. Про пенсійне забезпечення агроробітників // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 19-20.
176. Про типи спеціалістів і масових кадрів для сільського та лісового господарства України (за матеріалами Наркомзема УСРР) // Сільсько-господарська освіта. – 1929. – № 10-11. – С. 15-33.
177. Прошунін М. Кінь і агроном / М. Прошунін // Український агроном. – 1929. – № 7-8. – С. 89-90.
178. Пугач А. І доки ви будете лепетати? / А. Пугач // Земельник. – 1925. – № 8-9. – С. 123-124.
179. Рауз С. Агроробітники України / С. Рауз, О. Щадилів // Український агроном. – 1928. – № 1. – С. 34-51.
180. Режим економії та агроробота на селі // Український агроном. – 1926. – № 12. – С. 27-29.
181. Резолюции и постановления Всеукраинского сьезда деятелей агрономической помощи населению, с.-х. кооперации и земработников в Харькове 18-25 октября 1922 года. – Х. : 1-я Гос. Типография, 1922. – 68 с.
182. Резолюції II пленума Всеукраїнського Бюра агросекції (Пленум відбувся 4/VI ц. р.) // Український агроном. – 1926. – № 10. – С. 53-61.
183. Резников М. З. ВАО и Всеработземлес / М. З. Резников // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – № 19-20. – С. 3.
184. Розвиток сільського господарства України за п’ятиріччя (1928-29 – 1932-33 р.р.). – Х. : Радянський селянин, 1929. – 108 с.
185. Рум’янців В. До питання про ефективність агророботи на селі / В. Рум’янців // Український агроном. – 1928. – № 7-8. – С. 81-83.

186. Савченко-Більський М. До справи підвищення кваліфікації агроперсоналу / М. Савченко-Більський // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 12-15.
187. Савченко-Більсьский М. Колективізація та участь у ній агрономії / М. Савченко-Більський // Український агроном. – 1928. – № 4. – С. 34-39.
188. Савченко-Більський М. Науково-технична секція при Всеробітземлісі і культ-освітня робота на селі / М. Савченко-Більський // Сільсько-господарський пролетар. – 1924. – № 17. – С. 11-12.
189. Савченко-Більський М. Одеська Губконференція НТС при губвідділі Всеробітземлісу / М. Савченко-Більський // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 100-106.
190. Савченко-Більський М. Про матеріальний стан агроперсоналу / М. Савченко-Більський // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 8-13.
191. Савченко-Більський М. Про побут і умови роботи агроперсоналу земорганів / М. Савченко-Більський // Український агроном. – 1925. – № 2. – С. 13-16.
192. Савченко-Більський М. Робота Науково-Технічних станцій при Всеробітземлісі / М. Савченко-Більський // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 73-77.
193. Садырова М. Ю. Антирелигиозная компания в деревне в 1920-е гг.: теоритические установки и практическая реализация / М. Ю. Садырова // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. Гуманитарные науки. – 2012. – № 27. – С. 960-965.
194. Сам собі агроном // Український агроном. – 1929. – № 7-8. – С. 91.
195. Саприкін Ф. Від цехівщини до єдиної виробничої спілки / Ф. Саприкін // Земельник. – 1925. – № 6. – С. 16-19.
196. Сахарів М. Матеріяльний стан райагроробітників Харківської округи за їхніми бюджетами (з робіт округової НТС Робітземлісу) / М. Сахарів // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 15-19.

197. Сизько Г. Бюджет часу агроспеціялістів / Г. Сизько // Український агроном. – 1929. – № 5. – С. 50-53.
198. Силенко А. Агрономічні осередки на селі / А. Силенко // Агроном. – 1925. – № 1. – С. 14-15.
199. Силенко З. В. Чужоземна мова в агропрофшколах / З. В. Силенко // Сільсько-господарська освіта. – 1928. – № 7. – С. 27-28.
200. Сільсько-господарська вища освіта на Україні, її стан та перспективи розвитку // Сільсько-господарська освіта. – 1928. – № 10. – С. 7-16.
201. Сільсько-господарська грамота / За ред. М. Коваліва. – Х. : Державне видавництво України, 1928. – 510 с.
202. Сільськогосподарські періодичні видання в Україні, 1918-1940: наук.-допом. ретросп. бібліогр. покажч. / НААН, ДНСГБ; уклад.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Нілан-ЛТД, 2012. – 240 с.
203. Слісаренко О. Методи масового впливу в агрономичній роботі / О. Слісаренко // Агроном. – 1923. – № 4. – С. 30-33.
204. Слісаренко О. Районна агрономія та адміністративні райони / О. Слісаренко // Агроном. – 1924. – № 1. – С. 16-18.
205. Слісаренко О. Умови праці райагронома на Київщині / О. Слісаренко // Агроном. – 1923. – № 2-3. – С. 32-33.
206. Слюсар Д. З підсумків перереєстрації членів Всеробітземлісу на Україні / Д. Слюсар // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 90-93.
207. Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / Ц. А. Степанян, В. С. Семенов, Т. У. Усубалиев и др.; Отв. ред. Ц. А. Степанян. – М. : Наука, 1983. – 389 с.
208. Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917-1965). – М. : Мысль, 1968. – 432 с.
209. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории. (1917-1975). – М. : Политиздат, 1977. – 318 с.

210. Спеціалісти й науково-технічна Секція // Земельник. – 1925. – № 7. – С.102.
211. Справа «Української філії Трудової селянської партії» / Упоряд.: Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко. – К. : Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.
212. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Беренштейн та ін. – К. : Видав. центр НАУ, 2005. – 224 с.
213. Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х - 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Струченков ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
214. Сябро М. Агрономічна сітка на Україні / М. Сябро // Земельник. – 1925. – № 4-5. – С. 123-129.
215. Танков О. Агроперсонал і підвищення врожайности сільського господарства / О. Танков / Український агроном. – 1929. – № 6. – С. 53-57.
216. Тараненко К. Ненормальне явище зліквідовано / К. Тараненко // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 54-56.
217. Терниченко А. Шляхи агрономії / А. Терниченко // Агроном. – 1923. – № 1. – С. 4-6.
218. Тимченко В. В. Радянська історична література про створення інженерно-технічної інтелігенції в СРСР / В. В. Тимченко, В. І. Герасименко, М. М. Поліщук // Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 123-130.
219. Тип радянського агронома // Агроном. – 1924. – № 4-5. – С. 264-265.
220. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К., 1985. – 191 с.
221. Товкач П. Дайте агронома! / П. Товкач // Радянський селянин. – 1925. – № 17-18. – С. 56.

222. Труды Всеукраинского агрономического совещания 16-22 февраля 1924. – Х., 1924. – 160 с.
223. Труди Всеукраїнської наради окружних агрономів, 14-17 червня 1927 року: труди / НКЗС УСРР. – Х. : Радянський селянин, 1927. – 137 с.
224. Труды 1-го Всеукраинского агрономического съезда (13-22 ноября 1920 г.): сборник научных трудов. Вып.1. Постановления / Народный комиссариат земледелия Украины. Бюро Всеукраинских агрономических съездов. – Х. : Тип. Харьковского губсоюза, 1921. – 84 с.
225. Туткевич О. Чергове завдання / О. Туткевич // Полтавський селянин. – 1929. – № 6. – С. 1-2.
226. Фабрикант А. О. Основы агрономической помощи населению / А. О. Фабрикант. – М. : Кооп. изд-во, 1924. – 244 с.
227. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция / С. А. Федюкин. – М. : Наука, 1972. – 250 с.
228. Фоменко С. З недавнього минулого / С. Фоменко // Земельник. – 1925. – № 6. – С. 23-24.
229. Хавченко Ю. Районова земельна агрономія в розвиткові сільського господарства / Ю. Хавченко // Український агроном. – 1927. – № 2. – С. 34-35.
230. Хіміч О. Агроном / О. Хіміч // Радянський селянин. – 1925. – № 23. – С. 24.
231. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 322. Переписка с губземотделами. – 12 января – 31 декабря 1921 г. – 388 л.
232. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 448. Материалы о состоянии сельскохозяйственного образования на Украине. – 26 апреля – 16 декабря 1922 г. – 231 л.
233. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 444. Постановление ВУЦИК'а и Совнаркому УССР. Протоколы заседаний Коллегии, приказы,

циркуляры, инструкции и положения об управлениях и отделах Наркомзема УССР. – 20 июля 1922 г. – 24 декабря 1923 г. – 447 л.

234. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 445. Отчеты о работе агрономического отдела Наркомзема УССР за сентябрь, ноябрь и декабрь 1922 г. – 5 августа - 29 декабря 1922 г. – 57 л.
235. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 450. Материалы о распределении ассигнования губземотделам Украины. – 1 августа 1922 г. – 4 января 1923 г. – 158 л.
236. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 453. Переписка с агробазами и опытними полями Украины. Сведения об агрономическом персонале. – 1 июня – 16 декабря 1922 г. – 57 л.
237. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 359. Материалы о волостных семенных участках. – 9 августа – 15 ноября 1923 г. – 54 л.
238. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 364. Сметы и ведомости о распределении кредитов по агрономическому отделу Наркомзема УССР. – 2 января – 4 декабря 1923 г. – 259 л.
239. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 365. Материалы об опытных агрономических участках. – 3 марта – 30 декабря 1923 г. – 17 л.
240. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 368. Материалы губземуправлений Украины об агрорайонах и личные списки агроперсонала. – 2 июля – 26 ноября 1923 г. – 146 л.
241. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 370. Переписка с губземуправлениями и опытными станциями Украины по агрономическим вопросам. – 24 августа – 27 декабря 1923 г. – 282 л.
242. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 80. Материалы о подготовке кадров для сельского хозяйства. – 3 января – 25 сентября 1924 г. – 530 л.
243. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 81. Материалы о комплектовании земорганов Украины специалистами сельского хозяйства. – 1 апреля - 9 июля 1924 г. – 583 л.

244. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 243. Планы работ окружных земельных управлений по агрономической пропаганде на 1924/1925 г.г. – октябрь 1924 г. – июль 1925 г. – 328 л.
245. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 328. Протоколи місцевих установ та листування про підвищення кваліфікації агрономічного персоналу. – 21 жовтня 1925 р. – 22 грудня 1926 р. – 454 арк.
246. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 383. Матеріали Всеукраїнської агрономічної наради. – грудень 1926 р. – травень 1927 р. – 291 арк.
247. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 389. Листування з райвиконкомами про агрономічний персонал. – 16 січня – 28 грудня 1926 р. – 533 арк.
248. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 969. Постанови і протоколи центральних органів влади та листування про стан громадсько-агрономічної роботи. – 15 жовтня 1927 р. – 7 травня 1928 р. – 49 арк.
249. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 971. Матеріали про використання агрономічних кадрів. – 12 жовтня 1927 р. – 25 жовтня 1928 р. – 281 арк.
250. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 1084. Листування з агрономами про надання їм роботи в земельних органах України. – 7 січня 1927 р. – 20 грудня 1927 р. – 305 арк.
251. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 158. Матеріали з питань організації агромережі та про агрономічну роботу на селі. – 19 травня 1928 р. – 33 арк.
252. ЦДАВО України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколы заседаний правления Всеукраинского Агрономического общества. – 6/X 1922 г. – 11/XI 1924 г. – 254 л.
253. ЦДАВО України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 3. Протоколы собраний, списки членов и переписка с Волынским отделением В. А. О. – XI-1922 г. – VIII-1923 г. – 75 л.

254. ЦДАВО України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 13. Заявления разных лиц о предложении агрономического труда. – I-1924 г. – VIII-1924 г. – 10 л.
255. ЦДАВО України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 18. Материалы по Ликвидации Всеукраинского агрономического общества. 1925 г. – IV-1924 г. – IV-1925 г. – 71 л.
256. ЦДАВО України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 41. Заявки агрономов и анкеты членов Лубенского отделения ВАО. – X – XI-1923 г. – 25 л.
257. Центральний державний архыв громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Справа 1021. Переписка с Народным комисариатом земледелия УССР об итогах востановления сельського хозяйства, сельскохозяйственных концессиях на Украине и другим вопросам. (14.01-21.12.1922). – 92 арк.
258. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1196. Протоколы пленумов, заседаний секретариатов и бюро Лубенского уездного комитета КП(б)У Полтавской губернии, общих партийных собраний, совещаний секретарей и бюро комячеек. Доклады, отчеты, сводки уездного комитета КП(б)У об организационно-партийной и политико-просветительской работе в уезде; циркуляры уездного комитета партии о выделении членов партии для педагогической работы, на агрономические курсы и др. вопросам (2.01-30.12. 1922). – 136 арк.
259. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1279. Протоколы заседаний коллегии Народного комиссариата земледелия УССР. – 4.01 – 29.12.1922 г. – 142 л.
260. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1741. Протоколы заседаний коллегии и плановой комиссии Народного комиссариата земледелия УССР. Доклад, справки, статистические сведения Наркомзема УССР в ЦК КП(б)У о землеустройстве, состоянии сельского и лестного хозяйства, жывотноводства, проведении посевной кампании, площади и продукции сельскохозяйственных культур, применении площади озимой пшеницы с 1916 по 1923 гг. Переписка с Наркомземом УССР о

состоянии совхозов, результатах обследования земледельческих колоний Екатеринославской губернии, штатов губотделов Всероссийского союза работников земли и леса («Всеработземлеса») и др. (8.02.-29.12.1923). – 141 арк.

261. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2242. Докладные записки Всеукраинского Центрального Совета Профессиональных союзов (ВЦСПС) и Всеукраинского комитета Всеукраинского союза рабочих металлистов в ЦК КП(б)У о состоянии зароботной платы рабочих, положении сельской интелигенции, расширении сети школ по Сталинскому округу и др. вопросам. Переписка с ВЦСПС о сроках созыва сьездов профсоюзных организаций, работе Украинской Центральной рабочей секции Всеукраинского кооперативного союза (ВУКС) и др. вопросам. – 3.02 – 19.11.1926 г. – 70 л.
262. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3013. Обзоры информационного отдела ЦК КП(б)У о ходе весенней посевной компании, состоянии хлебозаготовок, организации машинно-тракторных станций, проведении хозяйственных мероприятий на селе. – 27.09-28.12.1928. –129 л.
263. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3014. Обзоры информационного отдела ЦК КП(б)У о ходе весенней посевной компании, состоянии хлебозаготовок, организации машинно-тракторных станций, проведении хозяйственных мероприятий на селе. – 27.09-28.12.1928. – 101 л.
264. Центілович К. Ліквідуймо дрібниці, що перешкоджають райагрономам у роботі / К. Центілович // Український агроном. – 1925. – № 2. – С. 16-18.
265. ЦК РКП про агрономію // Агроном. – 1924. – № 2-3. – С. 185.
266. Цьомра Т. С. Агрономи України в добу непу: соціальне становище, умови праці та професійна діяльність // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф.

М. М. Алексієвця. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – С. 33-40.

267. Цьомра Т. С. Сільська інтелігенція Української СРР доби НЕПу в історіографічних дослідженнях радянського періоду / Т. С. Цьомра // Інтелігенція і влада. – 2006. – Вип. 8. – С. 219-225.

268. Цьомра Т. С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. С. Цьомра; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.

269. Чебоксарова Т. Г. Производственная повседневность технической интеллигенции Западной Сибири в годы нэпа : дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Т. Г. Чебоксарова; Ом. гос. пед. ун-т. – Омск, 2007. – 190 с.

270. Чередник А. Сучасна система с.-г. освіти й вимоги до неї сільського господарства України / А. Чередник // Український агроном. – 1926. – № 8-9. – С. 50-54.

271. Чередник О. Сучасна форма агрономічної організації на Полтавщині та її завдання / О. Чередник // Полтавський селянин. – 1925. – № 2. – С. 10-13.

272. Шарпатий В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії / В. Г. Шарпатий // Гілея. – 2011. – № 8. – С. 134-142.

273. Шахів Є. Про агрономію земгромад / Є. Шахів // Український агроном. – 1927. – № 7-8. – С. 60-62.

274. Шляхи розвитку місцевої агрономії // Агроном. – 1924. – № 2-3. – С. 97-99.

275. Шумило Г. Сільсько-господарська освіта й агрономія / Г. Шумило // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 23-28.

276. Щадилів О. Бюджети агроробітників / О. Щадилів // Український агроном. – 1927. – № 12. – С. 38-40.

277. Щадилів О. Еволюція громадсько-професійного агрономічного руху на Україні / О. Щадилів // Український агроном. – 1928. – № 1. – С. 26-34.
278. Щадилів О. Еволюція громадсько-професійного агрономічного руху на Україні (продовження) / О. Щадилів // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 50-61.
279. Щадилів О. Зарплатня агроспеціялістів / О. Щадилів // Український агроном. – 1926. – № 11. – С. 28-31.
280. Щадилів О. Наша робота, наші досягнення / О. Щадилів // Український агроном. – 1926. – № 10. – С. 5-9.
281. Щадилів О. Про селянського агронома / О. Щадилів // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 21-22.
282. Щадилів О. Робота Українського центрального бюра агрономічної секції (за період 1 березня 1926 р. по 1 березня 1928 року. Закінчення) / Щадилов // Український агроном. – 1928. – № 4. – С. 53-62.
283. Щадилів О. Робота Українського Центрального Бюра агросекції спілки сільгоспробітників // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 61-72.
284. Щадилов О. Сучасні питання агрономії / О. Щадилов // Агроном. – 1923. – № 4. – С. 25-29.
285. Щадилов О. Як агрономія допомагає селянам / О. Щадилов. – К. : Державне видавництво України, 1925. – 54 с.
286. Що робить агроном? // Радянський селянин. – 1925. – № 17-18. – С. 58.
287. Юрченко Н. Час подбати про районові агрономічні кошториси на 1926-27-й рік / Н. Юрченко // Український агроном. – 1926. – № 6-7. – С. 81-82.
288. Яким має бути радянський агроном // Український агроном. – 1926. – № 3. – С. 25-26.
289. Як провадити агропаганду // Радянський селянин. – 1925. – № 15-16. – С. 59.
290. Ярко К. Як агрономам вивчати свій бюджет часу / К. Ярко // Український агроном. – 1928. – № 5-6. – С. 77-81.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Кількість агрономічних працівників за рівнем освіти [179, 39].

Типи освітніх закладів	Кількість працівників у степовому регіоні	Кількість працівників у лісостеповому регіоні	Кількість працівників у центральних установах	Кількість працівників в УСРР	
				Разом	У %
Сільськогосподарські інститути	273	438	115	826	47,8
Ветеринарно-зоотехнічні інститути	5	20	6	31	
Сільськогосподарські технікуми	242	319	7	568	
Університети	25	44	19	88	
Середні сільськогосподарські школи	211	228	22	461	14,6
Закордонні сільськогосподарські освітні заклади	14	28	6	48	1,5
Сільськогосподарські курси або неповний курс вищої школи	23	57	9	89	2,8
Нижчі сільськогосподарські школи	193	483	18	694	22
Професійні школи	31	62	7	100	3
Неповний курс сільськогосподарських шкіл	17	74	6	97	3,1
Практики з вищою не спеціальною освітою	7	22	3	32	1
Практики з середньою не спеціальною освітою	6	21	3	30	1
Практики з нижчою освітою	14	49	4	67	2
Практики без освіти	-	38	-	38	1,3
Разом	1061	1883	225	3169	100

ДОДАТОК Б

Освіта агрономів різних установ у 1928 р. [179, 42].

Категорія установи	Вища сільсько-господарська освіта			Середня сільсько-господарська освіта			Нижча сільсько-господар-ська освіта		Практики	Разом	Не зазначено
	Інститути	Технікуми	Університети	Середні с/г школи доревол. часу	Закордонні школи	С/г курси	Нижчі с/г школи дорев. часу	Сучасні с/г профшкои			
Земельні органи	301	275	20	254	17	24	304	36	59	1290	2
Кооперація	123	50	10	48	13	11	105	6	19	385	2
Цукротрест	112	64	10	65	6	13	150	26	112	553	11
Укрсельцукр	3	2	-	2	-	-	-	-	2	9	-
Радянські господарства	4	11	1	4	-	-	21	-	10	51	1
Дослідні станції	179	92	34	27	-	19	28	14	32	437	1
Наукові установи	12	2	3	2	2	2	-	-	2	25	-
Освітні установи	34	25	1	13	2	-	14	2	3	101	-
Інші	82	47	9	46	8	8	72	21	25	318	3
Всього	857	568	86	461	48	89	694	100	264	3169	20

ДОДАТОК В

Агромережа УСРР (станом на 1 жовтня 1924 р.) [214, 126-127].

Назва губернії	№ по черзі	Назва округ	Кількість агрономів в окружному земельному управлінні	Кількість агрономів в господарствах ОЗВ	Кількість агрономів в районних земельних управліннях	Всього окружного агроперсоналу	Кількість агрорайонів	Кількість адміністративних районів	Всього агроробітників в окружних земельних управліннях і районах	Всього	Агроперсонал різних установ				
											С/г кооперації	С/г шкіл	Цукроварень	Інші	Громадська праця
Волинс.	1	Житомирська	5	3	14	22	7	14	19	51	1	9	26	15	9
	2	Коростенська	4	2	15	21	5	11	19	4	-	3	-	1	-
	3	Шепетівська	3	3	17	23	7	14	20	26	2	5	11	8	4
	В губернії		12	8	46	66	19	39	58	81	3	17	37	24	13
Чернігівська	4	Конотопська	4	-	16	20	6	11	20	32	5	10	1	16	10
	5	Ніжинська	5	-	13	18	12	12	18	59	10	7	25	17	27
	6	Н.-Сіверська	5	-	13	18	5	12	18	5	2	1	1	1	1
	7	Сновська	4	-	12	16	5	11	16	4	2	-	-	2	-
	8	Чернігівська	4	-	8	12	5	12	12	8	4	-	-	4	3
	В губернії		22	-	62	84	33	58	84	108	23	18	27	40	41
Київська	9	Білоцерківська	5	3	21	29	7	20	26	111	16	12	59	24	59
	10	Бердичівська	7	5	14	26	6	13	21	102	8	7	74	13	14
	11	Київська	5	3	34	42	7	20	39	Дані відсутні					
	12	Уманська	7	5	15	27	7	15	22	103	10	24	47	22	26
	13	Черкаська	10	5	18	33	6	14	28	35	7	10	17	1	21
	14	Шевченківська	5	3	22	30	7	18	27	103	5	17	51	30	43
	В губернії		39	24	124	187	40	100	163	454	46	70	248	90	163
Подільська	15	Вінницька	4	3	12	19	5	18	16	72	9	11	36	16	24
	16	Гайсинська	5	6	12	23	4	14	17	30	-	4	20	6	13
	17	Кам'янецька	5	3	16	24	4	17	21	26	5	10	3	8	22
	18	Могилівська	4	-	11	15	4	15	15	99	1	11	66	21	39
	19	Проскурівська	4	4	16	24	4	16	20	41	1	2	30	8	3
	20	Тульчинська	5	4	21	30	4	13	26	40	7	4	19	10	24
	В губернії		27	20	88	135	25	93	115	308	23	42	174	69	125
Полтавська	21	Золотоніська	5	5	19	29	7	9	24	40	3	7	9	21	12
	22	Красноградська	4	-	17	21	4	11	21	42	4	7	28	3	34
	23	Кременчуцька	5	4	16	25	6	10	21	18	4	2	3	9	8
	24	Лубенська	5	2	15	22	6	6	20	62	11	10	22	19	34
	25	Полтавська	5	1	24	30	9	17	29	46	16	9	16	5	25
	26	Прилуцька	5	1	18	24	6	12	23	47	8	5	21	13	18
	27	Роменська	6	6	18	30	6	13	24	35	9	8	7	11	14

	В губернії		35	19	127	181	44	88	162	290	55	48	106	81	145
Харківська	28	Охтирська	6	-	26	32	5	12	32	51	13	-	25	13	22
	29	Ізюмська	7	3	21	34	8	11	28	11	5	2	-	4	6
	30	Куп'янська	5	2	16	23	8	12	21	22	6	3	2	11	6
	31	Сумська	8	3	27	38	9	18	35	94	15	11	55	13	55
	32	Харківська	6	2	37	45	18	19	43	65	28	15	2	20	45
	В губернії		32	10	127	169	48	72	159	243	67	31	84	61	134
Донецька	33	Бахмутська	5	-	15	20	15	15	20	9	1	1	-	7	4
	34	Луганська	6	-	22	28	6	10	28	12	2	5	-	5	10
	35	Маріупільська	4	-	12	16	5	8	16	14	3	3	-	8	8
	36	Старолинська	3	1	13	17	5	11	16	12	1	2	-	9	6
	37	Старобільська	5	-	16	21	8	14	21	11	2	4	-	5	7
	В губернії		23	1	78	102	39	58	101	58	9	15	-	34	35
Катеринославська	38	Олександрійська	4	-	10	14	5	14	14	1	-	1	-	-	-
	39	Бердянська	4	-	12	16	5	9	16	Дані відсутні					
	40	Катериносл.-ка	5	-	10	15	5	12	15	11	3	-	-	8	5
	41	Запорізька	5	-	11	16	5	12	16	23	9	11	-	3	8
	42	Криворізька	4	-	12	16	6	13	16	27	8	4	4	11	7
	43	Мелітопільська	5	2	12	19	7	15	17	14	3	-	-	11	3
	44	Павлоградська	5	-	11	16	6	12	16	15	2	-	-	13	11
	В губернії		32	2	78	112	39	87	110	91	25	16	4	46	34
Одеська	45	Балтська	5	3	20	28	3	11	25	14	2	5	1	5	4
	46	Зінов'ївська	5	1	19	25	3	13	24	35	8	5	12	10	16
	47	Миколаївська	4	2	21	27	4	8	25	24	1	5	-	17	5
	48	Одеська	4	3	25	32	5	17	29	13	2	-	-	11	10
	49	Першотравн.-ка	5	2	21	28	3	13	26	20	4	4	10	2	12
	50	Херсонська	6	3	26	35	1	12	32	40	17	12	-	11	34
	В губернії		29	14	132	175	24	74	161	145	34	31	23	56	81
По УСРР			251	98	862	1211	311	669	1113	1777	285	288	703	501	771

ДОДАТОК Г

Забезпечення агрономічної служби УСРР транспортними засобами в 1925-1927 рр. [251, 7].

Регіони	В скількох агрорайонах було								% зовсім не забезпечених	
	За яку кількість агрорайонів подано дані		2 коней		1 кінь		Зовсім не було			
	1925/ 1926	1926/ 1927	1925/ 1926	1926/ 1927	1925/ 1926	1926/ 1927	1925/ 1926	1926/ 1927	1925/ 1926	1926/ 1927
Полісся	60	62	3	9	15	19	42	34	70	55
Правобережжя	141	185	10	17	76	79	55	89	39	48
Лівобережжя	125	157	32	35	51	97	42	25	34	16
Степ	141	200	33	46	42	59	66	95	47	47
По Україні	467	604	78	107	184	254	205	243	44	40

ДОДАТОК Д

Кількість витраченого часу на професійну діяльність агрономами взимку 1927 р. (у %, за матеріалами анкетування Укрбюро агросекції Всеробітземлісу) [197, 52].

Вид роботи	Окружні спеціалісти	Районні агрономи	Агрономи-рільники	Агрономи-кооператори	Завідуючі радгоспами	Агрономи колгоспів	Зоотехніки	Агрономи-інтенсивники	У середньому
Канцелярська робота	64	13,3	16,4	24	4,1	56,5	27,9	44,9	28,8
Прийом відвідувачів	9,9	12,3	7,2	6,8	11,6	12,8	3,3	8,8	10
Керівництво роботою агропунктів	-	4,1	-	-	60,2	-	29,2	-	17
Показові заходи	-	-	6,9	0,3	-	-	-	-	0,2
Інструктування сільськогосподарських товариств та колгоспів	-	7	3,6	14	0,1	-	2,3	-	3,9
Робота у землевпорядженні	-	21,2	1,2	-	-	-	-	-	4,3
Курси та професійна підготовка	-	3,5	26,6	8,6	0,7	-	-	3,8	3,1
Доповідді, лекції	0,5	5,3	7,2	5,2	2,7	-	2,1	10,5	3,6
Робота в сільськогосподарських гуртках	-	0,4	-	1,4	-	-	1,6	-	0,4
Ознайомлення з агрорайоном	2,7	2,8	-	3,1	-	-	2,3	-	1,6
Очікування	-	0,2	4,2	1,6	0,7	-	-	-	0,6
Засідання	12,7	13,3	10,7	17,5	5	21,4	13	5,2	11,6
Ревізії та обстеження	-	3,1	12,2	1,8	4	-	4,6	12,9	3,3
Інша робота	10,2	13,2	3,8	15,7	8,8	9,3	3,7	13,9	11,5
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Переїзди до місця роботи	8,8	7,8	0,4	2	4,3	10,6	6,6	17,2	6,5
Переїзди під час роботи	4,4	11,7	24,3	19,5	7,7	0,9	12,4	16,2	10,6
Всього	113,2	119,5	124,7	121,5	112	111,5	119	133,4	117,1

ДОДАТОК Е

Прибуткова частина бюджету агрономів у 1927 р.

(за матеріалами анкет, в крб.) [276, 39].

Назва доходів	Райагрономи			Агрономи-господарники		
	На сім'ю агронома	На дорослого їдця	У %	На сім'ю агронома	На дорослого їдця	У %
Зарплата голови сім'ї на основній роботі	110,77	45,32	79,6	120,53	44,23	91,0
Зарплата допоміжної роботи голови сім'ї	11,26	4,61	8,1	-	-	-
Страхові допомоги голови сім'ї	2,08	0,85	1,5	-	-	-
Зарплата члена сім'ї	4,67	1,91	3,4	-	-	-
Інші доходи голови	11,26	4,61	8,1	-	-	
Інші доходи члена сім'ї	7,60	3,11	5,5	8,88	3,26	6,7
Доходи від власного господарства	-	-	-	3,09	1,14	2,3
Продаж речей	0,54	0,22	0,4	-	-	-
Інші прибутки	2,04	0,83	1,5	-	-	-
Разом	138,96	56,85	100 %	132,50	48,63	100%
У середньому на 1 господарство осіб	3,56	-	-	3,87	-	-
У середньому на 1 господарство їдців	2,44	-	-	2,72	-	-

ДОДАТОК Є

Видаткова частина частина бюджету агрономів у 1927 р.

(за матеріалами анкет, в крб.) [276, 39].

Витрати	Райагрономи			Агрономи-господарники		
	На господарство	На дорослого їдця	У %	На господарство	На дорослого їдця	У %
Витрати на помешкання та ремонт будівель	4,54	1,86	3,3	0,72	0,26	0,6
Паливо й освітлення	7,36	3,01	5,4	13,39	4,92	10,1
Харчування вдома	40,37	16,51	29,5	41,74	15,32	31,5
Харчування поза домом	11,75	4,81	8,6	1,78	0,65	1,3
Дрібні видатки на харчування	0,12	0,05	0,1	0,17	0,06	0,1
Алкогольні напої	2,64	1,08	1,9	1,42	0,52	1,1
Видатки на тютюнопаління	1,66	0,68	1,2	0,97	0,36	0,7
Одежа та взуття	28,27	11,56	20,6	14,91	5,47	11,3
Газети, книжки, журнали	1,21	0,49	0,9	3,34	1,23	2,5
Театри	2,15	0,88	1,6	2,41	0,89	1,8
Канцелярські видатки	0,46	0,19	0,3	0,20	0,07	0,2
Видатки на громадські й політичні потреби	3,21	1,31	2,3	3,47	1,27	2,6
Релігія	-	-	-	-	-	-
Допомога відсутнім членам сім’ї	5,33	2,18	3,9	17,39	6,38	13,1
Видатки на власне	1,94	0,80	1,4	4,39	1,61	3,3

господарство						
Інші видатки	20,87	8,54	15,3	20,82	7,64	15,7
Лікування й гігієна	2,22	0,93	1,6	2,28	0,83	1,8
Купівля господарського приладдя	2,90	1,18	2,1	3,09	1,14	2,3
Разом	137,00	56,04	100,0	132,49	48,62	100,0

ДОДАТОК Ж

Заробітна плата агроперсоналу у 1927 р. (у крб.) [179, 46].

Установи	Зарплата									Разом
	До 50	50-74	75-94	95-109	110-139	140-159	160-199	200-249	250 і більше	У %
Наркомземсправ	1,3	11,1	6,3	2,4	26	19,7	13,6	11,1	8,5	100
Окрагроном та окрспеціаліст	4,1	6,7	15,5	21,7	30	10,5	8	3	0,5	100
Райагрономи земорганів	3,4	7,8	80,9	5,6	2,3	-	-	-	-	100
Цукротрест	5,2	30	14,2	14,4	19,2	3,8	3,8	6,2	3,2	100
Цукрове товариство с.-г. кооперації «Укрсельцукр»	-	-	5	12,5	-	12,5	25	-	25	100
Агрономія радянських господарств	10,5	29	31,5	8,4	12,6	4	-	4	-	100
С.-г. кредитова кооперація	12	30	15	25	10	6	-	2	-	100
Бурякова кооперація	10	23	23	18	14	7	2	3	-	100
С.-г. універсальна кооперація	5	15	3	38	21	7	1	-	-	100
Інші галузі кооперації	3	10	9	10	20	10	11	10	17	100
Дослідні станції	25,8	30,4	4,6	4,8	25,8	5	1,9	1	0,7	100
Наукові заклади	-	4	13	8	50	8	8	4	13	100
Навчальні	20	23	18	12	19	4	3	1	-	100
Інші	20,5	17	17	14	17	5	5	4	0,5	100